

COMENIUS SÁROSPATAKON

IRTA

RÁCZ LAJOS

NÉHAI GYERTYÁNEFY ISTVÁN HAGYOMÁNYÁNAK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1931.

Paed. O.

6520.

COMENIUS SÁROSPATAKON

IRTA

RÁCZ LAJOS

„Utinam . . . Vos, mea Patakina Schola, (vel
post discessum meum), ita efflorescere videam.
ut Vos mea gaudia, meamq coronam appellare
possim !“

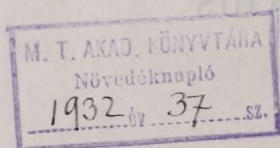
Comenius Bácsúbeszédéből.

NÉHAI GYERTYÁNFY ISTVÁN HAGYOMÁNYÁNAK FELHASZNÁLÁSÁVAL
KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

BUDAPEST, 1931.

128127

KERTÉSZ JÓZSEF KÖNYVNYOMDÁJA, KARCAG.

ELŐSZÓ.

A *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft* 1893. évi Tolyamának 258. lapján a következő kis híradást találtam : „Die ungarische Akademie der Wissenschaften in Budapest hat Herrn Professor Dr. Kvacsala in Pressburg den Auftrag erteilt, das Leben des Comenius im Anschluss an sein bekanntes Werk in ungarischer Sprache zu bearbeiten und herauszugeben. Die Akademie wünscht, dass der Verfasser dabei der Tätigkeit des Comenius in Ungarn besondere Aufmerksamkeit schenke.“

Mikor másfél esztendővel ezelőtt a nagyérdemű Comenius-kutatónak, Kvacsalának, aki 1920 óta a pozsonyi cseh egyetem tanára, figyelmét erre a körülményre felhívtam és megkérdeztem tőle, nem szándékozik-e ennek az ifjan kapott megbízatásnak most hajlott fővel eleget tenni ? azt válaszolta, hogy neki 1893 óta, amióta Magyarországról elkerült, minden kapcsolata megszakadt a magyar tudományossággal s így erről már szó sem lehet ; ellenben engemet, aki elárultam azt a szándékomat, hogy amennyiben ő nem dolgozza ki magyarul Comenius tüzetes életrajzát, Comenius pataki életének és működésének ismertetésére akarok vállalkozni, — melegen biztatott e szándékom megvalósítására, de nemcsak biztatott, hanem azóta tanácsal és útbaigazítással is többször támogatott.

Alólirott az évek során át Comenius-szal foglalkozva, az ő Patakon írt műveit tanulmányozva, mindjobban észrevettem, mily hiányosak Comenius pataki életéről és működéséről szóló ismereteink, kivált mikor lassankint az első sorban Kvacsala kutatásai folytán feltárt újabb Comenius-iratokba, Comenius-levelezésekbe is kezdtem be-

pillantani, — hiányosak, hiszen a magyar Comenius-irodalom, illetőleg a Comenius magyarországi működéséről szóló irodalom ezeket nem ismerte, ezeket fel nem használta. Az első, mindmáig legteljesebb, legrendszeresebb ezirányú dolgozat: Dezső Lajos pataki képezdei igazgatónak Comenius A. J. Magyarországon, 1650—1654. c. kis műve ezelőtt 49 évvel, 1882-ben jelent meg a *Sárospataki Lapokban* (1883-ban különlenyomatban is napvilágot látott) s így nagyon természetes, hogy a Comenius-kutatásnak csak akkori állapotát tükrözlethette vissza, csak az akkori gyér adatú Comenius-életrajzokat, meg egy-két magánúton Prágából kapott Comenius-levelet használhatott fel. Dezső Lajos jól ismerte és sűrűn forgatta az *Opera Didactica Omnia*-t, ellenben eszébe sem jutott, hogy a Comenius chiliasztikus reménykedéseire és Drabikkal való összeköttetésére világot vető *Lux in tenebris*, *Lux e tenebris* és *Historia revelationum* c. műveibe beletekintsen.¹ E műveknek a Comenius pataki élete és működése szempontjából való jelentőségét Kvacsala ismertette meg először a magyar tudományos és pedagógiai világgal *Comenius és a Rákóczyak* (Budapesti Szemle, 1889.) s *A XVII. századi chiliasmus történetéhez* (Prot. Szemle, 1890.) c. tanulmányaiban.

Szinyei Gerzson sárospataki akad. tanár értékes dolgozatokkal gyarapította a magyar Comenius-irodalmat *A sárospataki főiskola Comenius előtt és idejében* [*Sárospataki Lapok*, 1892.] és *Comenius Sárospatakon* [*Sárospataki Lapok*, 1894.] c. dolgozatokban ismertette Comenius pataki munkásságát, de — bár ő kitűnően ismerte a pataki főiskola multját, ismerte annak e korbeli állapotát és történetét is, — mivel Comeniusnak sem fentérített, a Drabik vízióit tárgyaló műveit, sem az *Op. Did. Omnia*-t, sem utóbbi dolgozatánál Comeniusnak 1892-ben

¹ E mellőzést más, hivatásos történélírók is elkövették; így pl. Szilágyi Sándor a *Rákóczy Zsigmond életrajzánál* (1886.), Zoványi Jenő pedig a *Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban* (1911.) c. művének mulasztotta el, hogy Comenius idézett műveibe, illetőleg Zoványi Comenius levelezésének kétrendbeli kiadásába beletekintsen.

Patera-tól közzétett levelezését nem használta, dolgozatai, noha nagyon sok értékes adatot tartalmaznak Comenius pataki műveire és viszonyaira vonatkozólag, természetesen nem elégíthetik ki a részletesebb felvilágosítás után vágyódó érdeklődést.

Dr. Iványi Ede áll. főgimn. tanár *Comenius életrajza* (Comenius Amos János élete, paedagogiai s egyéb irodalmi munkássága. Budapest, 1903.) a magyar Comenius-irodalom legújabb számbavehető s hibái ellenére is elismerésreméltó terméke, de már így is 25 esztendeje, hogy megjelent. Iványi művének Comenius pataki működésére vonatkozó része (157—180. l.) már szűkebb terjedelménél fogva sem elégítheti ki a mai kívánalmakat, de nem elégítheti ki azért sem, mert Iványi sem ismeri Comenius újabban fölfedezett műveit (pl. a *Sermo secretus*-t), nem ismeri levelezésének újabb s teljes kiadásait, hanem csak az *Op. Did. Omni*aban, még a Gindely-féle életrajzban közölt levelek reprodukálására szorítkozik s így nagyon természetes, hogy Comenius pataki életének részleteibe be nem hatolhat.

Ez a gondolat, hogy az újabb Comenius-irodalom nagyarányú kutatásait, fölfedezéseit, kiadványait Comenius pataki életének és működésének ismertetésében értékesítem s ezek alapján lehető teljes képet rajzoljak Comenius itteni életéről és viselt dolgairól, indított engem e mű írására. Ezek az újabb kiadványok, melyeknek adatait bő mértékben felhasználtam, a következők:

1. A. Patera, J. A. Komenského Korrespondence. Praha, 1892.
2. *Sermo secretus* Nathanis ad Davidem. Budapest, 1905.
3. J. Kvacala, Korrespondence J. A. Komenského. 1. II. Praha, 1898, 1902.
4. J. Kvacala, *Analecta Comeniana*. Jurjevi, 1909.
5. Archiv pro badani o zivoté a spisech J. A. Komenského. Brno, 1910-től I—XII. évf.

E műveknek, az e művekben feltárt adatoknak segítségével mélyebb bepillantást nyerhetünk Comenius pa-

taki életébe, megismerhetjük annak egyes részleteit, meg egyes vezető emberekhez (Klobusiczki, Tolnai, Medgyesi, Bisterfeld) való viszonyát, meg ama körülményeket, amelyek őt egyes művei írására, beszédei elmondására készítették, meg ama motívumokat, amelyek őt Patakra vezették, majd az innen való eltávozásra indították, — tehát Comenius pataki életének és működésének teljesebb megismerését, megértését teszik lehetővé előttünk.

E mellett, szinte nem is szükséges külön hangsúlyoznom, igen nagy hasznát vettem Dezső L. és Szinyei G. főntebb említett dolgozatainak, nemkülönben Kvacsala nagy Comenius-életrajza pataki fejezeteinek és H. Schönebaum lipcsei tanár legutóbb megjelent mélyenjáró, ha nem is hibátlan dolgozatának (Comenius bei den Rákóczy in Sárospatak, 1930). Művem az ő alapvető munkálataikat természetszerűleg nem nélkülözhettem, hanem csak teljesebb, részletesebb és összefoglaló rajzát akarja annak nyújtani, aminek ők vagy a szűkebb tér, vagy a rendelkezésekre álló források gyér volta miatt csak vázlatosabb képét rajzolhatták.

A felsorolt kiadványok közététele után már teljes mértékben itt volt az ideje, hogy Magyarország is lerójjja azt az adósságot, amellyel a XVII. század legnagyobb pedagógusa iránt — aki számos pedagógiai művét Magyarországon, magyar ifjak használatára írta — tartozik, nemcsak azért, mert a többi európai országok, amelyekre működésének hatása kiterjedt, ezt már jórészt megtették, (így pl. Németországra nézve Kvacsala *Die pädagogische Reform des Comenius in Deutschland bis zum Ausgange des XVII. Jahrhunderts*. I–II. kt. 1904. c. művében), hanem azért is, mert a több évtizeden át világszerte nagy szorgalommal folytatott levéltári kutatások után újabb, ismeretlen adatok felbukkanása már alig remélhető s az *Archiv* számára az új adatok — mint Kvacsala e sorok írójának írta — már csak gyéren csurrannak-csöppennek.

Befejezésül megemlítem, hogy Comeniusnak Patakon mondott beszédeit és írt műveit bő kivonatban törekedtem ismertetni. E beszédek és művek jórésze nincs

lefordítva magyar nyelvre, eredetije alig 1—2 példányban található hazai könyvtárainkban; úgy véltem, nem végeznek fölösleges dolgot, ha e művek eszmemenetét, alapgondolatait, a magyar viszonyokra irányuló nyilatkozatait, amelyek nemcsak a Comenius felfogására, hanem a magyarság akkori művelődési viszonyaira is oly jellemző fényt vetnek, hozzáférhetővé teszem e nagy pedagógus és a hazai oktatástörténet tanulmányozója számára. Ugyanezt kell mondanom Patakkal kapcsolatos levelezésére is.

Természetesen rajta voltam, hogy Comenius előadását közelebb vigyem a magyar olvasó megértéséhez, s azt ott, ahol kissé homályos, megvilágosítsam, ahol szűkszavú vagy hézagos, kiegészítsem, ahol más források révén ismert adatainkkal ellentétben áll, helyreigazítsam.

A sárospataki főiskola, melynek tanügyi reformját Comenius 4 éven át vezette, ez évben ünnepli fennállásának 400 éves fordulóját. Ha sikerült volna legnagyobb tanítómestere működésének és hirdette eszméinek e munkában hű képét nyujtanom, fáradságom bőven meg volna jutalmazva!

Sárospatak, 1931 február 1.

Rácz Lajos.

I.

Comenius pályája 1650-ig.

Comenius János Ámos (Jan Komensky) 1592 márc. 28-án Nivnicé-ben, Morvaországban született. Szülei a közeli Uhersky-Brodban (Magyar-Brod) laktak s 1604-ben haltak meg; mindaketten a Husz hamvaiból életre kelt cseh—morva testvérgyülekezethez (Unitas Fratrum Bohemorum) tartoztak, mely a benső áhitatot szigorú fegyelemmel kapcsolta össze. Korán árvaságra jutva, csak 16 éves korában került a preraui latin iskolába, de itt oly gyorsan haladt, hogy már 3 év múlva (1611) a herborni egyetem teol. hallgatója lehetett, ahol a tudós Piscator mellett a chiliasztikus hitű és enciklopédikus szellemű Alstedius volt reá erős ösztönző hatással. 1613-ban a heidelbergi egyetemre iratkozott be, de már 1614-ben Prerauban találjuk, ahol a latin iskola vezetését átvette; már itt szerkeszt a latin nyelv tanításának megkönnyítésére egy nyelvtant. 1616-ban pappá avatják, 1618-ban Fulnekben lett lelkész és tanító. Fulneknek 1621-ben, a harmincéves háború folyamán, a spanyol katonák által való feldúlása után (midőn könyvtárát s kézíratait veszté) neki is menekülnie kellett s éveken át bujdosó életet folytatnia, mert az 1624. évi császári ediktum az evang. lelkészeket kiutasította az országból. Ezekben a nehéz, üldözésekkel és szenvedésekkel teljes esztendőkből irta a cseh irodalom egyik gyöngyét: *A világ labyrinthusa és a szív paradicsoma* (Labirynt Sweta a Lusthauz Srdce, 1623.) c. művét, aztán felséges zsoltárfordításokat, meg egy sereg megragadó vigasztaló iratot készített, s e mellett cseh történelmi és földrajzi munkálatokat is szerkesztett.

Hogy egyházát s annak iskoláit az enyészettől megőrizze, Bodinus Illés didaktikája által is ösztönöztetve, egy helyesebb, világosabb módszerű oktatástan kidolgozásához fogott. Bár inség környezte, őt derűs reménykedése nem hagyta el, hiszen 1624-ben, első feleségének s gyermekének halála után, újabb házasságra lépett; reménykedéseit erősítették egyes kortársainak, kivált Kotternek és Poniatowska-nak¹ apokaliptikus színezetű jövődőlései. Még mikor 1628-ban hazája földjét el kellett hagynia és a lengyelországi Lesznóba (Lissa) vándorolnia, akkor sem esett kétségbe.

Lesznóban, hol sok honfitársával együtt telepedett le, Comenius élénk tevékenységet fejtett ki szétszórt, összetört egyháza érdekében, mely őt 1632-ben egyik széniorává választotta, de e mellett a pedagógiai-didaktikai törekvések is, melyekhez a lesznai gimnáziumnál viselt tanári állása is külső lökést adott, mindinkább az előtérbe léptek nála. Egyre jobban kiérlelődtek lelkében a *Didactica Magna* alapgondolatai, mely művét eredetileg cseh nyelven fogalmazta meg (1628–1632), majd latinra dolgozta át s így kéziratban több barátjával közölte, de amelyet nyomtatásban csak 1657-ben az *Opera Didactica Omnia* I. részében bocsátott közre. Egyidejűleg világnézetét *Az isteni világosságnál megújított fizikában* (1633) fejtette ki. Világhírét azonban gyakorlati pedagógiai tankönyvei alapították meg, amelyekkel a nevelés minden fokát igyekezett ellátni. Az *Anyaiskola* „Informatorium skoly materske” c. alatt 1628-ban készült s 1633-ban „Informatorium der Mutter Schul” címen Lesznóban német nyelven jelent meg; ez a legelső és legrégebbi könyv, amely a kisdidnevelés minden kérdését népszerű modorban, helyes pedagógiai érzékkel, a gyermeki lélek alapos ismeretével, kitűnő gyakorlati érzékkel tárgyalja s a gyermek első hat életévének nevelésére ad utasításokat. Ugyane korból való az elemi iskola hat osztálya számára szerkesztett tan-

¹ Kotter József sziléziai tímár. Poniatowska Krisztina, egy száműzött cseh lelkész leánya. — mindakelten látomásokat láttak, isteni kijelentéseket vettek.

könyvei (*Violarium*, *Rosarium*, *Viridarium*, *Labyrinthus*, *Balsamentum*, *Paradisus*), de amelyeket nem bocsátott közre. Főmunkássága mégis a latin nyelv oktatására irányult: az 1628—1631-ben szerkesztett s 1631-ben Leszno-ban kiadott *Janua lingvarum reserata* (A nyelvek felnyitott ajtaja). *Sive Seminarium Lingvarum et Scientiarum Omnium. Hoc est compendiosa Latinam Linguam, una cum Scientiarum, Artiumque omnium fundamentis, perdiscendi Methodus*, korszakalkotó volt a nyelvoktatás tere-n, amennyiben az eddigi grammatizáló oktatással szemben a dolgok és szavak párhuzamos oktatását indította meg s arra törekedett, hogy 100 fejezetben, 1000 mondatban a tanulónak az egész világról, minden tudomány és művészet alapjairól felvilágosítást nyújtson. E mű halhatatlanná tette Comenius nevét, mert azt 12 európai és 4 ázsiai nyelvre is lefordították. Ennek rövidítettebb, elemibb kiadása, amely a latin nyelv tanulásához bevezetésül szolgál, a *Vestibulum* (*Januae lingvarum reseratae Vestibulum, quo primus ad Latinam Linguam aditus tirunculis paratur*, Leszno, 1633), mely 7 fejezetben 427 mondatban nyújtja a világ és a latin nyelv elemeit. Ennek kiadása után egy, a tárgyi világra vonatkozó *Janua* (*Janua rerum*) szerkesztésén törte a fejét, mely az egyetemes tudás enciklopédikus összefoglalása akart lenni ker. alapon. Ez a *panszofia* (*Porta pansophiae*) úgy tűnt fel neki, mint egyetemes gyógyszer az emberiség egész beteg teste számára s élénk levelezésbe bonyolította őt más hasonló törekvésű tudósokkal és pedagógusokkal, mindenekelött a Londonban megtelepedett német *Hartlib* Sámuellel, Milton barátjával. Ez tette közzé Londonban a neki csak magán-megítélésre megküldött panszofia-tervezetet *Conatuum Comenianorum Praeludia ex Bibliotheca S. H.* (*Porta Sapientiae reserata sive Pansophiae Christianae Seminarium. Hoc est nova et solida omnes scientias et artes addiscendi methodus*, 1637) c. alatt.¹ Comeniust eleinte kel-

¹ Második kiadásban a szerző engedélyével *Pansophiae Prodromus* címmel, 1639-ben bocsátotta közre.

lehetetlenül lepte meg londoni barátjának elhamarkodott lépése s műve teol. ellenfeleinek erős támadó pontokat nyújtott a tüzelésre, de másfelől merész terveinek általános elismerése és buzdító helyeslése bő kárpótlásul szolgált neki. Védekezésül 1638-ban a *Conatuum Pansophicorum Dilucidatio*-t tette közzé, mely panszofiójának pozitív ker. jellemét hangsúlyozza.

E közben mindenfelől kérték a híressé lett pedagógus tanácsát és tanügyi közreműködését: a boroszlói tanács utasítást kért tőle a latin nyelv oktatására nézve (1637), Oxenstierna svéd kancellár a svéd iskolák reformálására hívta meg őt (1638), Lesznoban pedig, hol 1636-ban rektor lett, iskolai rendtartást és iskolai színjátékokat kértek tőle. Erre ő Boroszlóba elküldötte a *De Sermonis Latini Studio per Vestibulum, Januam, Palatium et Thesauros Latinitatis, quadripartito gradu plene absolviendo, Didactica Dissertatio* (1637) c. értekezését, melyben a nyelvoktatásra vonatkozó nézeteit először fejtette ki elméletileg. A svédországi meghívást, bár hosszasabban tárgyalt Oxenstiernával, nem fogadta el, de ez indította őt a *Didactica Magna* latin fordítására (1638), végül a lesznai iskolai élet számára kidolgozta a mintaszerű iskolai törvényeket (*Leges Illustris Gymnasii Lesnensis*, 1635) és a *Diogenes Cynicus Redivivus* c. iskolai szindarabot (1638, ezt követte később: *Abrahamus Patriarcha*, 1641). Az angol parlamentnek Hartlibtől közvetített hívására, abban a reményben, hogy száműzött honfitársa számára ott segítséget találhat, 1641-ben Angolországba utazott; az angol parlament kész is volt őt egy jó jövedelmű kollegiumba elhelyezni, hogy ott panszofiai munkálatainak éljen. — de az ir. fölkelés, majd a király és a parlament között kitört viszály meghiúsította terveit. *Via lucis* c. művében fejtette ki a világosság 4 útját: egyetemes könyvek és iskolák, bölcsek egyetemes kollégiuma és egyetemes nyelv. Innen a gazdag svéd-holland patri-cius, de Geer Lajos hívására, aki akkor Norköpingben élt, Svédországba ment (1642 aug.), hol Oxenstierna kancellár megbizta őt Svédország közoktatásügyének refor-

malásával, illetőleg a szükséges iskolai tankönyvek kidolgozásával. Comenius hazája és honfitársai jövőjének a hatalmas Svédország által való biztosítását tartva szem előtt, a megbízást elfogadta s e végből, hogy Svédországhoz közel legyen, a porosz tengerparti Elbing városában telepedett le. De a munka — lesznai funtiói, egyházi szereplései és másnemű munkái által meg-megszakítva — lassan haladt elő, honfitársa és egykori tanuló társa, a távoli Magyarországon meghúzódó Drabik is erősen szívére kötötte jóslataival (1643), hogy ne idegen népeknek, hanem hazájának szentelje erejét; fiatal munkatársainak változása is hátráltatta a munkák elkészülését. Végre 1646-ban a didaktikai műveket egy bizottság elé terjesztette, mely helyesléssel fogadta őket s kinyomatásukat, némi pótlások és simítások megtétele után, elrendelte. Ez a munka már nagy lépéssel haladt előre, mikor a cseh—morva testvérek első püspöke meghalt és hívei Comeniust választották utódjává vagyis első seniorrá (1648), aki erre visszatért Lesznoba. Ezután jelent meg, több évi munkásságának gyümölcse gyanánt, a *Lingvarum Methodus novissima*, melyben az új, a dolog lényegéből fakadó racionalis nyelvtanítási eljárás (didaktika és methodika) alapjait megveti. Műve 31 fejezetben, 186 tételben rendszeresen összefoglalta a nyelvvoktatásra nézve már korábban felállított didaktikai és módszertani szabályait s utasításait. Az új módszer előnyei a rövidség, egyszerűség, részletesség és hibátlanság; az oktatás eszközei: a szerzők (szöveg), szótárak és nyelvtanok; az alkotandó tankönyvekben a Vestibulum, Janua és Palatium (Atrium) áll újra előttünk, az első a nyelvelemek analizisével, a második azok szintézisével, a harmadik azok szinkrízisével. Mindeniknek szerkesztési módszere megegyezik abban, hogy előbb a szöveg, aztán a szótár, végül a nyelvtan következik. Módszerének eredménye: az egyes nyelvek sajátosságaira alapított latin iskola. E módszer előnye-ihhez tartozik: 1. hogy a nyelvvel együtt az értelmet is műveli; 2. az oktatásból az erőszakot eltávolítja; s 3. mindent a tanulók kellemes tevékenysége által akar el-

érni. A latin a nemzeti nyelvek oktatásának is vezetője, közvetítője; a tárgyi oktatásra az említett tankönyvek teljes figyelemmel vannak. De az új módszer a szentírás helyes megismerésére, az élet és cselekvés helyes felfogására is üdvös befolyást fog gyakorolni.¹ E módszertani könyvéhez gyakorlati bevezetésül szolgáltak a *Vestibulum*-nak és a *Januanak* 1648—49-ben Lesznoban megjelent új átdolgozott kiadásai (ezekből az *Opera Didactica Omnia* II. része csak töredékeket közöl [p. 293—304.], a III. latin nyelvkönyv: az *Atrium* előkészületéről pedig ezt írja; „cum editionem hujus jam-jam moliremur, intervenit vocatio in Hungariam, eamque interceptit“, [p. 458.] vagyis ennek kiadása magyarországi útja miatt maradt el; ellenben a *Janua* nyelvtana egészen közölve van az *Op. Did. Om.*-ban (p. 304—456), a *Lexicon januale* pedig önállóan jelent meg 1650-ben).

De mindezeket a pedagógiai munkálatokat háttérbe szorította most az a vészhir, hogy a megkötött westfáliai béke örökre hazátlanná tette a száműzött cseh—morva testvéreket.²

Comenius, akit a kényszerűség, a száműzetés tett pedagógussá, idegen országok tanügyi munkásává, már 1650-ig szinte minden lényeges elemét kifejtette pedagógiai rendszerének. Őt, mint átfogó tekintetű, rendszerező elmét, a gondviselés azzal a kiváló tehetséggel ruházta fel, hogy a mások gondolatait teljes tisztaságra hozza, egységes rendszerbe foglalja, életbe léptesse s így az emberiség köztulajdonává tegye. Ő tiszta szemekkel fölismerte kora iskolai nevelésének egyoldalúságait, természetellenes eljárásait s az ifjúság iránti mély szeretettől indítatva, az iskoláknak s azok nevelési-oktatási rendszerének javítására törekedett. Az ő korában a latin nyelv ta-

¹ I. Kvacala, J. A. Comenius (1914) p. 61—66.

² Dr. Joh. Kvacala nagy (Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften, 1892) és kis (J. A. Comenius. 1914) s A. Heyberger (Jean Amos Comenius. Sa vie et son oeuvre. d'éducateur, 1928) Comenius-életrajza, továbbá a Rein-féle Encyklop. Handbuch der Pädagogik. II. Aufl. I. Band Comenius-cikkelye alapján.

nítása, a formális oktatás állott az előtérben, csupa szó- ismeret közlése, de a természeti világot egy tekintetre se méltatták. A klasszikus írókat arra használták, hogy a szabályokat, kivételeket rajtok igazolják; a természettudomány inkább természetbölcselet volt, a vallásitanítás értelemi érveket sorakoztatott fel a tévtanok ellen.

Comenius az összes tudományokat rendithetetlen alapon, föltétlenül érvényes törvények szerint újjá akarta építeni. Ezt az egyetemes tudományt *panszofiának* nevezte; ennek alapját a természettudomány képezi, ez a mérhetetlen gazdag kincstár, amelyből elménk a dolgok képeit meríti, de ez az elménkben meglévő fogalmak alapja is. A természet megismerése induktív módszer szerint első előföltétele az alapos, megdönthetetlen egyetemes tudománynak. De ha a természet a tudományos tevékenység kiindulási pontja, az emberi élet és emberi tevékenység végső célja a túlvilági élet. Az Istenhez vezető utat a természet nem mutathatja meg, hanem csak a kijelentés. Így az ember középen áll Isten és a természet közt; mindakettő beszél hozzá, mindakettő kincseket ajánl neki, a természet véges, Isten végtelen célhoz akarja őt vezetni. Az embernek ismernie kell magát, elméje természetét. Így minden emberi tudás a természet, az ember és Isten körül forog; e három forrásból ered minden ismeretünk: a természet, a mi elménk és Isten ígéje. E szerint e három középpont körül kell minden tudománynak csoportosulnia. Tehát 3 főtudomány van: *természettudomány*, *szellemtudomány* és *Isten-tudomány*. De ezek nem önmaguk számára állnak fenn; a természeti és isteni az emberi szellemben ellenmondás nélkül kell, hogy találkozzék s ezzel teljes harmoniába olvadjon össze. Ugyanaz az Isten nyilatkozik meg a természetben, az ő ígéjében, s az emberiség lelkében és történetében. A panszofia előföltétele a minden oldalú, egységes iskolai képzésnek.

Pedagógiai művei s kivált a *Didactica Magna*, nem egyebek, mint a panszofiában föllépő alapgondolatok alkalmazásai.

Az ifjúságot nevelni annyi, mint azt Istennek, önma-

gának és a környező dolgoknak ismeretére elvezetni; a nevelésnek műveltséget, erényt és jámborságot kell közvetítenie. E hármasság céljához minden gyermeknek iskolába kell járnia és ott mindent tanulnia a természetről, az emberiségről és Istenről, kivált ami lényeges, hasznos és szükséges. E végből természetes módszerre van szükség, mely a szemléletből (autopsia) indul ki. Hogy az ember természetét, lelki működését megismerhessük, tanulmányoznunk kell a természet életét, útjait. Így nyert módszertani alapelvei a következők: Az oktatásnak a szemlélettel kell kezdődnie; minden oktatásnál ügyelni kell a dolgok és szavak párhuzamosságára. Minden szemléletet, képzetet és fogalmat szorgalmasan kell ismételni, hogy az emlékezetbe szilárdan bevésődjenek. Minden ismeret eleitől fogva, de kivált az oktatás előhaladtával, tetté és életté változzék, beszédbe és cselekedetbe menjen át. De a tanítónak magának kell látnia, összehasonlítani és gondolkoznia és azt, amit megismert, alkalmaznia. Semmit se pusztán tekintély alapján, mindent érzéki és értelmi demonstrálás által! — ez a Comenius alaptétele! — Csak egy módszer van minden tudomány, minden művészet és a nyelvek számára: Omnes, omnia, omnino (minden ember, minden dolgot, minden oldalulag tanuljon)! A tanuló kedvre kell hangolni a tanulás iránt! — A népiskolában a nép nyelvén kell uralkodnia; ezért ezt az iskolát *anyanyelvi iskolának* nevezte; senki ő előtt nem hangsúlyozta annyira az anyanyelv jelentőségét a nép oktatására nézve. — Szó-ismeret helyett tárgyismeretet követel!

*

Vajjon a Comenius pedagógiai nagy híréből, műveiből, tanügyi reformeszméiből eljutott-e a XVII. század 30-as és 40-es éveiben valami Magyar- és Erdélyországba? s ha igen, hogyan, kiknek a révén?

Tudjuk, hogy a gyulafehérvári főiskolának még Bethlen G. fejedelem által meghívott, de csak az ő halála után, 1630-ban megérkezett három nagyhirű külföldi professzora: Alstedius, Piscator és Bisterfeld mind Herborn-

ból jött Erdélybe. A két előbbivel már találkoztunk, mint Comenius nagyrabecsült tanáraival, a harmadik ugyan-csak Herbornban végezte, néhány évvel Comenius eltávoztása után, tanulmányait. Ezek a gyulafehérvári professzorok a távolból szerető szemekkel figyelték az ő egykori kitűnő diákjoknak, illetőleg idősebb iskolatársuknak munkásságát és örvendve szemlélték az ő tudományos és pedagógiai pályájának egyre magasabbra emelkedését. A *Januá-t*, mely 1631-ben jelent meg, s amelyet Comenius 1633-ban, *Fizikájával* együtt, Alstediusnak megküldött, nem sokára Erdély intézeteiben is használni kezdték. Ifj. Rákóczy György és Zsigmond már 1634-ben tanulta, Bényei János nevelő vezetése alatt, a *Januát*, mely hármuk közös munkája gyanánt valószínűleg még ebben az évben napvilágot is látott *Janua lingvarum bilinguis* cím alatt; ezért mondá Rákóczy Zsigmond az 1640. június havában tartott nyilvános vizsgálaton, hogy megtanulta a centuriákat, vagyis a *Janua* 100 fejezetét. 1638-ban Brassóban annak egy latin-német kiadása került ki a sajtó alól;¹ ennél sokkal nagyobb kedveltségre tett szert annak Szilágyi Bénéjmin István által 1643-ban Nagyváradon közzétett latin-magyar kiadása.² Igen valószínű, hogy mind Alstedius, mind Bisterfeld szóba hozta alkalmilag Rákóczy Gy. fejedelem előtt a nagy hirtelenséggel feltűnt új pedagógus nevét. Alsted a külföldre menő diákok által többször üdvözlétét küldte volt kedvenc tanítványának, mire ez 1633-ban egy gyönyörű levéllel válaszolt s biztosította mesterét, hogy „Amosum illum olim tuum, eundem illum

¹ *Janua Lingvarum Reserata Avrea etc. Editio quarta. Prioribus omnibus castigatior & sesquimille circiter vocabulis auctior, cum versione Germanica & titulorum indice. Ex impressione Lipsiensi excusa Coronae, Typis & sumptibus Mich. Hermanni. MDCXXXIIX. — Aufgeschlossene Güldene Sprachen-Thür. . . 8. r. 274 l. — Simon Albelius Eccl. Coron. Pastor. (Ugyanez Lőcsén, 1644).*

² *Janua Lingvae Latinae reserata aurea . . . In usum Scholae Varadiensis, iuxta Belgarum editionem postremam, accuratam et auctam, in Hungaricam lingvæ translata, per Stephanum Beniamin Szilágyi, ejusdem Scholae Rectorem. — Varadini apud Abr. Szenci, 1643. — 8 r. 220 l.*

esse Tui amanlem et observantem“ (A te egykori Amosod ma is ugyanazzal a szeretettel és tisztelettel van irántad).¹

Januája mellett utóbb aztán *panszofiai törekvéseire* is ráirányíthatták a fejedelem figyelmét. Comenius, mint láttuk, a panszofiában sok mindenféle kérdést meg akart oldani, többet akart, mint amennyit általában az emberi elme elérhet, ezért is annak igazi sikere nem lett, sőt azt be sem fejezhette holtáig. Mindamellett a javaslat, melyet Hartlib Angliában kiadott, nagy visszhangot keltett s az államférfiak és politikusok mindenfelé épűgy nagyban érdeklődtek Comenius tervei iránt, mint a tanárok és tanítók, akik tankönyveit az iskolákban meghonosították. E tanférfiak közé tartozott Bisterfeld is, aki a *Januát* nagyra becsülte, a panszofia tervét pedig elragadtatással üdvözlölte. Bizonyára ő vethette föl először a fejedelem előtt a Comenius meghívásának eszméjét s így történhetett, hogy Alsted halála (1638 nov.) után a fejedelem Bisterfeldet, aki akkor magánügyekben Németországban időzött, felszólította (1638 dec. 4-én kelt levelében), hogy egy alkalmas utódról gondoskodjék. Nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy Bisterfeld mindjárt Comeniusra gondolt, hozzája fordult, de ez — úgy látszik — abban az időben még nem volt hajlandó Erdélybe lejönni.² Annyi bizonyos, hogy Comenius jó barátságban állt Bisterfelddel, mert midőn svédországi pártfogójától: de Geer-től tanulmányozási és működési helyéül Németalföldet kérte, hivatkozott Bisterfeldre, mint aki miatt ezt kívánja (úgy hallotta ugyanis, hogy Bisterfeldet meghívták Németalföldre s ez el akar oda

¹ A. Patera, J. A. Komenského Korrespondence (1892). p. 17. — Comenius a keresztségben János nevet kapott, az Amos nevet, mint teol. hallgató, talán Alsted közbenjöttével vette föl s azóta lett az második keresztnéve.

² Kvacala János, Bisterfeld J. H. élete (Századok, 1891. évf. 470. l.) — E föltevést, melyet Kvacala pozitív tény gyanánt ad elő, nagyban gyöngíti, hogy Com. soha, sehol, sem leveleiben, sem egyéb irataiban nem tesz róla említést, mint ahogy pl. a későbbi (1643-iki vagy 1649—1650-iki) meghívásairól megemlékezik.

menni tanárnak) és aki a panszofiának legbuzgóbb híve:¹

„A ti Hollandiátok, melyet nekem sok egyeben kívülv kivált Bisterfeld Uramnak, (akinél alig van a panszofiai dolgoknak lelkesebb híve) kíváncs és már remélt jelenléte igen melegen ajánl.“ (1642 márc. 14-iki levél)² E tervből nem lett semmi, de Comenius és Bisterfeld barátsága továbbra is fennmaradt.

1643-ban Piscator a *Vestibulum*-ot adta ki latin-magyar szöveggel³ Váradon és bevezette a gyulafehérvári iskolába, ahonnan az a többi ref. iskolákba is elhatolt, úgyhogy Alsted tankönyvei mellett Comenius elvei érvényesültek a nyelvoktatásban. A tanárok a fejedelem és fejedelemasszony figyelmét is folyton Comenius felé irányították, valahányszor erre alkalom került.⁴

I. Rákóczy György az 1643—45. évi hadjárat alatt sem feledkezett meg iskolájáról, s Comeniusban olyan jelet s szellemet sejtén, amelyet Bisterfeldben volt szerencsés bírni, 1643-ban Elbingben (hol ekkor Comenius Svédország számára dolgozott) megfordult követe által ismét hívatta Comeniust iskolái megreformálása végett, amint erről Comeniusnak 1644 szept. 18-án Hotton Gottfried amsterdami lelkészhez, de Geer megbízottjához írt leveléből értesülünk.⁵ „Itt járt nálam az előző évben az erdélyi

¹ „Hollandia Vestra, quam mihi prae aliis cum alia multa. tum Dni Bisterfeldii (quo in Pansophicis vix quisquam fervidior) desiderata et jam sperata praesentia facile commendabit.“

² Patera, id. mű, p. 44.

³ *Januae Linguae Latinae Vestibulum*, Primum, in usum Illustris Paedagogei Albensis Hungarice redditum, deinde Orthodoxarum in Hungaria Scholarum Usui accomodatum. Varadini, apud Abr. Kertész Szenci. MDCXXXIII. 8. r. 32. l. — Előszó Piscatortól, kelete: „Dabam e museo meo Albae Juliae Calendis Maji MDCXLI. M. Phil. Lud. Piscator.“

⁴ Kvacala J., id. mű, p. 474.

⁵ „Adfuit mihi anno superiore ex Transylvania legatus, qui me istuc (in locum Dni Alstedii et ad scholarum reformationem) sollicitaret magnis promissis. (Inter alia, ut Patriae meae liberationem a Principe suo, post Deum, pendere persuasus, eadem opera de Patria quoque bene mereri possem). Recusavi hoc uno argumento, obstrictum jam me esse alibi.“

követ, aki engemet oda (Alstedius Uram helyére és az iskolák újjászervezésére) nagy ígérekkel csábítgatott. (Egyebek közt azzal: meg levén győződve, hogy az én hazámnak felszabadítása — Isten után — az ő fejedelmétől függ, ugyanazzal a munkával hazám iránt is érdemeket szerzek). Azzal az egy érveléssel utasítottam vissza, hogy már másfelé vagyok lekötve.¹ Ki volt e követ, aki a cseh föld felszabadításának kilátásba helyezésével, tehát a drabiciusi jóslatok szellemében iparkodott Comeniusra hatni, nevét nem mondja.² Comenius nem mozdult; a svédektől várta ekkor, hogy egyházát és hazáját visszaállítsák és ebben az időben az ő szolgálataiban állott.

¹ Patara, id. mű, p. 85.

² A követ kilétét nem sikerült megállapítanom. Dr. Szádeczky-Kardoss Lajos ny. egyetemi tanár, Erdély történetének kiváló ismerője, akihez eziránt útbaigazításért fordultam, azt felelte, hogy átnézte a Rákóczy-iratokat, könyveket, de nem talált senkit, aki 1643—1644. táján Elbingben járt volna, az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*ben ilyen követnek semmi nyoma. Ő tehát, olvasva I. Rákóczy Györgynek 1638. dec. 4-én Bisterfeldhez intézett, főntebb érintettük levelét, úgy vélekedik, hogy Bisterfeld járhatott még 1639 elején Lesznoban Comeniusnál s erre az évre, nem pedig 1643-ra, vonatkozik az „anno superiore” kifejezés. Ez a megoldás, midőn egyfelől egyszerűsíti a két meghívásban rejlő nehézséget s feleletet ad a Bisterfeld eljárásának megtörténtéről, — másfelől szintén több nehézségbe ütközik. 1. Comenius azt írja: „nálam járt az erdélyi követ”, ámde arról semmi adatunk, hogy Bisterfeld Lesznoban járt volna. 2. Vajjon megnyugodhatunk-e abban, hogy Comenius, ha Bisterfeld járt nála, őt egyszerűen „erdélyi követ”-nek nevezze és semmi közelebbi utalást ne tegyen a köztük fennálló meleg viszonyra, ne épen ama németalföldiek előtt, akik Bisterfeldet ismerték, akiknél két év előtt tanári állást akart vállalni? 3. Az „előző év” kifejezés oly egyszerűen átvihető-e az 1639-ik évre? — Bár egyszerűsíti is a dolgot, ha az 1638-iki és 1644-iki levelekben említett, Gyulafehérvárra szóló meghívásokat egynek vesszük, de ez az egyszerűség nem nyújt teljes világosságot.

II.

A sárospataki főiskola állapota 1650-ben.

A sárospataki főiskolát Perényi Péter pártfogása alatt Kopácsi István alapította 1531-ben.¹ Ez időtől fogva az iskola — mely 1550-ben főiskolai rangra emelkedett — egész 1661-ig folyvást a pataki vár urainak kegyúri pártfogása alatt állott, kik nemes becsvágyukat találták abban, hogy az intézet ne csak fennálljon, hanem hívatásának mind jobban-jobban megfeleljen, s akik nemcsak a tanárok fizetéséről és a tanulók élelmezéséről gondoskodtak, hanem jogok és birtokok adományozásával az iskolának állandó jövedelmet biztosítottak. A XVI. században Perényi Péter után fia Gábor, majd ennek halála (1567) után Miksa király, 1576-tól Dobó Ferenc a pataki uradalom tulajdonosai, a XVII. században aztán következtek a Lórántfyak, majd 1620-ban az egész Lórántfy-örökség felelése: Lórántfy Zsuzsánna révén, I. Rákóczy Györgyre szállott, akinek kegyuraságával fényes korszak következett a pataki iskolára.²

¹ A történeti hagyomány, melynek régibb források után Szombathi János és Szinyei Gerzson a képviselői, 1531-re teszi az iskola alapítását; de csak a XVI. század 40-es éveitől tudjuk történeti adatokkal fennállását és működését igazolni. Marton János, *A sárospataki ref. főiskola története*. I. rész (1931). 36—37. l.

² A fejezet főforrásai: Szombathi János, *A sárospataki főiskola története* (ford. Gulyás József Sárospatak, 1919); Szinyei Gerzson, *A sárospataki ev. ref. főiskola rövid története* (*A sárospataki főiskola 1894—95. évi Értesítőjében* 1—12 l.). Szinyei Gerzson, *A sárospataki főiskola Comenius előtt és idejében* (*Sárospataki Lapok*, 1892 évf. 294—296, 325—327, 360—362, 454—455 l.).

I. Rákóczy György, még mielőtt az erdélyi fejedelem-séget elnyerte, teljes erővel igyekezett azon, hogy a pataki főiskolát a Bethlen-főiskola magas színvonalára emelje. E végből első teendője volt, hogy 1621-ben a régi iskolai törvényeket átnézte, újabb rendszabályokkal bővítette, s ezáltal az iskola szervezetét, tanulmányi és fegyelmi rendszabályait hosszú időre meghatározta.¹ A pataki iskolát mint erdélyi fejedelem sem téveszté szem elől, sőt ekkor írta, 1640 dec. 17-én Tolnai P. István sárospataki lelkészhez ezeket a szép sorokat: „Az pataki scholára s annak javára, senkinek meg nem engedjük nagyobb vigyázása s gondja legyen nálunknál, kit kegyelmed távollétünkben is megtapasztalhatott; ezután is mirajtunk fordul meg annak az terhe inkább másoknál s bizony másnak sem keservesebb annak kára s az üdőnek heában mulása; mindenkor feljebb is kell minékünk az pataki scholának javára vigyáznunk, feljebb is kell azt böcsülnünk, nemhogy egy embernél, de nehánynál is.”² Ha Gyulafehérvár az erdélyi fejedelemség székhelye volt s így annak főiskoláját, Bethlen Gábor örökségét, hivatalból kellett gondoznia (mennyire tudta méltányolni a nagyhirű külföldi professzorok értékét, mutatja az, hogy évente 1000 tallér fizetést adott nekik, s műveik kiadásáról egymásután gondoskodott), — Sárospatak magyarországi uradalmainak központja, birtokainak fénypontja, neki régi szerelme volt, s így nem csoda, ha a pataki kollégium felvirágoztatása a szívéen feküdt.

Szavait tettekkel is bizonyítja. A kiválóbbakat az iskola növendékei közül kiküldé külföldi egyetemekre, hogy hazájukba visszatérve az egyházi és iskolai életnek, az irodalomnak és tudománynak kellő tudományos fegyverzettel ellátott munkásai, előszóval és írásaikkal erős bástyái lehessenek. A régibb iskolai épületeket kijavíttatta

¹ Lásd: Békefi Remig. A sárospataki főiskola 1621. évi törvényei. (Budapest, 1899).

² I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal (Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1875 évf. 1442 l.).

és újakat emeltetett, a tanuló ifjúság számára lakóhelyeket építtetett. Az ő idejében, nem említve a gimn. osztályok tanítóit, mindig 3—4 tanára volt az iskolának. akiket mind maga látott el tisztességes fizetéssel, egynek-egynek adván évenként szálláson kívül 250—300 forintot, 18 köböl búzát, 5—7 hordó bort, 3 szalonnát; a tanulók ellátásáról, élelmezéséről is bőkezűen gondoskodott (a nemes ifjak, akik a fejedelmi udvar vonzó erejénél fogva 1643-ban 300-an is tanultak itt, természetesen kívül állottak e jótéteményeken). A sárospataki főiskola kiegészítő része volt a Rákóczy- és Lórántfy uradalomnak: innen, az uradalmi pénztárból fedezték annak költségeit: a tanárok fizetését, az alumneumokat, a külföldre menők ösztöndíjait (mindenik kapott pár száz aranyat). Rákóczy György és felesége a hit védelme, a tudomány előbbvittele céljából díjazták az írókat, könyveket írtattak velők, ki nyomatták munkáikat, sőt hogy e részben többet tehesen, a fejedelem betűket hozatott és öntetett, sajtót rendelt egy Sárospatakon felállítandó nyomda részére.¹ E szeretetteljes gondoskodása, áldozatkészsége okozta, hogy az egykorúak a főiskolát az ő nevééről *Rákóczy-iskolának* nevezték.

Az iskola felett a közvetlen felügyeleit, az iskolai törvények szerint, a helybeli lelkészek, a zempléni esperes, a részleges és közzsínatok gyakorolták. A tanároknak külföldi egyetemeket végzett, igazhitű tudósoknak kellett lenniök. Esperesi vagy egyházmegyei vizitációkor a tanárokat kikérdezték a tanulók szorgalma és erkölcsé felől, azután a tanulókat (a szénior, praebitor és a collatiók elnökeit) kérdezték meg a tanárok élete, erkölcsé és kötelességteljesítése felől; a tanárok oly fegyelmi ügyekben, amelyeket magok könnyen el nem intézhettek, a helybeli lelkészek tanácsát s közreműködését tartoztak kikérni. A főiskola tehát erősen papi felügyelet alatt állott. Az első tanár (rector) vezette az egész iskolai okta-

¹ Szilágyi Sándor, I. Rákóczy György (Budapest, 1893), p. 283—284, 291; ugyanaz: Lórántfy Zsuzsánna (1872) p. 7, 10.

tás és nevelés ügyét, fenntartotta a rendet és fegyelmet, ellenőrizte a közvagyon kezelését, nevezte ki a köztanítókat vagy osztálytanítókat (*collaboratores*) és a nevelőket (*paedagogi*).

Az iskolai vagyon kezelése, a tanárok ellenőrzése mellett, az ifjúságra volt bízva, mely kebeléből kezelő hivatalnokokat választott e végre (szénior, *contrascriba*, két *praebitor*); a szénior volt az ifjúság első bírása, a 9 diákból álló törvényszék elnöke, mely elsőfokúlag az ifjúság kihágásai felett ítél. Az ifjúság oly féltékeny volt önkormányzati jogára, hogy 1648-ban, midőn az új tanrendszer behozatalakor a vagyon kezelését tanulmányi és célszerűségi szempontból tisztartóra akarták bízni, fölzendült és elhagyta az iskolát; e féltékenységek oka az volt, hogy az alapítók vagy hagyományozók nem az intézetet, hanem az ifjúságot említették okleveleikben; az ifjúság, a *coetus scholasticus*, magát tartotta az iskolai vagyon tulajdonosának.

Az oktatás vallás erkölcsi alapon nyugodott: az ifjúság minden este összegyűlt, a tanárok vezélése alatt, könyörgésre, midőn a szentírásból is felolvastak latin nyelven egy-két fejezetet; lefekvés előtt imádkozni, vasárnap templomba menni tartoztak.

Az iskolának két *tanfolyama* volt: egy *alsó*, mely a mai gimnáziumnak, s egy *felső*, mely a mai akadémiának felelt meg, ahonnan egyenesen a tanítóságra vagy papságra is mentek az ifjak. A *gimnáziumnak* az 1629-iki *series* szerint *három* osztálya volt, ú. m. a grammatikai, syntaktikai és poetai; a retorika és logika még akkor a felsőbb tanfolyamhoz tartozott. Majd az 1648-iki tanrendszer az eddigi három gimnáziumi osztályhoz még a retorikai osztályt is hozzácsatolta. A grammatikai osztályban a Donatus és Molnár Gergely latin nyelvtana mellett gyakorló könyvül a Comenius *Janua lingvarum*-ja, meg Cato (*De praeceptis vitae communis*), Cornelius (*Colloquia*) és Erasmus (*Civilitas morum*) művei szolgáltak. A retorikai osztályban már a görög nyelv elemeit is fölvették; itt főként Cicero oratióit elemezték. Mint a kiszabott tan-

Könyvekből látjuk, a reáliák teljes mellőzésével a latin nyelv volt a fő és egyedüli tantárgy; azt úgy tekintették, mint a vallásos ismeretek, a józan bölcsészet és mindenféle tudomány forrását; az anyanyelv használata teljesen el volt tiltva, sőt az 1648-iki zsinat még az éneklést is latin nyelven kívánja.

A gimnáziumi osztályokban az ú. n. *collaboratorok* (köztanáítók) tanítottak, akiket az igazgató-tanár nevezett ki az idősebb és jelesebb tanulók közül, s akik a tanárok ellenőrző felügyelete alatt működtek. A kisebb, jobb módú tanulók a *paedagogusok* házi felügyelete alatt tanultak, kik fölkérdeték tőlük a leckéket, előbb magyar, aztán latin nyelven tanították őket. A szegény tanulókat azok a diákok tanították, akik mellett szolgálatot végeztek. A tanulókból teltek ki az *oeconomusok*, *corycaeusok*, *custosok* és *vigilek*, kik a rend, tisztaság és fegyelem fentartásában segítettek.

A felsőbb tanfolyam nem volt egészen elkülönítve az alsóbbtól, úgyhogy némely nyilvános előadásokat a kisebb tanulók is hallgathattak. Évfolyamokról, a tanulmányoknak bizonyos osztályok szerinti csoportosításáról szó sem volt. Az 1648-iki zsinat a felsőbb tanulókat három osztályba sorozta: 1. a latin és görög nyelvi, 2. a költészeti és logikai, 3. a hittudományi és bölcsészeti osztályra. Úgy látszik, minden tankört addig hallgatott az ifjú, míg az oda tartozó tudományokat fokról-fokra (olykor 9–10 év alatt, közben 1–2 évet rektórián, falusi tanítóságon töltve) mind el nem végezte.

A nagyobb tanuló ifjúság a tudományokban való előhaladását bizonyos tancsoportokra (*collatio*) oszolva, önképzés útján is tartozott művelni. Az elért eredményekről a vizsgálatokon adtak számot.¹

¹ Az évfordulati, ünnepélyes, általános vizsgálatokat, melyeket az iskola pártfogóinak, gondnokainak jelenlétében szoktak megtartani, úgy látszik, csak az 1630-ik évben kezdték I. Rákóczy György alatt. A XVII. században ünnepélyes vizsgálatot kétszer tartottak, t. i. tavasszal májusban és ősszel októberben, azt tavaszi, emezt őszi vizsgálatnak hívták. I. Rákóczy György az első ünnepélyes vizsgálatot (*promotio*) 1630

A pataki iskola tehát — mondja Dezső L. — Comenius ide jövételekor oly főiskola volt, mely a falusi, városi és partikuláris iskolák — ilyenek voltak a s. a. újhelyi, gönci, szikszói, miskolci és rimaszombati iskolák — számára tanítókat és az egyházak számára lelkészeket nevelt és képezett, sőt a világi renden levők is itt nyerték kiképeztetésüket: „a nemesek is, ha alkalmasoknak találtak, a tanulók ugyanezen osztályaiba, különösen pedig a filozófiai és teológiai osztályokba vétessenek fel, minden különbségtétel nélkül s a nyilvános vitalkozások hallgatására nemcsak bocsátandók, hanem arra rászorítandók”. Bár az alsóbb osztályok tanítói s a kisebb vidéki iskolák praeceptorai a főiskola növendékei közül kerültek ki, de a felsőbb tanfolyam tanáraiul és rektorául csak külföldi egyetemeket járt ifjú alkalmaztatott. De ezek a tanárok rendszerint nem sokáig működtek a főiskolában, hanem amint szerét tehették, pár évi tanári működés után többnyire jobban dotált és nyugalmasabb lelkési állásokra mentek el.¹

I. Rákóczy György fejedelem halála (1648 okt. 11) és eltemetése után özvegye, Lórántfy Zsuzsánna és ifjabb fia, Rákóczy Zsigmond 1649-ben Patakra költözött. Az özvegyet ifjú korának legszebb emlékei ide kötötték, Zsigmond pedig itt a közügyektől távol, tanulmányainak, uradalmi rendezésének, az iskolaügy emelésének, az egyházak szervezésének élhetett. Kontempláló, bölcselő szelleme élvezetét találta a rendszeres, nyugodt munkálkodásban. Könyvekkel Bisterfeld látta el, ő a mentora, legrégebb, leghívebb és legbizalmasabb barátja, akivel szünet nélkül levelezésben áll.² Bisterfeld a német és holland protestáns tudósokkal való széles összeköttetései-

május 1. napjára tűzte ki. A XVIII. században az évről-évről vizsgálatot évente egyszer, július 15. körül szokták tartani. Szombathi J., A sáros-pataki főiskola története (ford. Gulyás J.), 1919. p. 219.

¹ Dezső L., Comenius Magyarországon. 35. l.

² Kvaczala János, Bisterfeld J. H. élete (Századok, 1891. évf. 548. l.); Szilágyi Sándor, Felsővadászi Rákóczy Zsigmond (1886) p. 120—122.

nél fogva folytonosan kapott értesítéseket, híreket és ezeket közölte a herceggel. Maga figyelemmel kísérvén az európai tudományos élet mozzanatait, ezekről éppúgy, mint a politikai élet eseményeiről beszámolt a hercegnek, figyelmeztette mindenre, a ritkább könyveket pedig megszerezte könyvtára számára.¹ Így ajánlotta neki Baco *De dignitate*-ját, aztán Campanellát és Comeniust. Ez utóbbról 1649 dec. 19-én ezt írja a hercegnek: „Tres d. Comenii libros percurri totos: multa habet utilia et pulchra. At vero mihi non solum mirum, sed prorsus absurdum videtur, quod iam Metaphysicam, antea a se tam commendatam totiesque promissam prorsus omittat: imo dubitet, an sint aliquae voces generales etc.” — vagyis szigorú, de nem egészen megokolatlan ítéletében megütözik rajta, hogy Comenius könyveiben a metafizika ellen fordul, azt teljesen elejti s így enciklopédiája törzsfejlés nélkül. Mindahárom könyvében azonban sok szép és hasznos dolgot talál.

Lóránffy Zsuzsánnának és Zsigmond hercegnek Patakra költözésük után legelső tettük volt, hogy régi kedvencöket, a puritán gondolkozású Tolnai Jánost mindjárt 1649 augusztus havában a pataki kollégium igazgatótanári székébe visszahelyezték. Ki volt Tolnai? miért

¹ Rákóczy Zsigmondnak részint könyvkedvelő atyjától örökölt, részint önmagától, a Bisterfeld tanácsára, nagy gonddal, tudományos érzékkel és bőkezűséggel gyarapított könyvtára, mely a papoknak, tanároknak, tudósoknak mindenkor rendelkezésére állott, Harsányi I. szerint (A sárospataki Rákóczy-könyvtár és katalógusa. 1917 p. 22) az összes XVII. századbeli magyar könyvtárak között a leggazdagabb volt magyar nyomtatványokban, de a külföldi tudom. irodalom becsesebb termékeit is felölelte. Zsigmond „ezt az igen nagy és igen értékes könyvtárt” (mely a fennmaradt töredékes katalógusok szerint is 821 kötetből állott, elsősorban a teologia és bölcsészet, földrajz és történelem körébe tartozó művekből, de jogi, orvosi és természettudományi munkák is bő számmal akadt benne) a maga egészében végrendeletileg a pataki kollégiumnak hagyományozta (16 l.). Az udvari könyvtáron kívül, atyja példáját követve, a pataki kollégiumi könyvtárt is nagy mértékben gazdagította ajándékaival (15. l.).

kellett neki tanári székétől megválnia? miért követte viszhelyezését az ortodox atyák megbotránkozása?

Tolnai Dáli János (1606—1660), a nagyeszű és jeles képzettségű tanár, a váradi iskola növendéke volt s I. Rákóczy György fejedelem költségén 7 évig (1631—1638) Hollandiában és Angliában tanult; ez idő alatt elég alkalma volt Baco bölcsészettel s Stoughton¹, Hartlib² és

¹ Stoughton-nel való összeköttetéséről Kvacsala az *Archiv pro badani* IV. kötet 45—47. lapjain a következőket írja: „Angliai tartózkodása idején Tolnai megismerkedett Stoughton angol lelkésszel, Hartlib és Hübner barátjával, Bisterfeld ismerősével és tisztelőjével. Stoughtonnek egy, az ő halála († 1639 május 4-én) után, mikor Tolnai már Magyarországon volt, „*Felicitas ultimi saeculi*” c. alatt kiadott irata, külső alakja szerint levél Tolnaihoz, az erdélyi fejedelemnek ajánlva. Ez iratában Stoughton dicsőíti Duryt, Comeniust, Bacot, mint egy új kor hirnökeit“. A mű címe: *Felicitas ultimi saeculi*: Epistola, in qua, inter alia, calamitosus aevi praesentis status serio deploratur, certa felicioris posthac spes ostenditur et ad promovendum publicum Ecclesiae et Rei literariae bonum omnes excitantur: in gratiam Amici ejusdem paulo ante obitum, scripta à Reverendo Viro, Johanne Stoughtono, S. S. Theol. Doctore, Eccl. Aldermanburiensis Londini Pastore dignissimo; nunc post decessum ejus ad fidem autographi, publici juris facta à S. H. — Londoni, anno MDCXL. — A Dedicatio: Illustrissimo et celsissimo Principi ac Domino D. Georgio Rakoci, Principi Transylvaniae, partium regni Hungariae Domino et Siculorum Comiti etc. Heroi pio, prudenti, forti, felici, pietatis & litterarum Amatori, Protectori et Propugnatori incomparabili, posthumus hoc Opusculum viri pietati, doctrina . . . celeberrimi . . . dedicat . . . Samuel Hartlibius. — A mű az 1. lapon e sorokkal kezdődik: „*Domino Tolneio, Hungaro-Transylvano, Salutes omnes etc.*“ (A British Museum könyvtárigazgatóságának szíves közlése).

² Hartlib Sámuel 1599-ben Németországban született, 1628 körül Angolországba költözött és ott sok irányú tevékenységet fejtett ki, kivált a nevelésügy érdekében buzgólkodott, egész Európára kiterjedő levelezést folytatott; a skót Dury-vel a reformátusok uniójának gondolata egyesíté. Comenius reformeszméit lelkesen igyekezett Angolországban terjesztetni és magának a nagy pedagogusnak itt működési teret biztosítani (1641). Milton neki ajánlotta, mint barátjának, a nevelésről írt könyvét (1644). Cromwell is fontos megbízatásokra használta fel. Meghalt 1662-ben. Fáradhatatlan író, tiszteletreméltó jellemű férfiú volt, akit legkitűnőbb kortársai nagyrabecsültek.

Hübner¹ útján — akikkel jó ismeretségbe jutott — Comenius didaktikai munkáival és panszofiai eszméivel megismerkedni. Angliai tartózkodása alatt magába szívta a puritán eszméket és presbyteri egyházkormányzati elveket és itthon azok apostola lett. Hazatérte után (1638) a fejedelem a pataki iskola első rektorává nevezte ki; azonban híre kelvén, hogy puritán érzelmeket táplál s egyházkormányzati függetlenségre (indepdentizmus) törekszik, Miskolczy Cs. István esperes és Tolnai P. István pataki lelkész csak térítvény (reversalis) adása után iktatták be 1639 ápr. 18-án tanári hivatalába. Tolnai tanári működését azzal kezdte, hogy Keckermannlogikáját, mely az összes magyarországi ref. iskolák bevett tankönyve volt, előbb a Bisterfeld, majd a Ramus logikájával helyettesíté, az Aristoteles filozófiáját, mivel a metafizikának, mint tudománynak létezését tagadta, száműzve, a Ramus dialektikáját hozta be s a magyar nyelv jogait a tanításnál védelmébe vette. Miskolczy és Tolnai I. ez újítások miatt, amelyeket úgy lehet tekintenünk, mint a szabadabb filozófiai és kutatási szellemnek a ref. egyházban és iskoláiban uralkodó skolasztikus és dogmatikus iskolafilozófiával szemben való megnyilatkozását, erős akciót indítottak ellene; azzal vádolták, hogy az egyházi és iskolai rend felforgatására törekszik. Az újhelyi gyűlés által a két Tolnai között elrendelt békéltetési kísérlet nem sikerült, nem, mert az egész ellentét mögött, mint csakhamar kitűnt, a két egyházi férfiúnál a papi befolyás hierarchikus tendenciája húzódott meg. Geleji Katona István erdélyi superintendensnek I. Rákóczy György fejedelemhez intézett leveléből eléggé kitetszik, hogy a logika ügye csak ürügy volt: „Ha az logikának az iskolákban való megváltozta-

¹ Hübner Joachim a Harllib baráti köréhez tartozott, jelentős része volt a Comenius *Praeludia*-jának közrebecsátásában (1637), a panszofia eszméjének lelkes híve, ellenben a *Didactica Magna*-ról 1638-ban kemény bírálatot küldött a szerzőjének. Hübner vitte meg, midőn Comeniust 1642-ben Londonból Párisba hívták, oda ennek válaszáat, de már halva találta Richelieut s így a meghívásból semmi sem lett.

tása succedálna neki, annál nagyobb bátorságot venne aztán az ecclesiában való újításra, mikor módja lenne benne.“ Érthető, hogy az ortodox papság ellenében, mely a világi rendnek csak az egyház és az iskolák fenntartása s a terhek körül engedett tért, a világiak pártolták Tolnai J. presbyteriális törekvéseit. De a papság a merész reformátor letételét követelte s felizgatta ellene az iskolai ifjúságot is, mely a könnyebb végét fogva a dolognak, irtózott az előtte ismeretlen rendszer mélyére bocsátkozni. A kiváló tudóst, a jeles tanárt, aki a zsoltárokat magyar szöveggel kezdte énekelteni, hallgatóitól benső vallásosságot és szigorú önmérsékletet kívánt s Ramus és Bacó bölcséletével a modernebb filozófiai szellemet és gondolkozást igyekezett Patakon meghonosítani, sem a fejedelmi udvar pártfogása, melyet Medgyesi Pál, a fejedelem udvari papja (aki külföldi tanulmányainak egy részét szintén Angliában végezte) szerzett meg számára, sem a világi elemnek iránta megnyilvánuló rokonszenve nem menthette meg, s miután újításaival a fejedelem intelve ellenére sem akart felhagyni, sőt iskolai újításait az egyházkormányzati rend és a vallási szertartások körében behozott újításokkal is tetézte, — 1642 dec. 18-án tanári hivatalától elmozdították. Ekkor Miskolcra ment papnak, Keckermann logikáját pedig köztekintéllyel vették vissza az iskolába. De az egyházi szervezet és liturgia terén megkezdett újításaiért papi állásában is üldözték, sőt a szatmárnémeti zsinaton (1646) papi hivatalától is megfosztották.¹

Ezt a régi méltatlanságot tette jóvá Lórántfy Zs. és Zsigmond herceg, midőn Tolnait rektorprofesszori hivatalába visszahelyezé. Mindakelten meg voltak győződve arról, hogy a magyar ref. egyház jövőjének biztosítása végett a népet is bele kell vonni az egyházi ügyek intézésébe. s hogy az egyházi élet szabadabban fejlődhetik, ha az egyes gyülekezeteket nem a papból, bíróból és tanácsó-

¹ Zoványi Jenő, Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban (Budapest, 1911). p. 22-24, 32, 38, 50, 52, 62, 66, 73, 78, 135, 169.

sokból álló konzisztóriumok, hanem a nép által választott presbytériumok igazgatják. Tolnai most már, a pataki udvar védelme alatt, tanszékéről is, társadalmi úton is nyíltan és szabadon hirdette a gyülekezetek önkormányzati jogát. Nyíltan és erélyesen hozzácsatlakozott Medgyesi Pál, a fejedelemasszony udvari papja is, aki egyházi beosztásában és Zsigmond ösztönzésére irodalmi úton is védelmére kelt az új eszmének, nevezetesen a herceg megbízásából megírta a *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*-t, hogy az egyház híveit, a nagyközönséget a presbyteri rendszer célszerű voltáról meggyőzze s ezt az egyházkormányzatot történeti, szentírási és észbeli okokkal megvédelmezze (ez a mű 1650 tavaszán Bártfán jelent meg). Természetesen e kérdésben is a herceg mellett állott Bisterfeld s a herceggel együtt helyeselte a *Dialogus*-t.

Hogy a papság, az egyházmegye keményen ellenők fordult, őket évekig nem volt hajlandó elismerni s csak 1656-ban a gálszécsi gyűlésen vette be őket társaságába, azzal sem Tolnai, sem Medgyesi nem sokat törődött.

Zsigmond herceg és édes anyja szerencsésebbek voltak iskolaügyi újításaikkal, mert itt egyelőre azok is velők tartottak, kik egyházkormányzati elveikkel szemben ellentétes állást foglaltak el, nevezetesen Veréczi Ferenc sárospataki első és Szilágyi Benjámin István s. a. újhelyi lelkészek, megelőzőleg mindaketten pataki tanárok. Mindnyájan egyetértettek abban, hogy az eddigi iskolai rendszer tarthatatlan, melyben az ifjak az egész iskolai pályát a latin nyelv tanulásával töltik és semmi, a gyakorlati életre szükséges dolgot nem tanulnak, hanem realismeretek és ügyességek elsajátítása nélkül kerülnek ki az iskolából. E baj orvoslására a legalkalmasabbnak látszott mindenki előtt Comenius, akinek a *Janua*-ja már az 1648-iki tanrendszer szerint tankönyvül volt fölvéve.¹ Már ez a becses tankönyv is, mely amellelt, hogy a latin nyelv taní-

¹ Rácz Lajos, A filozofia oktatása és oktatói a sárospataki főiskolában (Sárospatak, 1923). p. 11—19.; Szinyei Gerzson, A sárospataki főiskola Comenius előtt és idejében (Sárospataki Lapok, 1892. évf. 385—386. l.); *Sárospataki Füzetek*, 1857. és 1865. évf.

lását megkönnyítette, egyúttal a tárgyi ismereteket is felölelte, az egész előjáróság figyelmét Comeniusra irányozta; még inkább fokozta az iránta való érdeklődést és vágyódást panszofiai törekvése. A hercegnek és a fejedelemsasszonynak valamennyi bizalmas embere és tanácsadója: Tolnai Dáli János rektorprofesszor, aki — mint láttuk — Angolországban, Hartlib-bal együtt lelkesedett Comenius didaktikai újításaiért és panszofiai eszméiért, Bisterfeld, az öreg fejedelemnek nem egyszer bizalmas tárgyalásokra a külföldi udvarokhoz küldött követe, aki a külföldi tudósokkal állandó levelezésben állott s állítólag már igyekezett is nagyrabecsült kartársát a fejedelem iskolája számára megnyerni;¹ végül Medgyesi Pál udvari lelkész: mind melegen ajánlották a fejedelemasszonynak és Zsigmond hercegnek az ő meghívását, Comeniusnak a főiskola tanügyi reformálására való fölkérését.

Kiket talált itt a megérkező Comenius munkatársakul, intézőkül, — vagyis kik voltak 1650-ben a sárospataki kollégium professzorai, felügyelői?

Rektorprofesszor, mint említettük, *Tolnai Dáli János* volt.

Tolnai visszatérte után, „rendszerint csak teológiát és néha rendkívül logikát” adott elő. A teológiában Amesius két könyvét (*Medulla theologiae* s *De conscientia et de ejus jure vel casibus*) használta, melyek elkülönítve tárgyalják az erkölcstant a dogmatikától; a gyakorlati teológiát,

¹ Bisterfeld, Zsigmond herceg fölkérésére, 1649 dec. 19-én kelt levelében, mint fentebb láttuk (27 l.), sok szépet mond Comenius három munkájáról, de gyökeres tévedésnek tekinti nála, hogy teljesen mellőzi a metafizikát; megígéri az iskola reformjára vonatkozó véleményének más alkalommal bővebb kifejtését, de noha azután több levelet ír a hercegnek, ezekben mindig egyéb (kül- és belpolitikai) témákat tárgyal s így nem jutott el oda, hogy Comenius meghívásáról nyilatkozzék. De hiszen az ő véleményét úgyis ismerték, tudták róla, hogy jó barátja Comeniusnak s felőle már nem egyszer a legmelegebben nyilatkozott. Hogy Comenius 1643 óta állandóan a Rákóczyak érdeklődésének körében állott, az jórészt Bisterfeldnek volt köszönhető. Zoványi J., id. mű, p. 259.

föltehetőleg hasonlóképen Amesius egyik munkájának, az *Ars concionandi*-nak alapul vételével, külön tudományként tanította. A puritán szellemű és irányú tanterv- és tananyagbeli berendezkedéssel kapcsolatban nagy súlyt helyezett az áhítatosság szorgalmas gyakorlására. Ha egyfelől szigorú és erélyes igazgató hírében állott, másfelől kiválóan értékes munkásságot fejtett ki avégre, hogy a sárospataki iskolát a fejlődés magas színvonalára emelje.¹ S e törekvése sok részben sikerült is. Erdemeit, tudományos és tanári kiválóságát kortársai teljes értéke szerint méltányolták. Így Köleséri Sámuel debreceni lelkész, a Czeglédi I. *Sion vára* c. művének Előszavában azt írja ez irányban: „Tanult (t. i. Czeglédi) a Patakiban, ebben az időben a theológiára nézve leghíresebb Scholában, amaz halhatatlan emlékezetű tudós Tholnai János alatt (ki sok jó Prédikátorokat szüle és az Practica Theológiát virágzóvá tette vala a Magyar Hazában).” Szikszai Geleji Sámuel hasonlóképen a szent hittan fáradhatatlan szorgalmú tanárának nevezi őt;² még ádáz ellenfele, Váczi András is ékes előadásúnak, jó teologusnak és jó prédikátornak mondja.³ Ha még ezekhez hozzávesszük a reformokért való lángolását, az azok keresztülvitelénél tanúsított bátorságát és kitartását, meg széleskörű és alapos ismereteit: előttünk fog állni az a férfiú, aki a Comenius Patakra hívásának főtényezője, Comeniusnak 4 évi pataki működése alatt főmunkatársa volt.

Tolnai tanártársai voltak:

Szöllősi János, 1647—1654. második rektor, a teologia és filozofia tanára.

Szatmári (Ötvös) István a felső tanfolyam tanára, 1654—1656. a filozofia tanítója.

Tofeus (Dobos) Mihály (1624—1684), aki 1649-ben Hollandiában teol. doktori oklevelet szerzett, 1651. vé-

¹ Zoványi J., id. mű, 75. l.

² Sárospataki Füzetek, 1865. évf. 635. 638. l.

³ „Eleitőlfogva . . . azt mondtam, hogy Ékes szavú ember vagy és jó theologus s jó prédikátor.” *Replica* (Kassa, 1654.), p. 179.

gétől 1653. végéig, vagy 1654. elejéig volt Patakon teol. tanár, amikor B.-Keresztúrra ment lelkésznek; később erdélyi püspök lett.¹

Lelkész felügyelők vagy kormányzók voltak :

Veréczy Ferenc pataki első lelkész (1644—1654) s mint ilyen, az iskolának egyik felügyelője, híres egyházi szónok, a presbiteri irányú újításoknak elkeseredett ellenfele, aki a presbitériánizmus üldözésében annyira ment, hogy egy ízben magának Lórántfy Zsuzsánnának sem adta fel az úrvacsoráját s az özvegy fejedelemasszonyt, mint új hit terjesztőjét, a templom elhagyására kényszerítette. Ellenben a kollégium újjászervezését melegen támogatta, Comenius tervbe vett újításait hathatósan pártolta s őt — mint ez *Búcsúbeszédében* mondja — 1650 májusában a felajánlott állás elfogadására kéréseivel erősen ösztönözte s 1652. tavaszán is közbelépett további ittmaradása érdekében.

Simándi János sátoraljaújhelyi lelkész és zempléni esperes (1646—1653), és utódja :

Tarczali Pál, 1644—1645. az iskola rektora, később gönci, majd liszkai lelkész, 1653-tól zempléni esperes és a kollégium egyik felügyelője.

Végül kiváltságos állásánál fogva az iskola ügyeire is jelentős befolyást gyakorolt Medgyesi Pál, Lórántfy Zs. udvari papja, aki kiváló eszű, széles ismeretű, nagy tudományú, de ellenmondást nem tűrő s tulságosan önértékes ember volt.²

¹ Comenius *Búcsúbeszédéből*, melyben csupán a két alsó latin osztály tanítói állásának állandósítását kéri a fejedelemasszonytól, arra lehet következtetnünk, hogy a felsőbb latin osztályok praeceptorait a fejedelemasszony az ő kívánságára állandósította, úgyhogy Veresegyházi Istvánt, a Janua tanítóját és Szántai Pált, az Atrium tanítóját is praeceptoroknak, tanároknak lehet tekintenünk. De a latin nyelvi osztályok tanítóinak ez az állandósítása a Comenius eltávoztása után csakhamar megszűnt s csak a XVIII. század végén kezdenek a felső latin osztályokba (humaniorák) állandó tanárokat választani.

² Szilágyi S., Medgyesi Pál életéhez (*Prot. Szemle*, 1890 évf. 147. l.)

III.

Comenius meglátogatja felsőmagyarországi hiveit.

Comeniusra és az Unitasra villámcsapásként hatott a hír, melyről 1648 őszén értesültek, hogy a westfáliai béke megsemmisítette az evangélikus Csehország reményeit, kizárta a cseh-morva testvéreket (kiknek cseh része már 20 évvel ezelőtt Lengyelországba és Sziléziába, morva része pedig Magyarországra menekült) a békéből és hontalanná tette őket. Hasztalan kérte tehát Comenius Oxenstiernát Svédországból való távozása előtt, hogy letpiort hazáját vegye védőszárnyai alá és ne engedje, hogy elrabolják lelkiismereti szabadságukat. Az elhagyatottság, örökös számkivetettség érzése keserű szavakban tör október 11-én Oxenstiernához intézett levelében ajkaira.

A megpróbáltatás ezen napjaiban Comenius fáradhatatlanul igyekszik vigasztalni a testvéreket, emlékeztőkbe idézve az Unitas magas hivatását. Mikor aztán meghallják, hogy Nürnbergben (1650 január hóban) ratifikálták a westfáliai békét s a cseh nemzetet végkép kiszolgáltatták a Habsburgoknak, — a testvérgyülekezet vezetősége 1650 március havában tanácskozásra hívta össze a Lengyel-, Porosz-, Magyarországon és Sziléziában szétszórt testvérek küldötteit Lesznóba, hogy jövőben követendő eljárásuk módja felől megállapodjanak és döntenek abban a kérdésben, vajjon örökre lemondjanak-e saját Egyházuk fenntartásáról és egyesüljenek más nemzetekkel és más egyházakkal? vajjon az egyházkormányzók feloszlassák-e a konzisztoriumot, lezárják-e a papok fölszentelését és magokra hagyják-e a Testvéreket? A küldöttek hosszú tanácskozások után azt határozták, hogy

fenntartják az Unitást és annak egyházszervezetét, az elköltöző széniorok helyére új széniorokat választanak és így amíg csak lesznek testvérek, fenn fognak maradni. E gyűlés folyama alatt Comenius újra meghívást kapott Rákóczy Zsigmondtól.¹ A herceg hódolattal kérte őt, hogy jöjjön el az oktatásügy ujjaszervezése tárgyában tartandó tanácskozásra Sárospatakra, hogy itt iskolai reformjait és panszofiai terveit megvalósítsák. Tolnai Dáli Jánosnak, Hartlib barátjának és a sárospataki főiskola rektorának levele is szeretettel hívta őt Patakra.²

Comenius az *Opera Did. Omnia* III. részének élén álló *De Vocatione in Hungariam brevis narratiuncula*-ban röviden a következőket írja Patakra történt hivatásáról: „Épen amikor elhatároztam, hogy az iskolaügy terén kifejtett fáradozásaimat kipihenjem és ezektől a mellékfoglalkozásoktól (parerga) búcsút véve, valami komolyabb munkához lássak: leveleket kaptam Magyarországból, mind a teologusoktól, mind a jeles Rákóczy Zsigmondtól, melyben emez, úgy a saját, mint anyjának, az erdélyi fejedelem özvegyének nevében szeretetreméltóan meghívott az iskolák reformálása céljából tanácskozásra és javaslataim kifejtésére. Hiveim beleegyezésével, megbízásával, sőt küldésével útra keltem annyival inkább, mivel, midőn annyi száműzött morva honfitársam, a fenséges fejedelem városaiban szétszórva, az ő jószágos oltalma alatt élt, méltatlannak látszott, hogy hálánkat, ha valami mód kínálkozik reá, mi is viszont ne tanúsítsuk. Elmentem te-

¹ Célzás Comeniusnak az *Opera Didactica Omnia* II. részének végén tett következő nyilatkozatára: „Inter haec me sollicitationes Principissae Transylvaniae, dense advolantes, eo transvolare cöegerunt,” p. 461, — vagyis sűrűn követték egymást Lórántfy Zsuzsánna hívásai. A *De cultura ingeniorum* c. beköszöntő beszédjében ugyanerre vonatkozólag azt mondja, hogy „Lórántfy Zsuzsánna . . . a pataki gimnáziumot nagyobbá és jobbá akarván tenni, ez oly szent és magas dologban való tanácskozásra, háromszor ismételt kegyes levelével, engemet kegyesen méltóztatott kihívni.”

² A. Heyberger, Jean Amos Comenius. Sa vie et son oeuvre d' éducateur (1928), p. 80—83.

hát 1650 május havában Patakra, innen pedig ő fenségeikkel Tokajba.”

Ellenben a *Lux e tenebris* c. művében s még inkább a *Continuatio Admonitionis Fraternalis de temperando Charitate Zelo* című, 1669-ben szerkesztett önéletrajzi művében ettől némileg eltérő módon és sokkal tüzetesebben adja elő, hogy miért, mily körülmények közt került hivei közé Magyarországra s innen micsoda ráhatások következtében indult el pataki útjára.¹ E két mű előadását összefoglalva, a következőkben ismertethetjük Comeniusnak felsőmagyarországi hiveinél tett látogatását.

A westfáliai béke kihirdetése után, mely a visszatérés minden reménye nélkül száműzetésre ítélte a cseh-morva reformált testvéreket, az Egyház előjárói szükségét látták egy nagy tanácskozásnak. Összehívták tehát a Lengyel-, Porosz-, Magyarországon és Sziléziában számkivetésben élő hivek vezető férfiaiit egy utolsó tanácskozásra, hogy mit kell nekik, mindenfelől elhagyagytottnak, tenniök. A hivek 1650 március havában Lesznoban nem csekély számmal gyűltek össze, csak Magyarországból nem jött senki: az előkelők (úgy a papság, mint a nemesség köréből) öregségükkel, betegségükkel, a téli időben hosszadalmas utazás nehézségeivel mentegették magukat. Hozzátették, hogy ők 22 éven át a Lengyelországba összehívott zsinatokon többször megjelentek, Lesznóból pedig senki sem látogatta meg viszont őket. Méltányos dolog lenne, mint írták, hogy legalább egyszer meglátogassuk őket, s azt, amit itt elhátároztunk, előttük megmagyarázzuk és az ő véleményüket is viszont meghallgassuk. Névszerint is megemlítették, hogy engem (Comeniust) küldjenek el hozzájuk, mivel én morva vagyok és engemet a morvák végett szenteltek püspökké s ők már 25 éve nem láttak engem.

A Magyarországon szétszórt morva testvérek meglátogatását illetőleg az lőn a határozat: szükséges, hogy

¹ *Lux e tenebris*, III. p. 40 ff.; *Continuatio Admonitionis* (Archiv pro badani, 1913. évf.) 97–102. §§.

én, akit ők kifejezetten megneveztek, vagy hosszabb ideig tartózkodjam közöttük, vagy, ha ez nem lehetséges, legalább látogassam meg őket. Láttam, hogy a hosszadalmas út hátráltatni fog munkáimban, de a testvérek akarátának mégsem lehetett ellenszegülnöm, kivált mikor egy körülmény jött közbe, ami nagyon előmozdította ezt az útazást. Ezen a gyűlésen kézbesítettek egy nekem címzett nagy pecséttel ellátott levelet; midőn felbontottuk, láttuk, hogy az aláírása: SIGISMUNDUS RACOCY; s ő ebben engem az iskolák és a panszofiai tanulmányok ügyében tartandó tanácskozásra magához Felsőmagyarországra szeretettel meghív. Mellékelve volt hozzá Tolnai Jánosnak (aki Hartlibnak Angliában sok éven át barátja, most pedig a nagyhírű pataki iskola rektora volt) levele is, telve a rábeszélésnek mindennemű érveivel. Mivel ezeknek az enyéim közül senki ellent nem állhatott, beláttam, hogy Magyarországra hívatom is, küldetem is. Történtek mindezek március végén. Én felkészülve, csakhamar útnak eredtem, hogy — ha Isten engedi — a húsvét ünnepét (ápr. 17.) szeretett földieim körében ünnepeljem meg.

Mikor pedig húsvét előtt Szilézián és Morvaországon át Szakolcába (Magyarországnak első, Morvaország felé eső városa, ahol a száműzött morva testvéreknek elsőrendű gyülekezete van) megérkeztem, ott az ünnepre összegyűlve találtam sok morva bárót és nemest, akik nagy örömmel fogadtak. Az ünnep első és másodnapján, rövid népgyűlés és ünnepélyes könyörgés után tanácskozást tartottunk. Itt a dolgok egész állását kifejtettem, a lesznai konvent lefolyását elbeszéltem s azután az ő véleményöket is kikértem. Mindezeket helyeselték. A tanácskozás eredménye lett: Minél inkább elhagyják őket az egész világ, annál bensőbben fognak ők ragaszkodni Istenhez! Ekkor én az ott lakó hat pap közül egyet, a kegyes agg Chodnicius Jánost, akit előbb szavazattal is kiválasztottak, a lengyelországi testvérektől nyert hatalmamnál fogva, elnökül kinyilvánítottam, kinek a többiek engedelmisséget fogadtak. Őt, mint már kollegámat

magamhoz véve Magyarország belsejébe indultam. Először Nagyszombatban üdvözöltem az ottani magyar lelképásztort, Kanizsai uramat, a közeli eklézsiáknak (a mi szakolcainknak is) inspektorát (esperesét). Nála mentegettük magunkat, hogy a velök (a helvét hitv. egyházakkal) való kapcsolat óta¹ még nem jöttünk össze; szükségből legyen most rendkívüli összejövetel. A kegyes öreg azt felelte: ő szívesen befogad oltalma alá minket, hazánkból száműzötteket, kik most ő nálok vendégként időzünk, de nem tudhatja, hogy a gyülekezetbeli lelkészekkel hogy s mint lesz, mivel nem értik a nyelvünket, de ő testvéri kezét kész kiterjeszteni a mi eklézsiáink fölé. Midőn erre kérdeztem: mit tehetünk mi itt, ezen az idegen földön? Ő azt felelte: Tehetsz valamit a Felsőmagyarországra való utazás által, ahová most készülsz, mert ott van a rossznak eredete és a schisma kezdete, mivel nemely ifjak Angliából visszatérve az independentizmust ajánlgatják. Ezeknek a feje Tolnai János, aki nagy kegyben áll a fejedelemasszonynál és fiánál, Zsigmondnál. Ő azok lelkébe az egyház régi, püspökök, esperesek, zsinatok által való kormányzata iránt gyűlöletet csepegtetett, úgyhogy ott az eklézsiák dolga nagyon rosszúl áll. Te képes vagy őt és a fejedelmi családot rábeszélni, hogy az újításoktól álljanak el és ajánlani, hogy a régi békét és rendet tartsák meg! Nála három napig időztünk és mint szívesen látott barátai hagytuk el őt.

Innen, miután sorra üdvözöltük, amerre mentünk, városunkint a száműzött testvéreket, a megbeszélt napon Puchóra érkeztünk, amely az erdélyi fejedelemasszonynak öröklött városa. Ott a nemesek közül nem sokat, a lelkészek közül azonban mintegy 20-at összegyűlve találunk és ezekkel 6 napon keresztül összejöve, együtt maradtunk, egymást az irgalmas Istenbe vetett reménység-

¹ Célzás a samarjai ref. egyházkerület előljáróinak 1647 május 20-án Farkas don tartott gyűlésére, mely a Szakolcán s a szomszédos helyeken megtelepedett morva testvéreket, „akik hit tekintetében a helvét konfesszio. artikulusait követik mindenben”, a helvét magyar vallás kötelékébe bévette. *Archiv pro badani*, t. XI—XII. p. 20—22.

ben, ha netalán minket is megpróbálna, erősítettük. Előadást tartottam a lengyel Lazitius Jánosnak a mi őseinkről szóló históriájáról, amely újabban a lesznai nyomdában cseh nyelven jelent meg s melynek példányait magammal vittem.¹ A puchói exulans papok közül már előbb találkoztam eggyel, mikor Szilézián átutaztam, amint ott hivei közt vizitációt tartott (Radosch Jánossal); ennek megparancsoltam, hogy amint visszatér, jelentse érkezésemet és Misericordia vasárnapjára² hívjon össze szent zsinatot. Így történt, hogy ezt a puchói konventet is megtarthattuk és mindarról intézkedtünk, ami még annak az eklézsiának üdvére szükségesnek látszott.

Igy a dolgokat Alsómagyarországon³ a száműzött testvérek közt elintéztvén, feltámadt bennem a vágy, hogy otthoni dolgomhoz gyorsan visszatérjek, a Felsőmagyarországra való fáradságos utazást más időre halasztva s levélben közölve Zsigmond herceggel és Tolnaival, hogy miért nem lehetett ezt most megtennem. Már írni kezdtem e leveleket, mikor a testvérek ezt megtudva, hevesen nekem estek, hogy ne változtassam meg szándékomat. A levél néma, nem képes annyit elérni, mint az élő megjelenés. Ők ott a Rákóczy-fejedelmek oltalma alatt élnek, nagyon óvakodni kell, hogy ezeket valamiképp meg ne bántsuk és magunktól el ne idegenítsük. Továbbá, ha a Fenségek újra hívni találnak engem, Lengyelországból kétszeresen fárasztó új utat kell Felsőmagyarországba megtennem, míg most annak a könnyebb megtételére jó alkalom kínálkozik. Chodnicius kollegám is emlékezetembe idézte a kegyes öregnek, Kanizsainak szent óhajítását és az

¹ Johannis Lasitii, nobilis Poloni, *Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohemorum* etc. 1649.

² Husvét után a második vasárnap, tehát 1650 május 1.

³ Comenius kifejezésének megértésére tudnunk kell, hogy a XVII. és XVIII. században „Hungaria superior” alatt északkeleti Felsőmagyarországot értették Kassa vidékétől az erdélyi határig (Máramarosig), tehát az északkeleti vármegyéket, amelyek Bethlen Gábor idejétől Erdélyhez tartoztak. Ezzel szemben a Bányavárosoktól Pozsonyig: „Hungaria inferior” volt.

én ígéretemet. Azt feleltem, még gondolkodni fogok felette, hogyan határozzam el véglegesen magamat. Ezzel váltam el, jó éjt kívánva, tőlük.

De midőn tőlük kijöttem, egyikük, névszerint Drabik Miklós, követett engem és kérve kért, hogy eredeti szándékomat ne másítsam meg. Kérdeztem, miért áll ez neki annyira érdekében, hogy annyira ösztönöz reá? Azt felelte: mivel azt óhajtom, hogy te Rákóczy Zsigmonddal ismeretségbe juss! Miért kívánod ezt? Ő, szinte nem akarva s félve nyilatkozni, végre így szólt: Mivel ő király lesz! Mire én erősen ránézve mondtam: Mit hallok, testvérem? hát még nem ébredtél fel álmaidból? Előbb atyjának ígérted a koronát s most már, ettől a reménységtől megcsalatra, a fiához mégy! Az Istenért, gondold meg, mit csinálsz; szűnj meg magadat is, másokat is, csalni!

Kitörtek Drabik könnyei s szemeit és kezeit fölemelve így szólt: Kétszer is megmoshatnám már magamat azokkal a könnyekkel, amennyit sirtam, hogy az Isten kegyelmezzen nekem szerencsétlennek, de nem tudom kieszközölni. Vajjon még mindig szenvedsz (látomásokban)? Felelé: több mint egy éve, hogy nem szenvedek, de jól tudom, hogy azok még nem értek véget. Kérdem, honnan tudja ezt? Ő mondá: Az Ur mondta és megparancsolta, hogy a följegyzéseket tartsam meg a te megérkezésedre (mert el fog téged erre a földre vezetni) és adjam át neked. Im átadom! És átnyújtja az iratokat, melyek a későbbi jóslatokat, s még több ígéretet tartalmaztak és kért, hogy olvassam el őket. Vajjon nem koholmányok ezek? mondtam. Ő Istent hívja tanuul, hogy nem. Kérlek, mikor hallottál te az én idejövetelemről? Ő: már harmadik éve, nemsokára a fejedelem halála után, amikor a gúnyolódások miatt azokat elégetni akartam, de az Ur megakadályozta. Meg fogod itt az írásban találni.

Erre megrettenve, átvettem azokat az iratokat, az esti órákat a barátaimmal való beszélgetések közt töltöttem, reggel elolvastam az iratokat, gondolkoztam felettök és nagy sóhajtások közt éreztem, hogy Isten kormányoz-

za az én útjaimat és változtatta meg elhatározásomat. Aztán közöltem ezt a testvérekkel, amit azok örömmel vettek tudomásul és áldást kívántak reá.

Ki volt Drabik, aki már — mint az I. fejezetben láttuk — 1643-ban is jóslatokat (14-et) juttatott Comenius-hoz? Drabik (Drabicius) Nikolaus cseh-morva lelkész volt, Comeniusnak egykori tanulótársa, akit 1616-ban vele együtt avattak a testvérgyülekezet lelkészévé, aki 1627-ben a morva száműzöttekkel együtt Magyarországra jött és Lednicén, I. Rákóczy György birtokán talált menedéket, de akit később részint vállalt polgári foglalkozása (posztókereskedő lett), részint iszákossága miatt lelkészi állásától megfosztottak. Drabik ezután az ó-szövetségi próféták irataiba merült s 1643-ban mint próféta lépett föl. Kijelentései, amelyeket álmokból és az isteni szózáttal való társalkodásból állított össze, mindenütt prófétai elődei (Kotter, Poniatowska) hatását mutatják; sajátosságok kevésbé a vallásos apokaliptikában, mint inkább a Habsburg-ház elleni izzó gyűlöletben áll; e ház elenyészte szerinte a küszöbön áll és ennek bekövetkezése majd a száműzötteknek is visszaadja hazáját. I. Rákóczy György, kinek a magyar királyi koronát ígerte, ha ezen isteni tanácsnak szolgálatába áll, 1645-ben megköttette a linci békét; a próféta az ő 1648-ban bekövetkezett halálát annak jeléül tekintette, hogy ő e meghátrálás miatt elvetetett s a számára adott ígéretek és megbízások fiára szállottak át.¹

Comenius, miként előbb Kotter és Poniatowska próféciáinak, most a Drabik jóslatainak is hitelt adott, amelyek oly remek kilátásokat nyújtottak a jövőre, kivezető utat, szabadulást mutattak a jelen szomorúságaiból.

Comenius, miután az ismeretlen útra vezetőt is kapott Veterinus Pál személyében, útnak indult Puchóról s tíz napi utazás után Sárospatakra érkezett. Utközben, május 10-én, Eperjesen betért a herceg uradalmi jószágigaz-

¹ Leibniz, Ujabb vizsgálódások az emberi értelemről. Fordította és magyarázójegyzetekkel ellátta dr. Rácz Lajos. (1930). p. 626.

gatójához: *Klobusiczki* Andráshoz, aki minden módon igyekezett őt rábeszélni, hogy fogadja el a herceg meghívását és vállalja el a pataki iskola reformálását. Ez alkalomból *Klobusiczki* a következő levelet írta a herceghez: „Kegyelmes uram, Comenius uram oda megyen nagyságodhoz, kérem alázatosan nagyságodat, mutassa kegyelmes akaratját hozzá és ha lehet, conducálja nagyságod oda; bezzeg, úgy tudom, floreálna pataki iskola, hogyha az meglehetne.”¹ Comenius négy év múlva, Patakról való eltávozásakor mondott *Búcsúbeszédében* nagyon melegen emlékezik *Klobusiczki*ről s azt mondja: neki jelentékeny része volt abban, hogy ő a pataki meghívást elfogadta.

¹ *Történelmi Tár*, 1890, p. 245.

IV.

Comenius első látogatása Sárospatakon.

(1650 május hó.)

„Sárospatakra érkezve — folytatja Comenius a *Continuatio Admonitionis*-ban előadását — először Tolnait látogattam meg, aki engem a saját házában fogadott s azt mondotta, hogy a Fenségeknek csak délben jelent majd be, addig pihenjünk. Így tehát idő és alkalom nyílt számomra, hogy vele az angol egyház megbomlott állapotáról beszélgessek, mire nézve aggodalmamat fejeztem ki és intettem őt, nehogy onnan a mi egyházainkba valami rágalyt hurcoljanak be. Ennek a meghitt intésnek először volt is foganatja, úgyhogy Tolnai azt mondotta: kész jobb véleményre térni, ha valami tévedését felmutatom!

„Ebéd végeztével a várba üzent, jelentve érkezésemet. Meghagyták, hogy azonnal menjünk. Mikor a várba léptem, a Zsigmond herceg lakosztályába vezetettve, remegtem, vacsoráig is elhallgatva teljes lélekkel az ő bölcs beszédeit. Tolnai eközben átment a fejedelemasszonyhoz, akihez vacsora előtt bevezetettve, ő nagyságát mély tisztelettel üdvözöltem, amit ő kegyelmesen viszonzott, szives Istenhozottat mondva, mint új és nagyon kívánt vendégnek Magyarországon. Tolnait megbizta, hogy az udvart velem bővebben ismertesse meg, ebédhez és vacsorához naponként ő maga vezessen az aulába etc. Így történt, hogy a délelőtti és déli órákban Zsigmond hercegnél időztem, beszélgetéssel töltve az egész napot. Ennek a beszélgetésnek többféle érveléssel minden célja az volt, hogy rábirjon engem, hogy az iskolák javítása érdekében ne csak tanácsokat adva néhány napig vagy hétig maradjak

ott, hanem fogadjam el állandó tartózkodásra az ő meghívását. Rendelkezésemre állnak előkelő férfiak, teológusok és politikusok, hogy velem magán úton tárgyaljanak. Különféleképen igyekeztek rábeszélni; többen ezekkel a szavakkal fordultak hozzám: Jöjj és szabadíts meg minket a barbárságtól! Midőn én e fölött csodálkoztam, mert a magyar nemzetben láttam egyszerűséget, de barbárságot nem: az ott levők egyike (előkelő férfi, a fejedelem tanácsosa) azt mondta: Ha 30 évvel ezelőtt jöttél volna, láttad volna a scythák érdességét, de Alstedius, Piscator és Bisterfeld urak letörölték már a durvaságot, a többi folytatd te!

„Mindezekre azt feleltem, hogy én magamtól semmi ígéretet nem tehetek, mert annak az egyháznak vagyok a tagja, amelyben magától senki semmit nem határozhat, csak közös beleegyezéssel. E mellett még saját akaratomból le is vagyok kötve de Geer Lajos úrnál. A válasz az volt, hogy a fejedelemasszony levelet fog intézni a lengyelországi eklézsiákhoz, Zsigmond herceg pedig de Geer úrhoz, hogy bocsássonak el.“

A *Contin. Admonitionis* ezen előadását ki kell egészítenünk az *Opera Didactica Omnia* III. rész 3-5. lapjain található előadással.¹ Comenius május 12-én vagy 13-án

¹ A *Contin. Admonitionis* (Archiv pro badani o zivote a spisech J. A. Komenského, t. III. 1913., p. 37—46., §§. 97—115.), melyet Comenius 77 éves korában kezdett írni, bár jóvat részletesebb, tüzetesebb, mint az *Op. Did. Omnia* előadása, nem egy ponton az aggkori gyöngeség, emlékezetbeli gyöngülés nyomait mutatja, kivált az idői és helyi sorrend figyelmen kívül hagyása, vagy éppen fölcserélése tekintetében, — vagyis Comenius azokban az önéletrajzi feljegyzéseiben nem sokat ügyel az idői vagy helyi adatok pontos megjelölésére. Így pl. a magyarországi működésének szentelt 97—115. szakaszban alig találkozunk 1—2 időbeli megjelöléssel (évi megjelölés csak egyetlenegy van benne, havi 2—3), s mint látjuk, első pataki látogatása alatt a fejedelmi családdal Tokajba tett utazásáról sem emlékezik meg, amely 12 évvel előbb, az *Op. Did. Omnia* sajtó alá rendezésekor még friss emlékezetében volt. Az idői és helyi adatok mellőzésével vagy eltévesztésével e művében még nem egyszer lesz alkalmunk találkozni. Ezeket az adatokat a *Contin. Admonitionis* előadásával szemben

Sárospatakra érkezvén, onnan a következő napok valamelyikén a fejedelmi családdal Tokajba rándultak. Nyolc napig volt velök; a fejedelemasszony, az ifjú herceg, a teologusok és tudósok nagy kitüntetésben részesítették. Miután az iskolai dolgokat vele megbeszélték, fölkérték, hogy írásban nyujtsa be véleményét: *mi módon lehetne a sárospataki iskolát a panszofia törvényei szerint a lehető legjobban átalakítani?* (Quomodo provincialis Patakina Schola ad Pansophiae leges quam optime constitui posset.) Erre ő néhány nap alatt elkészítette az *Illustris Patakinæ Scholæ idea* c. tervezetét, amelyben vázolja az ő eszménye szerinti iskolát. Ebben olyan intézetet tervez, melyben minden növendék — szegények és gazdagok, nemesek és polgárok egyaránt — a tudás mindenféle fájában minden módon oktatásban részesüljenek; hogy a szegényeket inséges helyzetök ne akadályozza a tanulásban, ezek eltartására közös étkezéseket (publicae mensae) kell lehető nagy számmal berendezni. Ehhez a kezdetet ő Fenségeik fogják megtenni, példájokkal másokat is az utánzásra serkenteni, hogy így különböző étkező közösségek (convictus) álljanak elő, melyek majd alapítóik nevét fogják viselni. Az iskolákban mindent kell tanítani, ami az emberi természetet tökéletesítheti, különösen I. az elme tükörét a bölcseségre csiszolni, II. a belső tevékenységnek, a szívnek forrását kegyességre csiszolni, III. a kezet és többi tagokat művészi tevékenységre és erkölcsi finomságra gyakorolni, végül IV. a nyelvet ékes beszédre kiképezni, szóval az egész embert emberiességre és Isten képmásává kiművelni. Minderre mindezek ki fognak képeztetni, ha az oktatásban megtartjuk 1. a fokozatosságot (gradatio), 2. a szemléletességet (autopsia) és 3. az öntevékenységet (autopraxia), — ami azért különösen említésre méltó, mert Comenius eddigi tankönyveiben nincs róla szó. Az oktatás fokozatossága megkívánja, hogy az iskola 7 osztályból álljon (e 7 osztály: I. vestibularis, II. janualis,

mindenkor levelei vagy korábban írt művei alapján lehet pontosabban meghatározni.

III. atriális [a 3 együtt filológiai], IV. filozófiai, V. logikai, VI. politikai, VII. teológiai); az autopsia, hogy a szótudás száműzésével a tanulók a dolgok szemlélete, tapintása útján taníttassanak, végül az autopraxis megkívánja, hogy a tanulók mindent megvizsgáljanak, megpróbáljanak, munkába vegyenek, kitaláljanak, tehát mindent gyakoroljanak.

A tervezet megnyerte ő Fenségeik tetszését s ekkor azt az ajánlatot tették neki, hogy emez üdvös terv kivitele végett telepedjék le Patakon. Comenius — minthogy itt a panszofiai iskola megvalósítására kilátás nyílt — a sürgető kérésekre hajlandó volt tervezete megvalósítására vállalkozni a következő föltételek alatt (Postulo, Deo et causae bonitate fretus): I. Hogy a tervbe vett intézmény kiváló (illustre) legyen, mind annak tervezőjéhez, mind a fejedelmi családhoz méltóan vitessék keresztül. II. Hogy az iskola az egyház díszére, a nemzetnek a barbárságból való kiemelésére szolgáljon. III. Hogy a morva testvéreket Rákóczy Zsigmond pártfogásába vegye. IV. E végre szükséges, hogy a tervezett iskola 7 tanteremre elosztott bő épülettel s mentől több diák számára való lakással ellátassék, a szegény tanulók számára olcsó, részben ingyenes konviktus rendeztessék be; ahány osztály, ugyanannyi tisztességes fizetéssel ellátott tanító állíttassék be; egy betűkkel és ügyes szedőkkel jól ellátott nyomda szereltesse fel. V. Nehány morva tanuló ingyenes ellátásban részesíttessék. VI. Ezt az iskolát úgy kell az országban megnyitni, hogy a munka nevetséget ne keltsen, hanem dicsőségre szolgáljon. VII. Végül kiköti Comenius, hogy a herceg de Geer Lajoshoz és a testvérgyülekezet szenioraihoz intézendő levelekkel eszközölje ki vállalt kötelezettsége alól való fölmentését és elbocsáttatását. Ami a letelepedést illeti, arra Comenius mindaddig, míg a távozásra de Geertől és seniortársaitól engedélyt nem kap, ígéretet nem tehetett. Az iskola szervezésére vállalkozott ugyan, de csak a szóban forgó engedély elnyerése esetén. Jelenleg haza kell mennie Lesznoba, de ha a távozási engedélyt megkapja, ősszel visszatér.

„A herceg és a fejedelemasszony — folytatja Co-

menius előadását — elfogadták föltételeimet; megígérték, hogy mindent kívánságom szerint fognak elrendezni, meg, hogy a fejedelemasszony levelet fog intézni a testvérgyülekezet előjáróihoz, Zsigmond herceg pedig de Geer úrhoz, hogy bocsássonak el. Hogy mit lehet tennem, afelől nem biztosíthattam őket, de nem akartam elriasztani az irántam annyira nagylelkű nemzetet, mely engem választott orvosául az ő betegségeiben, amelyeket fölismert és amelyektől szabadulni óhajtott. Ők tehát látva, hogy nem utasítom kérésöket ridegen vissza, a meghívást írásba foglalták, fejedelmi pecsétjökkel megerősítve, drága ajándékokkal hozzám küldték s bőséges útravalót hozzáadva, elbocsátottak, de lovas futárt adtak mellém, egyfelől az utazás biztosítására, másfelől, hogy az nekem a Lesznoba vivő utat megmutassa.”¹

Bisterfeld, akit a herceg Comenius pataki és tokaji látogatásáról értesített, 1650 május 20-án kelt levelében megemlékezve Comenius pataki útjáról és sajnálattal említve, hogy Erdélybe le nem jött, azt írja: „non placet ipsi, meus abeundi conatus” (nem tetszik neki, hogy el akarok távozni),² t. i. Bisterfeld ekkor megint a külföldi egyetemre-menetel gondolatával foglalkozott (január 20-iki levelében említi: „mei Leidam vocationem” és „meque... ad discessum parabo”).

Ami Comenius föltételeinek IV. pont 4-ik tételét: a nyomda fölszerelését illeti, már említettük (II. fej. 23. l.), hogy I. Rákóczy György fejedelem nyomdát szándékozott Patakon állítani. Erre nézve Tolnai Pap István, akit a fejedelem első pataki pappá tett (1632), azzal a megbízással, hogy mint a főiskola gondnoka, őt helyettesítse, ezt írja neki 1635 márc. 2-án kelt levelében: „Az typographiának elkészítésére, tudom, nagyságodnak szorgalmatos gondja vagyon, mindazonáltal mégis alázatosan könyör-

² Comenius, mint a *Lux e tenebris*-ben írja, e látogatás alkalmával „teljes 8 napon keresztül volt együtt a teologusokkal és más tudós férfiakkal” (octiduo toto) — s így valószínűleg május 21-én indult vissza Lesznoba.

³ Történelmi Tár. 1890. évf. 248. l.

günk nagyságodnak, mint kegyelmes fejedelmünknek, hogy legyen oly reá való vigyázása nagyságodnak, hogy rövid idő alatt készüljön el. Soha meg nem mondhatjuk, mi-nemű nagy szükségünk vagy on reá.” — A fejedelem ez ügyben 1636 aug. 12-én ezt írja Tolnainak: „Most az oda ki való 3 prelumhoz¹ való minden eszközöket csináljuk és egy néhány féle szedő matricéket csináltatunk.” — Tolnai írja 1637 jan. 10-én a fejedelemnek: „Az jövőendő üdökre vannak valami elmélködésim, ha az ur Isten csendességet adván lenne Typographusunk, hasznát vehetném.” — Rákóczy György írja 1640 nov. 10-én: „Az betűöntő kívánságáról kegyelmed mennél hamarabb tudósítson; magyar postillanak kinyomtatásától is nem vagyunk idegenek.” — Majd Tolnai I. uram írja 1641 márc. 2-án a fejedelemnek: „Kegyelmes uram, akarnám nagyságodat tudósítanom az szegény betűöntőnek nagyságodtul Bogádi uram ű kegyelme által nekem küldött pénze felől, hogy ű kegyelme mind az három avagy négyféle pénzt meghozta.”²

Ámde a pataki nyomda, bár a fejedelem betűket öntetett, sajtót rendelt annak számára, sem 1648-ban, I. Rákóczy Gy. fejedelem halálakor, sem 1650-ben nem volt fölszerelve, mert Medgyesi Pál 1649 okt. 22-én erre vonatkozólag ezt írja Rákóczy Zsigmondnak: „E felől is akarnám Nagyságodat alázatosan megtalálnom, igen jó volna, ha Nagyságtok typographianak erectioja felől is gondolkodnék Patakon. Az üdvözült urunk sok szép typusi csak rozsdában állnak. Hiszem, egy ház nem sokat tenne Nagyságtoknak és holmi faműszerbeli segéttetés. Találkoznék, aki conventio nélkül felvállalná azt a hivatalt, mint szintén Váradon; sőt az a váradi is örömet segéte ne erectiojában, csak Nagyságtok kívánná s venné,

¹ Prés, sajtó.

² I. Rákóczy György fejedelem levelezése Tolnai István sárospataki pappal (*Prof. Egyházi és Iskolai lap*, 1875. évf, 778, 802, 804, 1387. és 1444. l.)

pro tempore Typographust is mindjárt illendőt találnánk bele.“¹

Rákóczy Zsigmond és édes anyja, Comenius kívánságára, azonnal készek voltak a nyomda felállítására, be rendezésére ; a herceg megbizta Klobusiczki András uradalmi jószágigazgatót, hogy az atyjától beszerzett nyomdai készletet alkalmas épületben helyezze el, Comenius pedig fölkérte, hogy nézzen szét a külföldön egy ügyes nyomdász iránt.

¹ Erdélyi Prot. Közlöny. 1876. évf. 320. l.

V.

Otthon Lesznóban.

Comenius valószínűleg május 21-én kelt útra Tokajból és jó két heti utazás után, június 5-én érkezett övéhez Lesznoba, úgyhogy a pünköstöt (jun. 6.) már velök ünnepelhette. Mint a *Cont. Admon.*-ban írja: „Visszatérve Lesznoba azon a napon pünköst előtt, melyet nekem kitűztek, az enyéimmal örvendve ültem meg az ünnepeket. Azután összehivatván az előkelőbbeket, a Magyarországon történt dolgokat (az eklézsiák, lelkészek és a fejedelmasszony leveleivel együtt) előadtam. Mindnyájan szerencsét kívántak nekem, hogy a sok nehéz utazásban Isten úgy megsegített és az ügyek intézésében az óhajtott eredményre vezetett. A Magyarországra menetelt illető meghívásról semmit sem lehetett határozni, míg de Geer úr engedélyt nem ad rá. A fenségeknek a futártól azt a feleletet küldték: semmit nem ígérnek, sem meg nem tagadnak, mielőtt de Geer urat meg nem kérdezik“ (105. §.).

Lássuk a leveleket!

Lórántfy Zsuzsánna május 18-án kelt levelében többek közt ezt írja a cseh-morva papoknak:

„A mi Sárospatak városunknak Magyarország igazhitű iskolái közt ez a kitűnő iskolája, mely már a reformációtól kezdve a többiek fölött kiváló, miután arra nem régen alkalom kínálkozott, a hazánkbeli kitűnő férfiú, Tolnai Dáni János vezetése alatt nekünk tetsző módon javítás alá vétetett az osztályok számának szaporítása, a tanítás jobb módszerének napfényre-hozatala és a sérthetetlen fegyelemnek törvényekbe való összefoglalása által. Miközben ebben a nagy munkában forgolódunk, ime azt a

férfiút, akit nekünk úgy ajánlottak, mint a tanítás reformálására századunk boldogítása végett született embert, nyertük most meg, akit szíves örömmel ölelünk vendégünkül, úgy fogadva az ő ide érkezését, mint az égtől való hozzánk küldetést. Ebben a meggyőződésben arra törekedtünk rábirni, hogy ő nálunk maradjon és a Krisztus munkájában minél hathatósabban forgolódjék. Ő örömét nyilvánította a fölött, hogy a jó ügyre ezen a részen kedvező alkalom mutatkozik; az a kérésünk hozzátok, akiknek beleegyezése nélkül ilyen dologban semmit ő róla határozni nem lehet, hogy ez a ti engedélyetekkel történjék. Midőn az ő itt tartására való igyekezetünket, az ő beleegyezésével, nektek előadjuk, tolmácsoljuk az ő kérését, melyszerint a határozathozatalt az ő hozzátok leendő megérkezéséig és veletek tanácskozásáig halasszátok el. Átadjuk tehát őt nektek az Isten szent nevében, hogy szent kívánságunkban és szent célunkhoz képest nekünk segítségünkre legyetek, részint az Istenhez való bőséges könyörgésekkel, részint ennek a munkásnak a boldog Isten munkájára hozzánk engedése által, mely először a ti eljárástok szerint, azután az ő határozata folytán lehetséges.¹

Ugyancsak május 18-án a következő levélben kéri föl Comeniust a sárospataki főiskola *oktatásügyének újjászervezésére*:

„Üdvözetünket és kegyünket jelentjük neked a magunk és jeles fiaink nevében. Mi már előbb, föllelkesítve a te kiváló neved híre által, melyet magadnak Európa iskolái útján méltóképen szereztél, jóakarattal tettünk el irántad, majd a veled való személyes találkozás és beszélgetés folytán, melynek élvezését a te idejöveteled következtében a kegyes sors nekünk néhány napon keresztül megengedte, méginkább feltámadt bennünk a vágy, hogy veled hosszabb ideig együtt éljünk. Ennek a célja pedig az, hogy nekünk pataki iskolánk reformálásában, amiben az ifjú nemzedék javára és Krisztus anyaszent-

¹ A. Palera, Komenského Korrespondence (1892). p. 161.

egyházának üdvére kegyesen és serényen forgolódnak, szent segítségünkre légy és itt nálunk a te kitűnő módszerednek, melyet a nemzetek között szétszórva már terjeszteni megkezdettél, teljes rendszerét kidolgozd és előadd. Mivel tudjuk, hogy te, a kortól terhelve szenteled öregségedet a közjóra, nem akarunk téged a poros iskola terhes munkáira elhívni, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt a mi tudós férfiaiunk, ennek a mi iskolánknak jelenlegi és jövőendő előjárói, a rektorok és tanítók abban az óhajtott reformációban minél előbbre haladjanak és a te utasításod szerint a tanulmányoknak keresett módszere ügyében fáradozva, neked gyönyörűséget szerezzenek, — ennél fogva az a nagy dolog, amelyben Isten segítségével fáradozol, a léleknek, a csendes elmének és a jó reménységnek ezzel a törekvésével minél előbb eléressék. Ha óhajtásunk szerint egy évre azzal a céllal jössz hozzánk, hogy ezeket úgy, amint a kitűnő *Idea Scholae*-ben körvonaloztad, megvalósítsuk, ígérünk és ajánlunk neked tieiddel együtt tisztességes javadalmat, s ha a dolog a terv szerint sikerül, azonfölül még hálás köszönetet. Ha pedig téged a Teremtő, mint óhajtjuk és kérjük, a napokkal előbbre visz és nálunk a dolgokat jól elvégezve talán más egyháznak lesz szüksége a te munkádra, ahová téged hív a Krisztus és neked menni tetszik, tisztességgel és kegyelemből elbocsátva, a legszivesebben ajánlunk. Ha pedig itt nálunk a sors végzéséből a halál utólréne, mivel a legfőbb intéző rendelkezik fölöttünk, halálad után a tiedről gondoskodni kötelességünknek ismerjük.“

Utóirat. „Mivelhogy Isten segítségével a tanulók számára közös tartást (*mensa publica*) létesítünk, 10-12 ifjút a te hived közül a mi alumnusaink közé szívesen felvesszünk.“¹

A cseh-morva lelkészek június 10-én a fejedelem-asszony levelére a futár által a következő választ küldték:

„Megérkezett hozzánk a jó Isten segítségével Tiszt. Comenius János úr, nekünk hön szeretett testvérünk és a

¹ Patera, Komenského Korresp. p. 162.

Nagyságodtól hozzánk intézett levelet átadta. Ebből és az ő előadásából kegyesen megértettük, hogy Nagyságodtól milyen jóakaratot nyert, amiért mi hálás köszönetet mondunk Nagyságodnak. S amidőn tiszt. Comenius úrtól megtudtuk, milyen nagy a Nagyságod boldogsága és mennyire virágoznak az ottani eklézsiák és iskolák, továbbá az Isten növekvő dicsőségére és a ker. ifjúság üdvére vonatkozó kegyes törekvésekről is értesültünk, kitörő örömmel dicsértük az Istent és magasztaljuk Nagyságodat az egyház és iskola állandó jókarban tartásáért, és a szent igyekezetben való előmenetelért a dolgok intézőjéhez lélek szerint fohászkodunk. Ami pedig Comenius testvérünknek a Nagyságod kívánsága szerint való szent szolgálatra leendő elhívását illeti, jóllehet hálásak vagyunk Nagyságodnak, hogy ebben és minden egyébben, ami előadja magát, irántunk kegyessége és fáradozása nem hiányzik, mégis ebben az esetben határozott választ nem adhatunk, mivel hogy az erre vonatkozó véleménynyilvánítás nem egészen tőlünk függ. Ugyanis Nagytekintetű de Geer úr, ugyanezt a Comeniust, valamint minket is nagy jótéteményekkel kötelezett le mindmáig maga iránt annyira, hogy a viszonos méltányosság azt követeli tőlünk, hogy előbb tudjuk meg az ő gondolatát és akaratát. Továbbá, mivel Comenius nyilvános megbízatását tőlünk vette, a zsinat beleegyezése nélkül a tőlünk vett megbízatáson kívül neki másra vállalkoznia nem lehet. A zsinat álláspontja a fennforgó ügyben előttünk még most ismeretlen, nem is remélhetjük, hogy ezen a nyéron azt megismerhessük. Azt hisszük azonban, hogy az ő (Com.) távolmaradása és késedelme nem lesz annyira ártalmas a Nagyságod tervére, hogy azt majd akkor, amidőn ő az elbocsátó irattal és a Nagyságoddal való időközi tanácskozások után oda megy, a Nagyságod szent törekvéséhez képest kellőképen előre nem vihetné. De ha végre is az ő személyes jelenléte multhatatlanul szükséges, hadd végezhesse el itthon az ő dolgait, azután Isten segítségével egy vagy két hónap múlva oda menvén, a Nagyságod tanácsai szerint végzi majd emberül a reá váró feladatokat. Magunkat Nagyságos-

Asszonyunk kegyes hajlamaiba ajánljuk.

Leszna, 1650 június 10.

Nagyságodnak lekötelezett és Isten előtt könyörgő szolgálói: Gertichius Márton, Bithnerus János, Locharius Vencel, Cefas Péter, Felinus János, Prüferus Dávid, más testvérek és conseniorok nevében is.¹

Lórántfy Zsuzsánna július 4-én a következő levélben sürgeti a szénioroknál Comenius elbocsátását:

„Junius 10-én kelt leveleteket e hó 2-án megkaptuk, és abból fájdalommal értesülünk azokról a nehézségekről és akadályokról, amelyek miatt tiszt. Comenius úr a hozzáunk való jövetelben akadályozva van s minket nemes és szent célú törekvésünkben állandó jelenlétével és itten tartózkodásával nem segíthet. Midőn azt látjuk, hogy itt az Isten egyházának ellenségei napról-napra dühösködnek és a mi tiszta és szent vallásunk elnyomására a legveszedelmesebben törnek, a magasságos Isten dicsősége s az ő szent eklézsiája és iskolája ellen működnek,² tudós férfiak buzgalma folytán állandóságot és előhaladást teremteni tetszett nekünk, egyszersmind az említett Comenius urat is meghívtuk, hogy ebben a szent és kegyes törekvésünkben legyen nekünk szolgálatunkra. Biztunk abban, hogy őt Tisztelendőségtek nemcsak szívesen elbocsátják, hanem megismerve a mi nemes célunkat, azonfelül még a legkészségesebben fel is ajánlják. Ennélfogva a ker. szeretet érzetéből, amellyel Isten és az ő szent egyháza iránt viseltetnek, intjük Tisztelendőségteket és jóakárolag kérjük személyünk latbavetésével, hogy a nevezett Comenius urat az Isten dicsőségének előmozdítására a felmerült akadályok elhárítása után nem egy vagy két hónapra, hanem véglegesen és addig, ameddig neki tetszik ide hozzánk jönni és itt maradni, kegyesen engedjék.”³

¹ Patera, Komenského Korresp. p. 162.

² Mint látszik, L. Zs. jól tudta, hogy miféle érveléssel lehet legjobban Comeniusra és a testvérgyülekezet elöljáróira hatni, t. i. a veszélyben forgó vallás védelmezésének és az Isten országa kiterjesztésének hangoztatásával.

³ Patera, id. mű, p. 164.

Július 5-ről Tolnai D. János rektor a következő levélben támogatja a fejedelemasszony kérését:

„Tisztelendő Comenius úr, a Krisztussal bensőleg összekötött testvérem!

Örömmel értesültem a Tieidtől, hogy szerencsésen megérkeztél hozzájuk és őket is jól találtad. De a kése-delem, amit a hozzánk leendő jöveteledről jelentesz, a várásunk által feszített hangulatban, reánk nézve nagy szomorúság és lelkiileg beteggé tesz bennünket. Ha az a háromosztályú, a te oktatási rendszered szerint szervezett Opalini-iskola,¹ melyet már könyvekkel fölszerelsz, a legközelebbi szeptemberben latin nyelven világ elé kerül, nem látom át, mi késleltethetne téged jogosan? Hiszen azok a könyvek a mi iskolánkban is teljesen meg fognak a cél-nak felelni. Munkádnak emez első zsengei által ajtót fogsz nyitni ifjúságunknak a latin nyelv könnyebb megtanulá-sára, kivált a nemeseknek, akiket a te utánad való hihe-tetlen vágyakozás, melyből felőled reményt merítettek, egé-szen eltöltött. Az Isten meg fogja neked adni, hogy itt a többi osztályokat is szerencsésen felállítsd és panszofiai törekvéseidet a köz javára még a mi időnkben megvaló-sítsd. Csak tanácsold és vezesd, kedves Comeniusom, a mi kiváló Nagyságos Asszonyunkat a közjó buzgó mun-kálására, mely törekvése már előtted és tiszt. paptársaid előtt nagyon jól ismert, de azt folyton szítani és növelni szükséges. Mit késlekedel tehát? mit vonakodol te, mit mások? Mi lesz velünk, ha te késlekedel? Mi, ha te etc., mi, ha mások etc.²

² Opalinsky de Bnin pózeni herceg, a *Linguarum Methodus novissima* által Comenius didaktikai reformeszméivel megismerkedve, föl-kérte őt, hogy e mű alapelvei szerint rendezze be az ő iskoláját és meghívta őt e célra magához. Comenius törekvését siker koronázta. (l. Kvacsala, Comenius, sein Leben und seine Schriften. p. 320).

² Tolnai itt szintén, mint főntebb Lórántfy Zs., vallási és politi-kai jellemű figyelmeztetéssel fordul a jövetelét elodáztatni akaró Co-meniusushoz: Most arany alkalma van Krisztus országát széltiben ter-jeszteni, az Antikrisztus birodalma közepén (Aurea regni Christi [in medio regni Antichristiani] late diffundendi oportunitas); ha az alka-lom nem lenne, meg kellene azt vásárolni minden áron, még az éle-

„Tudd meg, hogy a te dologi *Januád*¹ egyes részéből, amelyet ő Nagysága nem csekély gyönyörűséggel olvas, a dolgokat a homályból való kifejlésükben (saját bevalása szerint) napról-napra jobban megvilágosítva látja. Ha neki ennek a munkának hátralevő részét, valamint a gondolkodás tudományát is, amelyet hasonló vágyakozással óhajt olvasni, világos vázlatban megküldöd, még jobban felbuzdítod őt a nagy dolgokra és megnyered a te okosságodnak, hogy az ő hős szelleme kellőképpen lángoljon és ahogy csak lehet, égjen a te lelked hevétől.“²

Egy hónap múlva, augusztus 1-én Rákóczy Zsigmond fordul Comeniushoz :

„Nem kételkedünk a felől, hogy a könyvnyomdász, aki a minap itt járt, már visszaérkezett, mégis tetszik nekünk, e levélben is üdvözölni és kérni Tisztelendőségedet, hogy az isteni dolgok előbbvitelére kívánságunk szerint mielőbb jöjjön el hozzánk ; a főntebbi nyomdászt is hozza magával, vagy küldje előre a felállítandó nyomdához szükséges kellékekkel, amelyeknek árát neki megfizetjük és neki illő fizetést rendelünk.“³

Augusztus 2-án Tolnai ír újra neki :

„Ő Fensége tudatta velem, hogy tegnap levelét és utasításait elküldötte hozzád. Láthatod, Comenius, ő Fenségeiknek hazánk és iskoláink jóvolta érdekében irántad való legkegyelmesebb jóindulatját ; ugyanilyen indulattal vannak a nyomdász iránt.“ A könyörülő Istenre kéri Comeniust, hogy ne hagyjon fel a betűk ügyével, melyeknek előbbvitelére az ő személyes és éber igazgatása és szorgalma szükséges. Jöjjön mielőbb. Comenius megbizottja,

tével is ; de ha megvan, önmagát is oda adva, a legéberebb gonddal kell azt felkarolni. Mit késlekedel tehát ? . . . Az elhallgatott mondatrészek nem igen a tanügyre, hanem vallási és politikai céljaira vonatkoztak ; mi más közeli érdeke lett volna Comeniusnak Patakra jönni, melyet el nem jövele által elejtett volna ?

¹ *Janua rerum*, a bevezetés panszofiába, melyen Com. dolgozott.

² Patera, id. mű. p. 165.

³ Patera, id. mű. p. 166.

Jonathán mindenről híven értesíteni fogja s az utazásnál segítségére lesz. Tudassa érkezésének biztos idejét.¹

Ezekre az újabb sürgetésekre a cseh-morva testvérek széniorai, bár de Geertől még mindig nem érkezett meg a beleegyezés, végre is szükségesnek látták a fejedelemszony megnyugtatót s augusztus 19-én megírták neki, hogy bár még sem de Geer úr akaratát nem ismerik, sem összehívandó zsinatjuk véleményét nem hallották, mindazonáltal, hogy ő Nagysága törekvései halasztást ne szenvedjenek, és hogy az egyház vagy az iskola ügyekért ne lásson, ő Nagysága kívánságához képest elbocsátják Comeniust és belenyugosznak abba, hogy még tél előtt útrakelve, ő Nagysága óhajtásának eleget tegyen. Ha pedig véletlenül úgy történék, hogy családjá és bútorai nélkül kellene megérkeznie, kéri ő Nagyságát, hogy legyen neki segítségére. Nem akarják ugyanis azoknak haragját magokra vonni, akiknek Comenius eddig le volt kötelezve.²

Két hét múlva, szept. 2-án Comenius tudósítja a fejedelemszonyt: A széniorok elhatározták, hogy neki a tél bekövetkezése előtt szabad ő Nagyságához mennie, de még néhány napig visszatartják őt az elintézendő szükséges dolgok, azonfelül rettentik az új viszonyok és a nagyobb erővel meginduló háborút hirdető hírek. Ha ezek igazak, pedig valószínűeknek látszanak, ugyan a háború zajban miként munkálkodhatnak a műzsák? Mindezekről bővebben írt Tolnainak és tanácsát kérte. A kért könyveket, mert ritkák, Boroszlóban és Lipcsében nem találta, végre Dancigba írt értők. Mihelyt megkapja, küldi. Küldi ő Nagyságának a *Janua rerum* hátralevő részét, de a mű még ezzel sem kész teljesen, mivel hiányzanak egyes kisebb részei; a mű egységét az egésznek arányba-hozatalával reméli megadni. Engedélyt kér néhány hónapi késedelemre. Elő fogja Isten segítségével adni az emberi mindentudóságnak hármasesységű összhangzó foglalatját.

¹ U. o.

² Patera, id. mű, p. 167.

t. i. a dolgoknak, a fogalmaknak és a szavaknak (vagy a nyelvnek) örökös parallelizmusát a grammatikának, logikának és metafizikának legédesebb ölelkezésével.¹

Ugyane napon Tolnaihoz intézett levelében megírja, hogy nem indulhatott el, mielőtt arra hivatalos engedélyt nem nyert, nem is akart, de ügye eldőlt már, mielőtt a plenum elé vitetett volna. Mivel Tolnaiék újabb ostromot indítottak ellene, nem várva be de Geer úr véleményét és a zsinat határozatát, lelkésztestvérei végre azt határozták, hogy őt el kell bocsátaniok. A testvérek válaszát juttassa el Tolnai a fejedelemasszonyhoz. Ettől az időtől kezdve arra törekszik, hogy, ha előbb nem, októberben ott legyen Patakon. Hosszas lelki tusakodás után a következő három jó dolog reményével kél majd útra: Először, hogy éretteben eleget tesz a Tolnaiék kívánságának; másodsor, hogy így nyugodtabban lehet azoknak a dolgoknak neki-feküdnie, amelyekkel otthon zavartalanul nem foglalkozhatik; harmadszor, hogy többeket lehet elvégezni a naponkénti közös tanácskozás folytán. Hozzáteszi még az iskola jóhírnevének fokozását, kivált ha megnyerheti, hogy az összes délelőtti órákat átengedik neki nyugodt meditációkra, akkor naponként déltől 1 óráig nyilvánosan fog előadni, vagy a *Janua* 100 szakaszát fejtegeti és annak alapján az egész enciklopédiát tárgyalja. Ezekkel a kellemes gondolatokkal foglalkozott ezekben a napokban. Ezekről a dolgokról még írni fog Tolnainak és előre jelenti érkezése idejét.

Néhány nappal előbb levelet kapott Szakolcáról, amely új háború félelmét jelenti; Puchheim vezetése alatt nagyszámú német katonaságot küldtek Magyarországba a török háború ürügye alatt; azt beszélik, hogy a Rákóczyak beavatkozásától kell félni. Két nappal ezelőtt Bécsből érkezett levél, mely szerint a porta a németekkel kötött béke megtörésétől és az összes keresztyének összefogásától fél. A tatárok is mozognak, valamint a kozákok is ezekkel együtt, amit az erdélyi fejedelem nem tűrhet. Midőn mind-

¹ Patera, id. mű, p. 168.

ezeket két nap alatt hallotta, képzelheti Tolnai, milyen hatást gyakoroltak lelkére. A veszedelem érzése tölti el. Ha a török háború kitör, egész Magyarország tele lesz háborús készülődésekkel. Nyugtassa őt meg Tolnai. Tisztában óhajt lenni a dolgokkal, mielőtt közelg a tél, eljön a vihar s hallatik a vadállatok ordítása... Neki úgy tetszik, hogyha vagy egészben vagy csak részben is igazak azok, amiket írt, otthon kell maradnia, míg a helyzet jobbra nem változik. Mert nem mehet a veszély torkába, s remélhető-e, hogy 20 évnek éjjeli-nappali munkáját, amit magával visz, semmi veszély nem fenyegeti? Avagy nem jobb lesz-e otthon kidolgozni mindent, amit Isten dicsőségére elkezdett? Vagy ha ezt egy tél alatt meg nem teheti, lemásolja legalább, hogy e művei kéziratban itt-ott megmaradjanak és végképen el ne vesszenek. Arra kéri Tolnait, hogy ne késsenek határozatukkal, mi lesz jobb. Ha a helyzet csöndes és biztos, kész indulni stb. Mindezekről a Tolnai véleményét óhajtja hallani.¹

*

Mialatt de Geerrel és a pataki fejedelmi udvarral ezek a tárgyalások folytak, Comenius 1650 nyarán — visszaemlékezve a nagyszombati prédikátor: Kanizsai kérésére — sajtó alá rendezte *INDEPENDENTIA Aeternarum Confusionum Origo, Spectamini Venerabilis Nationalis Synodi in Anglia anno 1648 congregatae subjecta* című, még 1648-ban szerkesztett művét, melyet az angol viszonyok tekintetéből, az independensek ellen írt s az angol nemzeti zsinatnak megküldött. „E művet — mint az 1661-ben megjelent II. kiadás Előszavában írja — némely magyarhoni testvérek kértére és kedvéért Lesznóban kinyomatta, mivel a magyar egyházakat nehányan, akik Angliából visszajöttek, zavarták és a behozott rend kötelékeit feloldva, independentizmust kezdtek hirdetni.” E művecske, mely 64 lapra terjed, a függés szükségességéből indul ki, mely függés ott van a természeti, művészeti, erköl-

¹ Patara. id. mű, p. 169.

csi és politikai világban; ez az alárendeltség az egyház-kormányzatban isteni intézmény, mint ezt a Szentírás bizonyítja; viszont az egyháztörténelem tanúskodik róla, hogy valahányszor nagy függetlenségi hajlam ütötte fel a fejét az egyházban, mindannyiszor zűrzavar volt a kísé-rője. Ezután egyes intéseket intéz az independens, a presbitériális és az episkopális egyházkormányzás hivei-hez, melyben őket a túlzásoktól és visszaélésektől óvja. E fejezetek címei: *Ad fratres qui independentiam . . . urgent*; — *Quibus presbyteriale regimen placet*; — *Quibus episcopale regimen cordi est admonitio* okozhatták, hogy Medgyesi a művet ily cím alatt: *Ad fratres presbyterianos* emlegeti. De hogy Comenius a presbitérianizmust el nem ítélte, kitetszik a művecske 55. lapján, hol mindahárom kormányformát: a monarchikust, az arisztokratikust és a demokratikust az egyházkormányzásra alkalmasnak mon-dta; mindaháromban nagyok a visszaélések: legjobb vol-na a háromnak egybe való kiegyeztetelése, de ha ez nem sikerül, szeretettel és türelemmel kell élni egymás iránt. Egy rövid fohász zárja be a kis művecskét. Hogy az a presbitériális irányzat hívei körében neki, mint mindjárt látni fogjuk, nagy ellenségeket szerzett, abban leli ma-gyarázatját, hogy ebben az egyházkormányzatban is visz-szaéléseket mutatott fel.¹

Comenius, mielőtt még maga jött volna, a művecs-két szeptember havában megküldte Magyarországra, meg-küldte Tolnainak és Medgyesinek. A mű szerzője és azok a magyar olvasók, akikhez az intézve volt, nem értették meg egymást. Comenius előtt az a szomorú va-óság lebegett, hogy százezer evangélikus honfitársa hazát-lan, üldözött, ő maga is köztük, s e tény megvilágításá-nál oly kicsinyesnek, oly oktalannak tünnek föl szemei előtt az egyházi kormányforma fölötti viták. A presbité-riánusok azonban kevés érzéket mutattak azon indító ok iránt, amely Comenius művéből feléjük szólt. Bisterfeld ámulattal olvasta a munkát végig s úgy találta, hogy

¹ Kvacsala, Comenius és a Rákóczyak (Budapesti Szemle, 1889. évf. 118—119 1).

Comenius ködös és ízetlen furfangossága (*caliginosa ac insulsa lubricitas*) a presbytérium ellenségeit csak még erőteljesebb föllépésre fogja indítani. Ugy látja, hogy Comenius, midőn mindenkinek akar tetszeni, senkinek sem fog tetszeni. Az a közöny (Comenius szerint mindahárom kormányforma lehet üdvös) minden szabadosságnak anyja és dajkája.¹

Medgyesi egész elkeseredetten ír a könyvről 1651 márc. 22-én Rákóczy Zsigmondnak. „Im csak most értem, hogy egy kis könyvet bocsáttak volna ki Comenius uram neve alatt sub hoc titulo : *Ad Fratres Presbyterianos*, melyben expresse írják, hogy praestitisset ecclesiam quovis modo regi, quam per presbyterium (előnyösebb az egyházat bármi más módon, mint presbitérium által kormányozni). Tudom, hogy az Ndnak küldött írásában is ilyen informata sententiaja vagyon ő klmének. Nem fogunk így Ngos uram sokat nyerni abban az emberben, akarhova legyen latinitása, ha az lelki jó igyekezetekben az igaz reformata religionak kívánsága szerént ily nagy kárt téssen. S nyilván, ha így vagyon a dolog, tölt is már annyit, hogy hasznot sok esztendőök alatt annyit nem tesszen. Most értem már, mi volt az oka, hogy ezt az embert még nem látták, sokfelé nagy kívánsággal várták, s vittek s azután nagy hamar ismét megvetették. Nógrádi uram,² ki nem régen jött be, nagy csudálkozással mondja, hogy azt az embert hozatta Ngtok alá. Bezzeg ezt tudva nem hogy commendálnunk, de inkább modis omnibus condemnálnunk kellett volna Ngtok előtt, ha ugyan így vagyon a dolog.”³ Medgyesi levele nyilván félreértés eredménye; ez ugyanaz a könyv, amelyet ő szeptember hó vége felé Bisterfeldnek elküldött vala; tehát nincs szó új könyvről és új támadásról; úgy látszik, valaki tévesen informálta a könyv felől Medgyesit.

¹ 1650 szept. 30-án kelt levele (*Történelmi Tár*, 1890 évf. 452. l.; *Századok*, 551—552. l.)

² Nógrádi Mátyást érti, aki 1647—1649-ig sárospataki tanár. azután debreceni lelkész és tanár volt.

³ *Történelmi Tár*, 1890. p. 203.

Mindakét levél mutatja, hogy Comenius e munkája által mennyire lehűtötte itt magával szemben a hangulatot. Ha a Bisterfeld levele elhidegedést, a Medgyesié egészen ellenségeskedést lehell. Tolnai most hallgat, de nem fogja ő sem, miként a többiek, elfelejteni, hogy Comenius kedvenc tervöket — amelyért egész lélekkel síkra szálltak, melytől egyházuk jobb jövőjét várták — törekedett e művével elgáncsolni. Bizonyos, hogy Comenius részéről, a magyar viszonyokat tekintve, impolitikus tett volt ennek a könyvecskének épen most történt közrebocsátása. Ez lehetett a főoka annak, hogy a jó viszony közte és Tolnai közt nem maradt meg eredeti tisztaságában, hogy utóbb Comenius többször panaszkodik Tolnai gyűlölködése miatt. Az iskolai reformok életbeléptetésénél — talán az iskolai színjátékok ügyét kivéve, melyeknek Tolnai elvi ellensége volt — aligha nyilvánult köztük ellentét; Comenius itt minden pártoskodást ki akart kerülni s nem látszik nyilatkozataiból, hogy Tolnai az iskolai reformoknál ellensége lett volna. Ahol a pataki reformok akadályairól szól, ott csak általánosságban említi a régihez való ragaszkodást, mint ami hátráltatta terveit. De ez a vád nem Tolnai ellen irányul, — mutatja ezt *Búcsúbeszéde*, hol Tolnait 3-ik helyen említi, mindjárt a fejedelemasszony és a herceg után, még a jószágigazgató előtt, mint olyat, aki az ő Patakra hívásának javaslója, a munkálatok folyamán pedig folytonos ösztönzője volt („Tolnai, qui mei huc vocandi primus author & svasor, dein autem in urgendis operis primarius & perpetuus instigator fuisti.”); sőt még később is, évekkel Patakról való távozása után, Tolnait azok közé sorolja, akikre a panszofia tervének kidolgozását örökség gyanánt hagyja.¹

Az ellentét, mely az egyházkormányzati kérdésben közte és Tolnai közt támadt, később különösen a Drabik vízióinak megbírálásánál érvényesült, mint Comenius egyes megjegyzéséből kiderül. Comenius ugyanis mindjárt Sárospatakra való érkezése után beavatta a főembe-

¹ Op. Did. Omnia. IV. r. 187 l. 14. p.

reket, köztük Tolnait is, a tervekbe, melyeket Isten — Drabik szerint — Zsigmond herceggel meg akar valósítani. Maga Comenius is sejtette, hogy fenti munkájával idegenítette el Tolnait magától, mert a *Contin. Admonitionis*-ban Tolnai későbbi ellenséges érzületének okául kettőt hoz fel: „Talán hírnevét féltette (Tolnai a Comenius hírnevének jelentőségével még Angliában tisztában volt s épezezért hívta őt mindig oly melegen, sürgette még 1650 nyarán is, mikor eltérő egyházkormányzati álláspontját már ismerte, a jövetelét), vagy mivel barátainak tanácsára az Angliában örökös zavarokat okozó independentia eredetéről 1648-ban írt értekezésemet kinyomatam (106. §).“ Itt, meg az ország érdekeire nézve károsnak ítélt politikai agitációjában van a Tolnai (s mint láttuk: a Bisterfeld és Medgyesi) elhidegülésének igazi oka!

VI.

Pataki működésének megkezdése.

Comenius október 6-án indult el vejével: Figulus Péterrel és Hartmann Ádám Sámuel s. lelkésszel Lesznóból. Figulus nemsokára visszatért Lesznóba, ellenben Hartmann, mint titkárja (amanuensis) 4 évig Patakon maradt, segített neki egymást gyorsan követő, nagyszámú, világhírű műveinek kidolgozásában-leírásában s szorgalmával, odaadásával Comenius legteljesebb elismerését kiérdemelte.¹ Később, talán 1651 tavaszán, Zsigmond kívánságára, felesége is utána jött Comeniusnak,² ellenben a gyermekei továbbra is Lesznóban maradtak. Vele egyidejűleg, bizonyára az ő társaságában, érkezett Patakra az általa (talán Lesznóban) fölkért, nyárban ideküldött s itt, mint láttuk, kedvező fogadtatásra talált nyomdász: *Georgius Renius* is.

Utazásáról és Patakra érkezéséről a *Continuatio Admonitionis*-ban a következőket írja: „Sürgetve vezetőmtől, mivel ő fenségeik télre Erdélybe szándékoztak menni, siettem, hogy mielőbb megtegyem az utat. Meg is

¹ „Meum Amanuensem . . . qui quadriennio mecum vixit in Hungaria, lucubrationumque mearum aliquam reddere potuisset rationem“, — írja később egyik levelében (Kvacsala, Korresp. Kom. t. I. p. 192).

² „Akarám felesége alájövetelét“ — írja a herceg, 1651 jan. 8-án Klobusiczkinak. Az 1652 jan. 10-én tartott atriális osztálymegnyitó beszédében Comenius „nekem és az enyéimnek is . . . hosszabb betegségét“ említi, mint az iskolai munkálatok hátramaradásának egyik okát, s 1654 június havában, eltávozásakor is hirt hallunk arról, hogy a családját innen előre elküldötte s maga csak azután kelt útra.

érkeztem Patakra (október végén), előbb, mint eltávoztak volna, de őket Tokajba követve, kieszközöltem, hogy három consiliáriust adjanak mellém. Ezek voltak: *Klobusiczki* András, a fejedelemasszony legbelsőbb tanácsosa, *Verécsi* Ferenc, a pataki eklézsia első papja és *Tolnai* János rektor. Ezekhez adattak még mások: kettő a nemesek közül, ugyanannyi a teologusok közül, valamint a pataki főiskola 6 kurátora. Ezeknek a segítségével végeztem a munkát 4 éven át, amint az az OP. DIDACTICA OMNIA III. kötetében látható (106. §).“

A kurátorokról szóló adatra nézve megjegyezzük, hogy Comenius Rákóczy Zsigmondnak és általa a fejedelemasszonynak mindjárt működése kezdetén, a SCHOLAPANSOPHICA-ban ajánlotta, hogy *scholarchákat* vagy rendes gondnokokat állítsanak, kik „az általad megrendelt és a mesterektől bevégezés végett felvállalt munkában részt vegyenek, azt sürgessék és igazgassák, neked mindenről mintegy, számot adván, hogy az Istennek ez a műve ne késlekedjék azok kezében, kik magukra hagyatva meglankadhatnak.“ Tehát nemsokára az ő tanácsa folytán rendes gondnokok vagy *scholarchák* választottak, s ép a világi férfiak közül is (egyházi felügyelői vagy gondnokai — mint láttuk — eddig is voltak a kollégiumnak, de a papi befolyás egyoldalúságának ellensúlyozására Comenius és Tolnai szükségesnek látták *világi gondnokok* beállítását is), és pedig nem egy, hanem több, és pedig elsőnek *Klobusiczki* András. Különben, amit akkor Comenius tanácsára hasznos volta miatt hoztak szokásba, azt nem sokára *Lórántfy* Zs. halála után, mikor az iskola megfosztott régi pártfogóitól, maga a szükség parancsolta, hogy t. i. nagy tekintélyű világi férfiak intézzék az iskola ügyeit... És ez időtől fogva áll fenn, mondja *Szombathi* J. (id. mű, 142. l.) az a rendszer, hogy a sárospataki iskolát világi gondnokok kormányozzák.“

Hogy Comenius csakugyan még október végén, 27-én vagy 28-án megérkezett Sárospatakra, tehát nem állhat az, amit *Dezső* L., *Szinyei* G. s utánok *Iványi* E. is

ír,¹ hogy nov. 20-án érkezett Sárospatakra, bizonyítja Rákóczy Zsigmondnak három levele. 1650 okt. 31-én ezt írja Nyiregyházáról Klobusiczki Andrásnak: „Comenius uram conventiója paráját keresse el kd magától, s mindjárt küldje utánunk“.² — e szerint Comeniusnak már ekkor Patakon kellett lennie. Nov. 10-én, midőn az örményesi kúriából a nyomdász konvencióját Klobusiczkinak elküldötte, ezt írja; „Comenius uram conventióját im megküldöttük.“³ Végül nov. 16-án, a Szentmárthoni curiából írja ugyancsak Klobusiczkinak: „Comenius uram maga jó viselése, hogy kedves, igen akarjuk, conventióját ő kegyelmének kiküldöttük; igen akarnók, ha hamar láthatnók az ő kegyelme conceptusát, „de causis instituendae reformationis scholae mediis atque modis“.⁴ Végül a *Könyvekről* (de Libris) nov. 28-án tartott beszédében ő maga ezt mondja: „A veletek töltött *egy hónap* alatt minden foglalatosságaitokban körültekintvén“ stb.

Hol lakott itten Patakon Comenius? erre nézve semmi adat vagy hagyomány nem maradt fenn. Vajjon valami tanári lakást jelöltek-e ki neki a kollégium körében vagy közelében? vagy a vár valamelyik, az udvari személyzet számára szolgáló melléképületében rendeztek-e be részére lakást? vagy a városban kellett valami igénytelen hajlékban meghúzódnia? nem tudjuk. Maga Comenius sem leveleiben, sem Önéletrajzában (Continuatio Admonitionis), sem a Drabikkal való összeköttetését ismertető LUX IN TENEBRIS c. művében, melyben nem egyszer esik szó a lakásán Drabikkal folytatott beszélgetésekről, erre vonatkozólag semmi utalást nem nyújt. Azonban abból, hogy fizetését a legliberálisabb módon szabta meg Zsigmond herceg, arra lehet következtetnünk, hogy illő és kényelmes lakást is biztosított neki.

¹ Dezső L. id. mű. 41. l.; Szinyei G. A sárospataki főiskola Comenius idejében (Sárospataki Lapok, 1892. évf. 456 l.); Iványi E. Comenius A. J. élete stb. 151., 158. l.

² Történelmi Tár, 1891 évf. 75. l.

³ Magyar Könyvszemle, 1886 évf. 113. l.

⁴ Történelmi Tár, 1890 évf. p. 604.

Mi volt a Comenius címe, rangja, állása a sárospataki kollégiumban? Már láttuk, Lórántfy Zs. 1650 május 18-án írt levelében nyomatékosan hangsúlyozza, hogy azért hívja őt Patakra, hogy „nekünk pataki iskolánk reformálásában, amiben forgolódunk, segítségünkre légy és itt nálunk a te kitűnő módszerednek, melyet a nemzetek közt terjeszteni már megkezdettél, teljes rendszerét kidolgozd és előadd. Nem akarunk téged, a kortól terhelt férfit, a poros iskola terhes munkáira elhívni, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt (sub directione Tua) a mi tudós férfiaiink, a rektorok és tanítók az óhajtott reformációban minél előbbre haladjanak és a te útutasításod szerint a tanulmányok keresett módszere ügyében fáradozzanak.” E szerint Lórántfy Zs. Comeniust nem közönséges, hanem vezető tanárnak, vagy inkább tanulmányi vezetőnek, tanulmányi igazgatónak, *paedagogarchának* hívta ide s ő ilyen minőségben működött itt 4 éven át. Szombathi J. a főiskola történetében ezzel a címmel illeti őt (magy. ford. 111, 158. l.).

Részben Comenius idejövetelével függött össze a fejedelemszonnynak egy fontos akciója. 1650 őszi hónapjaiban ugyanis Lórántfy Zsuzsánnát a presbitériumok gyakorlati szervezésének szándéka arra a gondolatra vezette, hogy a reformellenes Veréczi Ferenc, pataki első pap eltávolításával Tolnai D. János foglalja el a pataki első lelkészi állást és ezzel együtt a kollégium közvetlen felügyelői tisztét. Így egyfelől Tolnai is kárpótoltatnék, mert az iskolánál — épen a reformokra való tekintettel — át kellett a vezető szerepet Comeniusnak engednie, ami, ha saját akaratából történt is, háttérbe szorítászámba ment; s másfelől Veréczi félretolásával, aki tőle telhetőleg újját állta minden egyházi reformnak, és Tolnainak helyébe állításával Tolnainak az egyházi reformok szabad irányítása mellett illő hely nyílt volna az iskola kormányzatában is, és elkerülhetők lettek volna a surlódások, hatásköri összeütközések, amelyekről már az év végén Comenius panaszkodott.¹ Ámde ez a terv hajótörést szenvedett.

¹ *Történelmi Tár.* 1890. évf. 617—618. l.

vedett a pataki gyülekezeten, mely nem volt hajlandó túladni hat év óta megelégedésére szolgáló papján; hasztalan iratott, Lórántfy Zsuzsánna kérésére, még a fejedelem is ez irányban Patakra leveleket,¹ hasztalan parancsolt rá Zsigmond herceg a patakiakra,² egyesült erővel sem tudták kivinni Veréczinek Tolnaival való fölcserélését, ami fölötté zokon esett a hercegnek.³ Talán e terv meghiusulása után, mintegy kárpótlásul adatta Comenius a fejedelemasszonnyal Tolnainak a professzori címet. Erre vonatkozólag maga Tolnai így nyilatkozik ellenfeléhez, Váczi Andráshoz intézett vitairatában; „Nem usurpáltam én a Professori titulust, hanem a nagy hírű nevű Comenius Ámos János akarattya volt, hogy olyan titulus-sal illessen.”⁴

Mivel a fejedelmi udvar, mint már Comenius előadásában láttuk, a telet Erdélyben, az enyhébb éghajlatú Fogaras-varában akarta tölteni, felszólította Comeniust, hogy készítsen részletesebb tervezetet, hadd lássák, mi-lyennek tervezi a panszofiai iskolát, hogy a szükséges fölszerelésről költségvetést lehessen készíteni (*Postulatum denuo fuit expressius omnia delineari: ut quid sibi PANSOPHICA SCHOLA vellet planissime patere, omniumque huc requisitorum ratio iniri posset*). Comenius azonnal hozzá is fogott e tervezet kidolgozásához.

¹ Il. Rákóczy György levele Lórántfy Zsuzsánnához 1650 szept. 15-én: „Az nagyságod kegyelmes parancsolatjára im irattunk leveleket”, bár az egyházi rendeknek nem parancsolhat úgy, mint a külsőknek (Családi levelezés, p. 421.); ugyancsak Il. R. Gy. levele Zsigmond herceghez 1650 nov. 5-ről: „Im Pálffit bocsátjuk fel ő ngához, megparancsoljuk, kdhez menjen, ha mit parancsol oda fel kd általa, a tevő lészen kd szolgálatjára.” (Történelmi Tár, 1890, p. 603—604.)

² Zs. herceg levele nov. 16-áról Klobusiczki A.-hoz: „Az mi azért Tholnai uram állapotját illeti, bizonyos dolog, szívünk szerint bánjuk, hogy pataki uraim cselekedtenek, s parancsolatunkat contemnálnván, vakmerőképen ellene állottak, de elhigyjék, abban nem hagyjuk” stb. (U. o.)

³ Zoványi Jenő, Puritánus mozgalmak a magyar ref. egyházban (1911), p. 261—262.

⁴ Daneus Rácai (Sárospatak, 1654. p. 153).

Mialatt ezen dolgozott, pár heti pataki időzés után lassan-lassan megismerkedett a pataki iskolai viszonyokkal, meg a vezető emberekkel. Ekkor az időt elérkezettnek látta arra, hogy a főiskola lelkészi és világi vezetőinek és az ifjúságnak nyilvánosan bemutakozzék és kifejtse előttük törekvéseinek célját. Így tartotta november 24-én, a nagyobbik tanteremben (Auditorio majori)

DE CULTURA INGENIORUM

(A lelki tehetségek kiműveléséről)

cim alatt *beköszöntő beszédjét* (oratio).¹ Az Isten rendelte őt ide: távoltartva Nyugattól és Északtól, Keletre jönni parancsolta; Lórántfy Zsuzsánna a nagyfényű pataki főiskolát nagyobbá és jobbá akarván tenni, háromszor kihívta őt ez oly szent és oly magas dologban való tanácskozássra, — ő pedig nem tudott ellenállni az oly isteni hívásnak, ezért egy időre eljött ide, hogy megpróbálja, mit akar általa itt művelni az Ur jobbjá. Miután beszédében előadja, hogy mit ért lelki tehetség (ész, akarat, kéz vagyis cselekvés és nyelv) és a lelki tehetség kiművelése alatt, bemutatja a jól művelt embert, aztán 18 pontban feltünteti a művelt nép jellemző vonásait, folytonosan ellentétbe állítva azt a műveletlen, barbár nemzetekkel. A műveltség csúcspontját az Istenfélelemben vagy kegyességben látja. Szükséges tehát az elmetehetségeket művelni. Azután azt bizonyítja, hogy a szellemi tehetség kiművelését lehetséges egy egész nemzetben elterjeszteni és megjelöli 8 pont alatt az erre szolgáló módokat és eszközöket (ezek: a szülők, nevelők, közös iskola, jó könyv, jó társaság, folytonos gyakorlás, bölcs előjárók, Isten kegyelme). Ezután kifejti a magyar nemzet műveltségbeli hiányait, a külföldi nemzetekkel szemben való elmaradottságát, — ezt mutatják az iskola durva, darabos latinsága, az azokból eddig kizárt felsőbb tudománysszakok, mint az orvosi, jogi tudományok, a magasabb hittudomány és a bölcsészet, aztán a városokban a művészet hiánya. Pedig a magyarokban nem hiányoznak a

¹ Magyarul, dr. Gulyás József fordításában, megjelent a *Magyar Paedagogia* 1930 évf. 1—6. számában.

szép tehetségek, de még nincsenek eléggé kiművelve ; ő látja bennök erre a szomjúságot, a bölcsesség szeretetét, — ezért felsorolja az egyetemes művelődés 8 eszközét. Ezek : 1. Az *Anyaiskola* magyar nyelvre fordítása és tanulmányozása, a családi nevelés megjavítására ; 2. Jó nevelők alkalmazása ; 3. Helyes módszerrel és bölcs mesterekkel ellátott új iskolák nyitása ; 4. Nemcsak latin, hanem jó magyar tankönyvek kiadása ; 5. Kitűnő külföldi tudósok meghívása és a külföldre menő ifjak magas képzése ; 6. A népnek és az ifjúságnak hasznos munkára szoktatása ; 7. A néppel való jobb bánásmód ; végre 8. a hivek valláserkölcsei életének jobb gondozása a lelkészek által. E kegyes tervet a pataki iskolában, melyet az elhunyt fejedelemnek és özvegyének úri bőkezűsége új adományokkal erősített meg és már újból nagyobbra növelni készül, mely a most folyó évben fogja alapításának százados évfordulóját ünnepelni, meg lehet valósítani. Reméli, hogy Patak a múzsáknak kellemes székhelye lesz ; sárosak ugyan kissé az utcái, de hiszi, hogy az utókor (ha talán a mi szemeink még nem is) az utca sara helyett diszes kövezetet fog látni s a faviskók helyett kőházakat. Miután ő tanácsokat adott az intézet megreformálására, a tanácsok megvalósításának kötelessége is őt terheli ; ő nem is fog megfutni a teher elől és igyekezni fog jó példával előljárni, az ifjúságot a műveltség tanulmányainak tanulására rávezetni, a módszeres tankönyveket összeállítani s ezek alkalmazásának módját az állandó gyakorlat példáival megmutatni, hogy ennek alapján a többi magyarországi iskolák rendezésére alkalmat adjon. Ami a bölcsesség útját illeti, először a latin nyelv szép rövid módszerét szándékozik nyújtani, másodszor a józanabb bölcsesség virányait, harmadszor a szabad művészetek (számтан, mértan, csillagászat, fénytán, zene és az életre hasznos többi mesterségek) kezelését, negyedszer az erkölcsök helyes csiszolását, végre a szentséges teológia titkait.

Négy nap mulva, november 28-án szükségét érezte annak, hogy egy más beszédet tartson :

DE PRIMARIO INGENIA COLENDI INSTRUMENTO,
SOLERTER VERSANDO, LIBRIS ORATIO.

Sub laborum auspicia in Patakinae Scholae Auditorio majori
recitata, — vagyis a *Könyvekről, az értelmi képzés eme
főeszközeiről,* —

melyben a jó könyvek szorgalmas olvasását, tanulmányozását köti a hallgatók lelkére, feltárja előttük a magasabb tudományos műveltségre vezető utat.¹ Milyen könyveket olvassanak? inkább reális, mint nyelvészeti tartalmúakat, olyanokat, amelyek az életre hasznos dolgot tárgyalnak, amelyek helyes módszerrel a dolgok ismeretére vezetnek; aztán egyaránt kell régi és új, általános és szakkönyveket olvasni. De nem elég a könyveket figyelmesen olvasni, hanem a nevezetesebb és hasznosabb tételeket ki- és föl kell belőlük jegyezni (mutatótáblával ellátott naplóba), amelyek minden pillanatban rendelkezésünkre állanak. Nem elég könyvecskéket, hanem könyveket, sőt könyvtárakat kell olvasni, nem egy nyelven, hanem mindazokon, amelyekhez hozzáférhetünk. Kéri a hallgatókat, kergessék el a tunyaságot, a kishitűséget és legyenek merészek abban, amiben másokat bátraknak láttak, s akkor ők is olyan magasra fognak emelkedni, mert ehhez minden alap megvan bennük. Tehetős elméket fogantott eddig is a magyar föld,² de mivel ez a fogantatás nem ápoltatott, nem nyert kellő alakulást. Ne mulasszátok el tehát, hogy a jó útra, amelyet nektek mutatok, rálépjetek! Igaz, hogy ez az út fáradtságos, de az eredmény megéri!

Comenius iskolai beszédeivel, s az oktatás terén végzett vizsgálataival és adott módszerei útmutatásaival mind a tanárok, mind az előljárók tetszését annyira megnyerte, hogy Zsigmond herceg az erről szóló jelentések alapján

¹ Magyar fordítása, Dezső L. tollából, megjelent a *Nemzeti Nevelés* 1881. évfolyamában.

² Comenius Erasmusnak Thurzó János boroszlói püspökhöz intézett szavait idézi (*Op. Did. Omnia*, III. r. p. 111.): „Novum non est apud Hungaros esse praeclara ingenia, quando Janus ille Pannonius tantum laudis meruit in carmine ut Italia ultro illi herbam porrigat.” De lehet, hogy Temesvári Pelbártnak, Sambucusnak, Dudithiusnak s Sz. Molnár Albertnek is hallotta hírét.

dec. 7-én ezt írta Klobusiczki Andrásnak: „Comenius u-
ram hogy in altioribus et subtilioribus exerceálja az de-
ákságot, nekem igen tetszik. Az alacsony tudományokban
való methodust csak mutogassa utána valóinak; úgy gon-
dolom, ha Isten egészségben élteti, meg fog felelni
mindnyájunk reménységének.”¹

Renius György, az új nyomdász, a nyomdát csak-
hamar rendbehozta, fölszerelte, úgyhogy az működését
még 1650 december 1-én megkezdhetette. Az új nyomda
első terméke Comenius nov. 24-én és nov. 28-án tartott
iskolai beszédeinek kiadása volt. Zsigmond herceg, a fe-
jedelemasszonnyal együtt, nov. 10-én Eörményesen kelt
levelében, az új nyomdász fizetését így állapította meg:
Császári tallér 30 darab, búza vagy rozs 18 köből, bor 2
hordó vagy 20 forint, borsó 1 köből, köles 1 köből, árpa
2 köből, sertés 2 db. vagy 6 forint, vaj 10 itce, sajt 60
font.²

Az iskolai beszédek szedésével, nyomásával indult
meg az új nyomda működése. De a nyomdában a kevés
szedő miatt (ob Typographorum absentiam) lassan haladt
a munka, úgyhogy csakhamar elérkezett az újév is, s
közben a *Schola Pansophicá*t is szedni kellett. Megtol-
dotta tehát január végén a két beszédet egy harmadik
munkával, amelynek Rákóczy Zsigmondhoz intézett ajánló
levelét 1651 jan. 28-án írta („Pataki scribebam 28. Januar
1651.”). Csakis ennek a kisérdése és kinyomása után je-
lenhetett meg a nyomda első terméke e cím alatt:

PRIMITIAE LABORUM SCHOLASTICORUM.

In illustri Patakino Gymnasio,

Auspiciis Illustrissimi ac Praecelsi Domini.

Dñi Sigismundi RAKOCI

Celsissimorum Transylvaniae Principum

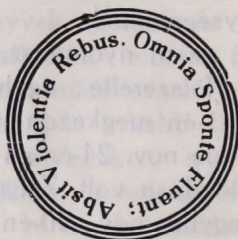
¹ Szilágyi S., Rákóczy Zsigmond életrajza. 138. l.

² Tallerorum imperialium N° 30, Tritici aut siliginis cubuli 18,
Vasa vini duo aut fl. 20, Pisorum cubuli N° 1, Milij cubuli N° 1, Hor-
dej cubuli N° 2, Porci duo aut fl. 6, Butiri justae N° 10, Casaej lib-
rae N° 60.

Rakociorum Nepotis, Filii, Fratris,
Ducatus Munkaciensis etc. etc.

hereditarii Domini,

In majus & melius transformari
coepto.

Anno MDCL & MDCLI.¹

A kis, 16. r. alakú kötetnek, mely a nyomdász nevét nem említi, tartalma a következő: I. A Rákoczy Zsigmondhoz intézett Ajánlás (5—7. l.); II. A Decultura ingeniorum (8—42 l.); Oratio . . . de libris (43—54 l.); IV. Scholae latinae tribus classibus divisae Delineatio (55—83 l.). Később, 1652-ben, folytatólag e cím alá foglalva, adták ki a három latin osztály megnyitó beszédeit egy, Klobusiczki Andráshoz intézett, nyílt levéllel, valamint 1654-ben a *Búcsúbeszédet* is, mind folytatólagos lapszámozással.

Még ez évben, karácsony előtt, a panszofiai iskola tervezetét is elkészítette Comenius s azt 1651 január hó közepén nyomtatásban is közrebocsátotta. A mű címe:

SCHOLA PANSOPHICA,

Hoc est, Universalis Sapientiae Officina. ab annis aliquot ubi-ubi gentium erigi optata: nunc autem Auspiciis Illustrissimi Domini. D. SIGISMUNDI RACOCI de Felseovadas, etc. etc. Saros-Pataki Hungarorum feliciter erigenda. Anno redditae Mundo Salutis MDCLI.²

¹ Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárának* II. kötete, ez évszámok ellenére, e könyvet az 1652-ik év termékei közt sorolja fel (773. sz. a.).

² E mű pataki kiadásából sehol egyetlen példány sem maradt fel; de mégis, mivel azt Comeniusnak több példányban elő kellett ter-

A Rákóczy Zsigmondhoz intézett *Ajánlás*: Illustrissimo atque Excellentissimo Domino, Dⁿ SIGISMUNDO RÁKOCI, de Felseovadas, etc. Pio. Sapienti, Felici, Pietatis, Sapientiae, Felicitatisque incrementa! Oplát J. A. Comenius, — áradozó szavakkal magasztalja az ifjú herceget, az ifjú Salamonhoz hasonlítja őt, aki már atyja idejében kimutatta nagy bölcsességét, úgyhogy az ő fénye Európa első csillagai közt kezd ragyogni (inter prima Europae sidera emicare incipiat Splendor Tuus). Átnyújtja neki a tervezetet, hogy ennek egész mivoltát áttekinthesse; de nemcsak átnézzesse és átértse, hanem hogy az egyetemes bölcseségnek itt lerajzolt iskoláját legyen készen mind lelkesen előteremteni, mind bölcsen kormányozni.

Ha tetszenek neki a jövő munkának ezek az ideái, először is legyen annak szószólója az ő nagys. anyjánál, hogy az elkezdett szent munkában megmaradjon és ha szükséges, fiát, az erdélyi fejedelmet, a Zsigmond fivérét is hívja segítségül. — Másodszor, azt kívánja tőle a kegyesség, hogy annak megvalósítására a szükségeseket adja meg, kiváltképen az *Anyagot* és a *Munkásokat*; például felhozza megint a templómépítő Salamont, továbbá az ő nagy patronusát: de Geer Lajost. — Harmad-

jesztenie (a hercegnek, akinek megbízásából tervezetét kidolgozta, a fejedelemasszonynak, egyet-kettőt Erdélybe küldeni, a rektornak, a tanároknak, az iskolai előljáróknak és pártfogóknak itt Patakon átadni), annak okvetlenül nyomtatásban is meg kellett jelennie. Sőt valószínű, hogy ez a dolgozat, bár később került a nyomdába, mint a két iskolai beszéd, az ügy sürgősségére való tekintettel ott hamarabb elkészült. Ezzel magyarázható, hogy azt Patakon írt és kiadott művei felsorolásánál Comenius is előbbre teszi a *Beköszöntő beszédnél*, s Comenius életrőli és bibliografusai is ezt szokták az ő Patakon kidolgozott művei közt első helyre tenni (így Jos. Müller Comenius-bibliográfiája szerint is a Schola pansophicát 1651-ben kinyomták Patakon. Monatshefte der Comenius-Gesellschaft. 1892. p. 38). Szinyei G. egyszer kétségbe vonja, máskor elismeri Patakon való megjelenését (*Sárospataki Lapok*, 1892. évf. 386. és 456. l.). Én a címlap alján levő MDCLI-es évszámban erős bizonyítékát látom annak, hogy a mű csakis ugyan megjelent Patakon nyomtatásban; e címlap, amint azt Com. az *Op. Did. Omnia* III. r. 6. lapján közli, teljesen azt a benyomást teszi reám, hogy az a pataki kiadás címlapjának hasonmása.

szor, miként Salamon az ő munkásainak felügyelőket és gondnokokat helyezett fölibe, úgy a herceg is válasszon scholarhákat, akik tőle megbízatva ügyelnek a munkára, sűrgetőznek, igazgatnak, hogy minden előbbre menjen, ne késedelmezzék vagy szüneteljen. Látja a Salamon példáját, úgy cselekedjék. Majd ismét a Mózes és Józsue bibliai példákra hivatkozik. Keljen föl és kövesse ezeket! Senki nem állhat ellent neki stb. stb. Csupa lelkes buzditás bibliai szólamokkal.

Első rész.

A panszofiai iskola vázlata.

(Scholae pansophicae delineatio).

Az igazi iskolának a humanitás műhelyének kell lennie, hol a fiatal emberek az élet minden dolgaiban gyakorlást nyernek. De a legtöbb iskola messze tévedt e céltől, elhanyagolja a szükségeseket és csak szükségtelen dolgokra tanít. Ezzel szemben a panszofiai iskola az *egyetemes bölcsesség* iskolája lesz (Universalis Sapientiae Schola), ahová *mindenki* (omnes) befogadtatik kiképzés végett, ott *mindenben* — ami az életre szükséges — és *egész teljességében* (ad omnia — omnino) gyakoroltatni fog, és pedig oly biztos úton, hogy senki sem fog majd ez iskola növendékei közt akadni, aki itt ne szerzett volna alapos ismeretet a dolgokban, ügyességet a cselekvésekben — hiszen nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk — végül könnyedséget és finomságot a beszédben, első sorban — az anyanyelven kívül — a latin, görög és héber nyelvben. Mindennek a panszofiai iskolában természetesen kell történnie, hogy mindegyik tanuló mesterré képezhesse magát. Ezt az iskolát az igazi keresztyénség törvényei szerint kell berendezni, mert abból árad az igazi világosság és boldogság. Hogy a világosság gyermekei lehessünk és a boldogságot elérhessük, a dolgokról helyes ismeretre kell szert tennünk, mert csak ez alapon leszünk képesek ügyesen cselekedni, — ámde semmit nem ismerünk meg, semmi nem jut

be az értelembé, ami előbb nem jutott az érzékekhez (nihil est *Intellectu*, nisi prius in *Sensu*). A tudományoknak, művészeteknek, nyelveknek és a vallásnak, amelyek eddig külön nőttek-fejlődtek, össze kel kapcsoltatniok, hogy azt, amit eddig sokan tudtak, most mindenki tudja. E panszofia lehetővé tételére Isten három könyvet tárt fel előttünk: a világot, az emberi szellemet és a törvényt; és háromféle szemet adott, hogy e tükörben szemléljük az ismernivalókat, u. m. az érzékeket, az észet és a hitet, s ezekhez, mint a műszerek műszerét, hozzáfűzte még a kezét és a nyelvet. Az Isten által az egyetemes bölcsesség elérésére számunkra nyújtott eszközökhöz nekünk három más eszközt kell hozzácsatolnunk, nevezetesen 1. jó könyveket, 2. hű tanítókat s 3. jó módszert, mely a természet körülményeit ellesve, mindenkire nézve könnyűvé, kellemessé és kívánatossá teszi az iskolát. Ily módon az iskola nem lesz többé az elmék tévesztője, taposómalom, börtön vagy kámpad, hanem kedves és gyönyörűségek mulatóhely. De az iskola ilyen kellemessé egyedül a helyes rend által lehet (rend a lelke mindennek!), mely az iskolát egy pontosan járó órához hasonlóná teszi. E rend hétszeres vagyis kiterjed: 1) a dolgokra, 2) a személyekre, 3) a helyre, 4) az időre, 5) a könyvekre, 6) a munkákra s 7) a szünetekre.

1. A dolgok rendje (*ordo rerum*) megkívánja, hogy a tanításnál a) az előbbvalót előbb vegyük elő, jelesen előbb az érzéki tárgyakat, aztán az értelembé, végül a hitre vonatkozókat (természet, ember, Isten); előbb az egészet, aztán a részeket, a nemet a faj előtt, egyszerűt az összetett előtt kell ismertetni. b) A fontosabb dolgokat hathatósabban (*potiora potius*) kell tanítani, fontosabb pedig az Isten, mint az ember, az ember mint más dolgok, a lélek, mint a test, a mennyei és örökkévaló dolgok, mint a földi és mulandó dolgok, s ebből következően a vallásosság mint az erényesség, a jó erkölcs mint a tudomány. c) Az együvé tartozókat egyszerre, összefüggésben tanítsuk, pl. az írást az olvasással, a dolgok ismeretét (szemlélet) azok nevével (*Res vere ipsas scire et*

nominare), a megértést a cselekvéssel és helyes beszéddel.

2. A *személyek* rendje megkívánja, hogy az egykorú és egyenlő előhaladású gyermekek egy osztályba so-roztassanak. A panszofiai iskolában *hét osztály* fogja a tudás egész körét felölelni, melyek közül a három első az *érzékek* kifejlesztésére serkent, a következő három a dolgok *megértésére* vezet elő, míg az utolsó *Istenhez* emeli a lelket. E hét osztály a következő: I. a vestibularis, II-ik a janualis, III-ik az atrialis, IV-ik a filozófiai, V-ik a logikai, VI-ik a politikai, VII-ik a teológiai osztály; ezek közül az I—III. osztály nevezhető grammatikai, a IV—VI. osztály humanitási osztálynak, végül a VII-ik a jövő élet-re vezető útát mutatja meg.

3. A *könyvek* rendje abban áll, hogy mindenik osztálynak saját tankönyve legyen, amely a szükséges ismereteket magába foglalja és úgy legyen szerkesztve, hogy abban tanár vagy tanuló ne tévelyegjen, mint egy labirinthusban, hanem gyönyörködjék, mint valami szép kertben.

4. A *helyre vonatkozó rend* megkívánja: a) ahány osztály, annyi tanterem (hogy így az osztályok egymástól elkülöníttessenek), b) ahány tized (decuria), annyi felügyelő (moderator, felvigyázó), akik az idősebb, tehetségesebb és szorgalmasabb tanulók közül választandók s kiknek tiszte ellenőrizni, hogy tizedök minden tagja jelen van-e, helyén ül-e? felvigyázni, hogy mindenki azt csinálja-e, amit kell, végül a gyöngéknek segíteni. c) Magának a tanárnak alkalmas helye legyen a tanteremben, ahonnan ő is mindenkit láthat, őt is mindenki láthatja, hogy mint a nap, mindenkire egyformán szórhassa szellemének sugarát: ezért a tanszék kissé emelkedettebb helyen legyen, szemben az ablakokkal.

5. Az *idő* rendjére nézve szükséges, hogy a tananyag, a közepes tehetségekre való tekintettel, évekre, hónapokra, napokra előre megállapíttassék. Ez okból megkívánja, hogy minden osztály egy időben kezdje és végezze a tanulni valót, naponként ne legyen több 6

óránál (magán úton ne adassék fel nekik semmi), de ezek közt is szünetek tartassanak; délelőtt főként a lélek magasabb erőit, délután a gyakorlati ügyességeket kívánja fejleszteni (szerinte a napi 24 órából 8 órát kell fordítani munkára, 8-at éjjeli nyugalomra s újra 8-at a test szükségleteire és a felüdülésre).

6. A *foglalkozási rendre* nézve minden osztályban elsőrendű, másodrendű és harmadrendű foglalkozásokat különböztet meg. a) Az elsőrendű foglalkozásokhoz számítja a nyelveket, bölcsészetet és teológiát és azt kívánja, hogy ezeket minden osztályban, fokozatosan és ugyanazon módszer szerint tanítsák; gyakorolni kell az érzékeket, az értelmet, az emlékezetet, a nyelvet, a kezet, az elmét (erkölcsöket) és a szívet (vallásosságot). A fokozatosság megkívánja, hogy azt, amihez az I. osztályban az alapot megvetettük, a következő osztályokban egyre növekedő arányban gyarapítsuk; az a követelmény pedig, hogy az elsőrendű tananyagot ugyanazon módszer szerint tanítsuk, azt jelenti, hogy egyszerre s egymás mellett tanítsuk a tárgyat, fogalmat és a szót, a tudást, megértést és alkalmazást, a példát, szabályt és gyakorlást, mely utóbbinál szükséges az autopsia, autolexia (utánmondás) és autopraxis. — b) A másodrendű foglalkozások közé, melyek az elsőrendűek támogatására szolgálnak, számítja 1. a történetet, melyből a III-ik osztályban a mindennapi életből vett erkölcsi elbeszélések, a IV-ik osztályban a természettörténet, az V-ik osztályban a mesterségek és találmányok története, a VI-ikban a szokások és szertartások története, végül a VII-ik osztályban az egyetemes történet lesz tanítandó.¹ 2. A különféle gyakorlatokat, a-

¹ Szombathi J. szerint a történetet és földrajzot Comenius idejétele előtt a pataki iskolában nem tanították és Comenius tanácsolta először a fenséges pátronusoknak, hogy e tudományok a sárospataki iskolába bevétesse. „Valóban Rákóczy Zsigmondnak ajánlt írásaiban, különösen a *Schola pansophica*-ban ezeknek a tudományoknak hasznos, sőt szükséges voltát sürgősen lelkére kötötte, s hogy az nem volt siker nélkül, bizonyos csak abból is, hogy Rákóczy Zs. Amsterdamból nem sokára nagy költséggel meghozatta a sárospataki iskola használatára Mercator Atlaszát”. A *sárospataki főiskola története*, ford. Gulyás József (1919), 194. l.

melyek az érzékek, az értelem, az emlékezet, a történet, az irány, a nyelv, a hang, az erkölcsök és a kegyesség gyakorlására irányulnak. Az érzékek gyakorlása végett szükséges, hogy a tanítandó tárgyak természetben vagy utánzatban az érzékek elé állitassanak, hogy ne mi szóljunk, hanem magok a dolgok szóljanak a növendékekhez, ezért a tantermek falai képekkel, domborművekkel, táblázatokkal legyenek ékítve, s a tankönyveket is képekkel kell ellátni. Az értelem gyakorlása az ismétlések és vizsgálatok útján történik; az emlékezet gyakorlása végett hetenkint vetélkedés tartandó; a történeti és földrajzi ismeretekben való gyakorlás végett hetenkint a kereskedői újság vagy a „Francia—belga Merkur“ felolvasandó; iránygyakorlat gyanánt leveleket kell íratni a tanulókkal; a nyelv gyakorlása végett a latin iskolában csak latinul szabad beszélni s a nyelvtani szabály ellen vétőknek prisciano-mastixot (hibajegyzéket) kell a kezébe adni; a hang gyakorlására a naponkénti éneklés szolgál, de a zenét is ajánlja; az erkölcsök gyakorlása végett minden osztályban szenatus szervezendő, mely — élén a konzullal és praetorral — hetenkint nyilvános ülésben mond a fölmerült esetek fölött ítéletet; a kegyesség gyakorlása végett lefekvéskor, fölkeléskor, ebéd előtt és után, tanóra előtt és után imádkoznak, énekelnek s bibliát olvasnak. A másodrendű foglalkozások közé tartoznak még bizonyos rendkívüli feladatok, mint pl. egyes auktorok (Erasmus, Vives colloquiumai, Seneca levelei, Nepos, Curtius történetei) magánolvasása. — c) A harmadrendű foglalkozások nem annyira a lélek belső műveltségét, mint inkább a test külső mozgékonyosságát s ez által az elme frissességét mozdítják elő; ide tartoznak kivált a játékok és színi előadások. A játékok kétfélék: vagy a test gyakorlása által az egészség javára szolgálnak, mint futás, ugrás, birkozás, labdázás, tekézés, — vagy ülő játékok, melyek az elmét élesítik, mint a sakk; eltiltandók a kártyázás és a kockajáték. Az iskolai színjátékok mellett nyomós érvek szólnak, s a kifogásokkal szemben Comenius lelkesen kél védelmükre.

7, A szünetek rendje megkívánja, hogy a komoly foglalkozásokat óránként, naponként, hetenként és évenként szünetek váltsák fel. E célból minden tanóra után egy $\frac{1}{2}$ órai szünetet, ebéd és vacsora után egy órai sétát, a napi munka után 8 órai nyugalmat és alvást szab meg (este 8-tól reggel 4-ig); szerda és szombat délután minden iskolai munka szünetel, a sátoros ünnepek alkalmával két hét, szüretkor 1 hónap a szünidő.

Tanrend minden osztály számára :

Délelőtt :

1. 6—7-ig : ének, bibliaolvasás és ima,
2. $\frac{1}{2}$ 8— $\frac{1}{2}$ 9-ig : az osztály főtárgya, inkább elméletileg.
3. 9—10-ig : ugyanaz inkább gyakorlatilag.

Délután :

1. 1—2-ig : zene vagy valami kellemes mennyiség-tani gyakorlat.
2. $\frac{1}{2}$ 3— $\frac{1}{2}$ 4-ig : történelem.
3. 4—5-ig : irálygyakorlatok.

Második rész.

Az egyes osztályok leírása.

I. Vestibularis osztály.

1. Felirata : Egy analfabéta se lépjen bele. 2. Képei mind a 4 falon : a latin betűk, a deklináció és konjugáció táblázata, rövid erkölcsi szabályok. 3. A vallásból a káté főtételei s néhány rövid ének és ima. 4. Főkönyve a *Vestibulum*, mely a dolgok főalkatrészeit és a szók gyökeit magában foglalja. 5. A mennyiségtanból pont és vonal írása, zenéből a hangok és kulcsok fokai, szolmizálás. 6. A történelemből kis elbeszélések anyanyelvükön. 7. Irálygyakorlatul : betűk leírása, fordítás, név- és ige-ragozás. 8. Mellékfoglalkozás : szépirás és rajz. 9. Játék, olyan, ami a koruknak megfelel. 10. Színi előadásul a közvizsga fog szolgálni, hol a tanulók egymásnak kölcsönösen kérdéseket tesznek.

II. Januális osztály.

1. Felirata : Senki geometriai ismeret nélkül ne lépjen be. 2. Képei : a tankönyv kiválóbb dolgainak képmásai, aztán grammatikai szabályok. 3. A vallásból : káté és ájtatossági gyakorlatok. Főkönyve a *Janua*, mely a dolgok és nyelvek szerkezetét adja elő, együtt a szótárt, a teljes nyelvtant és a januális szöveget. 5. Mennyiségtan : összeadás, kivonás, síkidomok, szolmizáció. 6. Történeti könyv gyanánt a *Janua* szerepel, 7. Az irálygyakorlatok a szóbeli kifejezésre, a mondatok szerkezetére irányulnak. 8. Melléktárgy : a dolgok külső különbségeinek megragadása. 9. A játékot a tanár határozza meg. 10. Színjátékul a *Janua* szövegét adják elő kérdések- és feleletekben.

III. Atriális osztály.

1. Felirata : Senki ne lépjen be, aki nem tud beszélni. 2. Képei : a nyelv ékesítésére szolgáló elmés tervek és válogatott emlékezők. 3. A vallásból : az énekek, zsoltárok és imák összefoglalása, a biblia kivonatának I. része, melyből naponta egy darabot fölvesznek. 4. Főkönyve : az *Atrium*, mely a dolgok és a latin nyelv ékesítéséről szól. ehhez csatlakoznak a választékos irályról szóló szabályok és egy repertorium, mely a nyelv ezerféle változatban való használatát mutatja. 5. Mennyiségtan : szorzás, osztás, testidomok ; a szimfonikus zenéből : első próbák a latin költészetből. 6. Történet : a szent-történet összefoglalása. 7. Irálytan : a kifejezések és mondatok átváltoztatásai (transpositio, transmutatio, tropusok, figurák, metrum etc). 8. Mellékfoglalkozás nincs más, mint a latin írók megvilágítása. 9. Egy és más szórakozás engedélyezhető. 10. Színi előadás vígjáték alakjában : a *Schola ludus*.

IV. Bölcsészeti osztály.

1. Felirata : Senki történeti ismeret nélkül ne lépjen be. 2. Képei : a dolgok elemeinek, anatómiának, kémiai laboratoriumnak ábrázolásai. 3. A vallásból : válogatott énekek, imák, az újszövetség kivonata. 4. Főkönyve : a

Sapientiae Palatium, mely a teremtmények országát és azt az erőt mutatja be, mely által a természetben minden történik. 5. Mennyiségtan: hármasszabály, trigonometria, statika, instrumentális zene. 6. Természet-történet (rajz). 7. Irálygyakorlatok a régi írók nyomán. 8. Melléktárgy: a görög nyelv (főként az újszövetség megértésére). 9. Illendő testi és szellemi szórakozások. 10. Szinjáték: Diogenes a szinpadon.

V. Logikai osztály.

1. Felirata: Senki bölcsészeti ismeret nélkül ne lépjen be. 2. Képei: a logika válogatott szabályai vagy a szellem hatalmát mutató ábrázolások. 3. A vallásból: bibliai kézikönyv (*Janua Sanctuarii*), minden reggel egy fejezet a görög újszövetségből. 4. Főkönyve: az iskolai tanulmányok V-ik része, mely az emberi elme kirándulásait ismerteti a különböző művészetekbe és az elébe rakott határokat. 5. Mennyiségtan: társasszabály, hosszúság-, sík- és magasságmérés, a gömb tana, optika. 6. Történet: a mesterségek és találmányok története. 7. Irálytanból: a történetírók tárgyalása. 8. Mellékfoglalkozás: klasszikus görög írók (Isokrates, Plutarchos) olvasása. 9. Talányok megoldása. 10. Szinjáték: a grammatika, logika és metafizika versengése.

VI. Politikai osztály.

1. Felirata: Senki logikus gondolkozás nélkül ne lépjen be. 2. Képei: az emberi test ábrázolása 4 különböző alakban. 3. A vallásból: a biblia teljes szövege. 4. Főkönyve: *Sapientiae Universalis Palatium tertium*, mely az emberi társadalom okosságát szemlélteti. 5. Mennyiségtan: logisztika, architektonika, a világ szerkezete, bolygók. 6. A történetből: a vallásos szertartások története. 7. A stilus kedvéért elsőrangú írók (Cicero, Sallustius, Virgilius, Horatius) magyarázata. 8. Mellékfoglalkozásul: kitűnő írók olvasása és belőlük kivonatok készítése. 9. A szórakozás se illetlen, se veszélyes ne legyen. 10. Szinjáték: Salamon, vagy tragédia a világ hiúságáról.

VII. Teológiai osztály.

1. Felirata: Egy istentelen se lépjen be. 2. Képei: a Szentírás történeteinek ábrázolásai, egy fal a héber grammatika táblázatát nyújtja, másutt héber feliratok. 3. A vallásból: válogatott énekek és imák, a hit, cselekedet és remény főtételeinek gyűjteménye. 4. Osztálykönyv: a *Sapientiae Palatium ultimum*, a lelkeknek Istennel való érintkezéséről, 3 részben, u. m. 1. a lélek Istenhez emelkedése a dolgok útján, 2. Isten könyveinek kulcsa, 3. teológiai jegyzék az üdv titkairól. 5. Mennyiségtan: a szent számok, a szent (bibliai) építészet, a szent kronológia. 6. Egyetemes történet. 7. Szónoklati gyakorlatok a leendő lelkészek és politikusok számára. 8. Mellékfoglalkozás: a héber nyelv tanulmánya (az ó szövetség olvasása céljából). 9. A vallásos osztály tanulmányainak megfelelő szórakozások. 10. Színjátékok: Ábrahámról, Dávidról stb.

Harmadik rész.

Deliberatio. (Fontolgatás).

A dolgozat III-ik részében Comenius *négy* kérdésszerűen megkérdezi. 1. Vajon létesíthető-e a panszofiai iskola a valóságban? Igen, ha a latin nyelv alaposan fog taníttatni, a görög és héber melléklárgy gyanánt, hogy Istent jobban megismerjék. A reáliák ugyan nem fognak tüzetes oktatásban részesülni, de nem is lehetséges, hogy az elme, rövid 7 év alatt, minden részletet magába fölvegyen. Senkit ebből az iskolából nem fognak elbocsátani, míg Isten hármaskönyvét végig nem tanulta. 2. Vajon lehetséges-e, még a főbb dolgokat is, 7 év alatt, a gyermeki elmével elsajátíttatni? Igen, ha a módszer helyesen kezeltetik: a folytonos haladásban nagy erő van. Hogy gyorsan célhoz érjünk, nem szükség szaladnunk, csak vissza ne maradjunk; a kitarítás csodákat művel. 3. Mihez fognak azok kezdeni, akik ezt az iskolát, 16—18 éves korukban kijárák? Először is egész életükben hasznát veszik szerzett ismereteiknek; másodsor, kisebb elő-

kelő gyermekek nevelését lehet rájuk bízni ; harmadszor, akik erre sem nyernek alkalmazást, az iskolában maradhatnak s ott jövődő hivatásukra jobban előkészülhetnek : ott az egyik a teológiára, a másik az orvostudományra, ismét másik a bölcsészetre és a tanítói pályára, megint másik a csillagászatra, az udvari szolgálatra, a gazdaságszerepre készüljön ; a rektor tanácsolhatja nekik, hogy micsoda jó könyveket olvassanak ; a jobbmódúak külföldre utazhatnak. 4. Hogyan lehet azt a jelentős iskolát felállítani ? A kivitelre Comenius 4 dolgot tart szükségesnek : *könyveket, tantermeket, tanulókat és tanárokat*. A könyvek előállítására nézve elismeri, hogy oly sok, tervszerűen, az új módszer szerint szerkesztett könyv előállítása végtelen nagy munkával és fáradtsággal fog járni, s ez egyetlen embertől, aki már sirjához közel áll, nem várható ; de hivatkozva több mint 20 évi előmunkálataira, reméli, hogy egyik vagy másik magyar tudós segítségével legalább az alsóbb osztályok tankönyveit elkészítheti, a továbbfejlesztést és kiegészítést utódaira, tanítványaira bízza. A tantermeket illetőleg kívánja, hogy minden osztály számára külön-külön tanterem építtessék s hiszi, hogy azok, akik az iskola reformját munkába vették, erről gondoskodni fognak. Ami a tanulókat illeti, előre látja, hogy azokban nem lesz hiány ; ezek számára lakást, a szűkölködők részére stipendiumokat kell létesíteni ; a tápintézetnél ingyenes, féldíjas és teljes díjas tagokat különböztet meg. Nagy gondot fog adni jóra való állandó tanárok alkalmazása, mert általános képzettségű embereket, panszofokat csak panszofok képezhetnek ; kiváltképpen ilyeneknek kell lennie a tanárok vezetőjének, az igazgatónak. Az ilyeneket itthon, a magyar nép körében kell kiválasztani s mindenféle kéréssel és illendő fizetéssel megnyerni ; ő bizik benne, hogy a komoly, kitartó emberek, miközben másokat tanítanak, magok is folyton előbbre fognak haladni, — szívesen igéri ezeknek támogatását. Mindenekelőtt ajánlja a háromosztályú latin iskola megnyitásához szükséges intézkedések megtételét, hogy a toronyépítést alólól kezdjük s ez osztályok számára a szükséges tan-

könyvekről is sürgősen gondoskodni kell.

Utóljára még arra a kérdésre felel: honnan fedeztessék az erre szükséges tetemes kiadás? Azok, akiket Isten gazdagsággal, tisztességgel, hatalommal megáldott, jobb célra nem áldozhatnak, mint ha Isten dicsőségét előmozdítják: ha a pátronusok, lelkészek, nemesek és polgárok jövedelmüknek tized- vagy csak huszadrészét áldozák az iljúság bölcs nevelésére, a szükséges költségek nem fognak hiányozni!

Negyedik rész.

Deliberatio de Latio a Tiberi ad Bodrogum transferendo.

A Delineatio-hoz van csatolva egy tervezet az iránt, mimódon lehetne a tervezett iskolát a latin nyelv előbeszéd útján való gyakorlására is berendezni?

E helyen, hol a panszofiai iskolát felállítani szándékoznak, úgy véli, a tiszta Latium képét is könnyű lesz berendezni. A kezdet megvan, mert iskolánknak ez a kollégiuma annyi kamarával van felszerelve, hogy százakat befogadhat, s az a szokás, hogy minden tanulnivágyó, nemes és közrendű, itt együtt lakik, már életbe lépett. Mily könnyű ezt a kívánt szándékhoz képest kiterjeszteni.

E hely a tervezett intézet számára nagyon alkalmas, mert a fejedelemsasszony az iskola használatára megvette a kollégiumtól számítva a 4-ik házat. Meg kell venni a közbeeső 3 házacska is (téres kertjeikkel együtt), ugyanannyit a kollégium másik oldala felől, s lesz a 7 osztálytanító és a hallgatók számára alkalmas lakás; ennek az egész kerületét, utcától utcáig vegyék körül összefüggő kőfallal: kész lesz a mindenfelől körülkerített, kertcskékkal is felszerelt latin államocska (Latina civitatula). Más kellékek se hiányozhatnak, t. i. az épület emeléséhez közeli kőbányák, faszolgáltatásra a közeli erdő, az élelmezés megkönnyítésére gabona, bor, nyájak, halak stb. bősége, végül a többi szükséges dolog szolgáltatására, őméltóságaik bőkezűségén kívül ott vannak a gyülekezetek.

pátronusai, csak föl kell hívni azok jóakarátát e jótéteményekre.

Latium in Hungaria elérhető, hol nemcsak a latint tisztán fogják beszélni, hanem arra is tanítani fogják Latium minden polgárát, hogy mindent bölcsen gondoljanak és cselekedjenek. S mindezt gyakorlatilag, a haza számára mindent ékesen végezni az iskolai, gazdasági, állami és egyházi életben! Ahány tanár és köztartási felügyelő van, annyi kiváló családapa, a család kormányzásának élő példányképe lesz; szintűgy ahány osztály, annyi iskola, mindegyik a saját törvényeivel, rendjével, gyakorlatával ellátva. E latin városok egész közössége pedig olyan lesz, mint egy kis, de igen rendezett állam (respublica), melynek saját szenátusa, törvényszéke van. Végül az iskola egész gyülekezete reprezentálni fogja a legreformátusabb ekklézsiát, melynek saját temploma van, ahol naponként összegyűlnek, énekelnek, imádkoznak, prédikálnak, de mindig latinul s végül meghatározott időben urvacsorát osztanak.

*

Comenius tervezete a meglevő pataki latin iskola átalakítására irányuló javaslat, mely az eddigi műveiben kifejtett eszmékkal szemben kevés újat tartalmaz; itt gyakorlatilag akarta megvalósítani azt, amit panszofiai tervezetében elméletileg törekedett kifejtetni. Legnagyobb újítása, hogy a *Didactica Magna*-val ellentétben a középiskola vagy latin oktatás idejét, mely ott 6 évben és osztályban van megszabva, 7 évre és osztályra tervezi, — ámde ez a különbség csak látszólagos, mert hiszen a VII. osztály *teológiai* osztály s így tulajdonképen már átmenetet képez a teol. akadémiához. A 3 alsó (vestibularis, janualis és atrialis) osztály a *Lingvarum methodus*-ban kifejtett elvek felújítása; annál feltűnőbb a következő osztályok elnevezése: filozófiai, logikai, politikai és teol. osztály, — az itt megjelölt tárgyak mind jelentősen eltérnek az eddig hirdetett panszofiai gondolatoktól; vajjon nem a pataki helyi viszonyoknak kell-e ezeket az eltéréseket tulajdonítanunk? Elismerésre méltó a korábbi kívánalmak-

kal szemben a tananyag kibővítése és lépcsőzetes csoportosítása: a vallásoktatás minden osztályban az első helyet foglalja el, a latinhoz a IV. osztálytól kezdve a görög nyelv csatlakozik, a mennyiségtan a felsőbb osztályokban a statikával, optikával és asztronómiával bővül, a VII. osztályban pedig a szent építészet tanulmányozásában áll; a III. osztálytól kezdve minden osztály történelmet is tanul, ami hallatlan új dolog volt abban a korban. Gondosan felosztja, mint láttuk, a tananyag feldolgozását hónapokra, hetekre, órákra, meghatározza a napi tanórák számát, sorrendjét, a szünetek rendjét, a testgyakorlatokat, szórakoztató játékokat, színi előadásokat.¹

De repertis Pansophici Studii obicibus.²

(A panszofiai tanulmány felmerült akadályairól.)

A *Schola Pansophica* tervének kedvező fogadtatása után mindenki várta annak életbeléptetését. Mikor ez készült, a Comenius mellé, az ő kérésére, tanácsadásra és a végrehajtás eszközzésére kinevezett háromtagú iskolafelügyelő-bizottság (Klobusiczki András jószágigazgató, Verécsi Ferenc sárospataki lelkész, Tolnai János rektorprofesszor) sürgette a munkához való hozzákezdést. Comenius ekkor *A panszofiai tanulmány felmerült akadályairól* című emlékirattal fordult a bizottsághoz s óvatosságra intette annak tagjait. Emlékiratában előadja, hogy *Pataki teendők* (Agenda Patakina) cím alatt egy jegyzéket kell készíteni, mit milyen sorrendben lehet és kell a megreformálandó iskolánál életbeléptetni, mindig szem előtt tartva a rendelkezésre álló eszközöket. Az iskolafelügyelő urak köztekintéllyel vannak felruházva s így, amit a reformok megvalósítására az ő tudtokkal, beleegyezésekkel határozzunk el, a felől ők minden kérdezősködőnek, éles bírálónak, kételkedőnek — mert ilyenek már eddig is bő számmal akadtak — könnyen felvilágosítást fognak tudni adni.

¹ I. Kvacala, J. A. Comenius (1914), p. 72—73.

² Fordítása dr. Gulyás József tollából, megjelent a *Sárospataki Ref. Lapok* 1930. évf. 18., 19. s 21. számaiban.

azokat könnyen meg fogják tudni nyugtatni. Itt semmit sem kell mohón cselekedni, hanem mindent lassan, semmit meggondolatlanul, hanem mindent megfontolva, semmit hiába és haszontalanul, hanem mindent szilárdan és tartós használatra, mindig szem előtt tartva a kilűzött célt, az ennek elérésére szolgáló eszközöket és ez eszközök helyes használásának módját. Ő (Com.) az ő ítéletük és bírálatuk elé fogja bocsátani — maga nem lévén az összes itteni körülményekkel ismerős — a terv egyes részleteit. Hogyha azok jóknak fognak látszani, az ő helyeslésekkel és beleegyezésekkel fog elérésükre törekedni, ha nem, az ő részvételekkel törekszik őket jobbra változtatni. Arra kéri őket, állítsanak össze egy *Határozatok könyvét*, hogy az a teendők mutatójául, bizonyosságául és ösztönzőjéül, mindenkor kezök ügyében legyen. Mert az ő dolguk cselekedni, nem a Comeniusé; ők lesznek a tervek végrehajtói, nem ő. Erre azért is szükség van, hogyha ő, bármi okból, kénytelen lenne munkáját abbahagyni (vagy visszahívatta, vagy elhalálozva), ők képesek legyenek azt tovább folytatni. Nagy és szokatlan feladatra vállalkoztak ők, mikor a magyar oktatásügyet, mely a reformáció behozatala óta mindig egyazon állapotban volt, meg akarják reformálni, mert a dolgok átformálása szokatlan és nehéz munka. A haza iskoláinak megújítására ez az egyetlen alkalom; ha ezt elhalasztják, mi más remélnek még? Ha nem óvatosan s nem helyesen végezzük munkánkat, azzal kárt okozunk a hazának, az egyháznak, az iskolának, s mimagunknak, mert a sikertelen kísérlet még nagyobb kétségbeesést fog szülni. Az előre jól átgondolt ideákat követik magok a tettek. A heves sürgetés nem engedi, hogy kellő megfontolással járjunk el, s ha mégis belekezdünk a dologba, könnyen megtörténik, hogy elakadunk, mint már velünk is megtörtént.

*

Az iskolafelügyelő-bizottság, bár Comenius *Delineationját* az iskolai reformok alapjául elfogadta, de mivel a meglevő intézetből teljes tabula rasa-t nem lehetett csi-

nálni, mindent nem lehetett felforgatni, mivel a 7 osztályt egyszerre megnyitni — a nagy költségek miatt, a szükséges felszerelések, de főképp arravaló tanárok és tankönyvek hiánya miatt — úgy sem lehetett volna, viszont ezek teljes elkészültéig, illetőleg beállításáig szintén nem lehetett bizonytalanba várni, — részben a közvélemény nyomásának hatása alatt is, mely Comeniustól első sorban nem szép pedagógiai elveket és elméleteket, hanem tetteket, új, azaz könnyebb, gyorsabb és sikeresebb módszerű oktatást várt, — továbbra is sürgette, mint első sorban szükséges dolgot, az alsó latin osztályok új irányú átszervezését. Felszólította tehát, hogy készítse el a 3 alsó latin osztály tantervét. Comenius engedni kényszerült. Láta, hogy a hét osztályú panszofiai iskolát egyelőre meg nem valósíthatja; látta, hogy a három alsó latin osztály felállítását sürgeti a nemesi osztály, melynek érdekében állott, hogy az alsóbb osztályokban tanuló gyermekei minél hamarabb az új rendszer szerint tanulhassák a latin nyelvet; végül látta, hogy ez az eszme a Zsigmond herceg helyeslésével is találkozott. Ezért neki-feküdt a dolognak s pár heti munka után, január hó végére már elkészítette és a bizottságnak benyújtotta munkáját. Címe:

De reperta ad Authores Latinos prompte
legendos, & clare intelligendos,

Facili, brevi, amoenaq VIA.

Sive

SCHOLAE LATINAE

tribus Classibus divisae

Delineatio.

Ad Illustrissimum & Celsissimum Dominum,

D. SIGISMUNDUM RAKOCI &c.

Studiorum Sapientiae & Lingvarum Promotorem
ferventissimum.

(A latin írók olvasásához és világos megértéséhez vezető könnyű, rövid és kellemes ÚT, vagy a Három osztályra osztott Latin Iskola tervezete).¹

¹ Magyar fordítása dr. Gulyás Józseftől (A sárospataki ref. főiskola Évkönyve. II. 1931. p. 91—119).

E becses értekezés a Zsigmond herceghez intézett rövid Előbeszédén kívül, melyben akkori foglalkozásáról ad számot, három részből áll. Mivel úgy látja, hogy a hercegnek is tetszik a 3 alsó latin osztály megnyitásának gondolata, elkészítette a tervezetet, amely szerint itt a latin tanítás rövid idő alatt át fog alakulni; „már foglalkozunk is, úgymond, az erre szolgáló latin-magyar nyelvkönyvek kidolgozásával.“

I. Fejezet. A latin iskola célja.

A latin nyelv ékes, tudós, szent és mint a nemzetek közötti tolmács, a népek számára szükséges nyelv. Azt, minthogy otthon megszűnt nemzeti nyelv lenni, az iskolákban, tanítók vezetése alatt, együttesen tanulja meg az ifjuság. A latin nyelvi tanulmánynak hármas célja van: 1. hogy az elmének gyönyörűségére szolgáljon; 2. hogy a tárgyi (reális) műveltség szállítója; s 3. az élet bölcs intézésének vezetője legyen. E célok elérése végett tiszta, ékes, a dolgokkal összekötött latinságot kell rövid és kellemes úton tanítani. Tiszta latinságot, mely nincs a különféle nemzetek tisztátalan idegenszerűségével és ékeltenségével bemocskolva (tehát nálunk hungarizmusokkal). Tárgyi műveltséget fog szállítani, ha a héjjal a magot, a nyelvvel a dolgot is megismertetjük, sőt ennek a megmutatása fog előlmenni. Rövid és kellemes úton kell a gyermekeknek a latin nyelv ismeretéhez jutniok, hogy így minél előbb behatolhassanak a dolgok velejébe, okai-ba és pedig gyönyörűséggel, hogy így a lélek további tanulásra csalogattassék.

Mivel a latin nyelv tanulása sok időt kíván, az értelem, emlékezet, kéz és nyelv sokféle ténykedéseit kívánja, célszerű lesz azt határozott időközökre s a latin iskolát határozott osztályokra elkülöníteni. A latinság épülete 3 részből áll: az első, melyben az egész nyelvnek a helyes írás, olvasás, az egyes őseredetű szavak értelmének és helyes alkotásának ismerete állol bő és erős alapját vetjük meg; a második a képezett és összetett szavak minden módjának ismerete által az egész nyelv

szerkezetét ismerteti meg; a harmadik a latin nyelv világos, kellemes és ékes használatára tanít meg. Így tehát a latin iskolának 3 osztálya lesz, amelyeken elkülönítve fognak az ifjak keresztülhaladni, míg az egész nyelvnek és a műveltségnek csúcspontjára eljutnak.

II. Fejezet. A latin tanulás lépcsői, az új módszerű tankönyvek.

A tiszta latinság tanítói csak a régi szerzők lehelnek, de a gyermekek számára lépcsőket kell készítenünk, hogy fokonként jussanak feljebb azokhoz és tanulják a szerzőknek mind szavait, mind dolgait maguktól megérteni, — vagyis tankönyveket, amelyek segítségével megtanulják a szerzők műveinek alapfogalmait és azon egyszerű dolgokat, amelyekből azok minden beszéde szerkesztődött, végül ezek ékességeit; ezek alapján könnyű lesz magokat az írókat megérteniök. A nyelvek legújabb módszerének titka tehát abban áll, hogy bizonyos, művészileg megszerkesztett tankönyvek segítségével magokhoz az írókhoz biztos, rövid és kellemes út táruljon fel, mely a tanítókat és tanulókat biztosan, gyorsan és kellemesen vezesse az óhajtott cél felé.

A három latin osztály mindenikének külön tankönyve lesz, melyek közül az első az egész nyelv alapjait (fundamenta) rakja le, a második a nyelv egész rendszerét (structuram) egyszerűen és természetesen adja elő, a harmadik a nyelv testéhez a díszet (ornamenta) és erőt adja hozzá. Az első lesz a *Vestibulum*, a második a *Janua*, a harmadik az *Atrium*; e három könyv kezdőbetűi (VIA) feltárják az utat az írókhoz. A *Vestibulum* a kezdő latin tanulóknak a dolgok sarokköveit, a nyelv alsó gyökereit, az egyszerű szokat s a beszéd változatainak első alapjait, a konjugációt és deklinációt tanítja meg. A *Janua* a dolgok teljesebb rendjét, a szók eredeti jelentését, természetes szerkezeteit, kapcsolatait, minden fajta hajlításait fedi föl. Végül az *Atrium* a dolgok osztályait, különféle elváltoztatott névvel, a szók, kifejezések különféle átalakításait, s a nyelv ékességének szabályait mutatja be.

Az első a nyelv vázát, a második annak testét, a harmadik annak életét és színét ismerteti.

Az egyes könyvek háromfelé oszthatók, mert mindeniknek megvan a maga tárgyi, alaki és költő-része: a dolgokat előadó szöveg, a formai vagy nyelvtani szabályok és az alkalmazott szótár, mely a dolgok és szavak jelentését foglalja magába. Így mind a 3 könyv szerkezete hasonló. A latin tanulásnak mindig két oldala van: a dolgok és szavak; azokat inkább a szöveg, ezeket inkább a nyelvtan szemlélteti, míg a szótár a szókat az észhez kapcsolja. E tankönyveknek lehetőleg rövideknek s pontosaknak kell lenniök, egyik se csapjon át a másik területére s mindenik ugyanazt a módszert kövesse; azaz elől megy a dolgok megismertetése, az észnek tolmácsa a beszéd és a szótár, végül következik a grammatika. Mindenik könyv a tanulót a gyakorlatra is el akarja vezetni, és pedig az által, hogy az ismétlések alkalmait mindenütt elhintjük. A *Vestibulum* és a *Janua* magyar-latin, az *Atrium* latin-magyar nyelvű lesz; a magyar fordításokat külön a végén kell adni; tanulják meg a tanulók a szók értelmét a szövegből kikeresni, a fordítást addig próbálják, migemlékezetből a latint magyarra, a magyart latinra fordítani nem tudják. A szótárban a szókat mondatokba fűzve akarjuk nyújtani, mert a külön álló szók kevésbé ragadnak meg. Az *Atrium* felé haladók kettős úton haladhatnak, t. i. előbb a magyar, azután a latin nyelvből indulnak el, vagyis latin-latin szótárból és nyelvtanból, melynek segítségével a dolgok egyszerű és természetes kifejezéseit nagy változatosságban lehet választékosokra fölcserélni.

III. Fejezet. Az új latin tankönyvek használatának kellemes módja.

E tankönyvek használatához a tanítónak szorgalomra van szüksége, az arra alkalmas tanulókat ki kell válogatnia, őket versengés által az előhaladásra ösztökélnie. De e végből kívánatos, hogy a tanulók mind egyszerre lépjenek az osztályba s kezdjék itt a nyelvtanulást, hogy mindig együtt gyakoroltathassanak. A tanító

minden növendékét egyformán gyakorolja, oktassa; bármit csinál, mindnyájan figyeljenek rá, foglalkozzanak az előadott dologgal; e végre buzdítsa a serényeket és buzgókat. Tanítványai olyanok lesznek, amilyennek ő fogja magát előttük mutatni. Minden tanuló legyen a kellő iskolai szerekekkel felszerelve. A tanító óvakodjék a tanításban az ugrástól, hanem fokonkint haladjon egyik könyvről, annak elvégzése után, a másikra. A dolgok szemléltetésén, elmondásán kell kezdeni, a szótári, nyelvtani adatokat itt mellőzni kell; ha a dolgokat megértették, akkor térjünk át a szótárra, hogy ebből megtanulják a szók jelentését; végül következik a nyelvtan.

A latin nyelv tanulójában, mint már a *Lingvarum Methodus novissima*-ban tanítottam, mindig egyszerre kell alakítani 3 dolgot: az észet, a kezet, a nyelvet. Az elmét, mely ért s emlékezetbe vés; a kezet, mely a megértett dolgot írásban is ki tudja fejezni s a nyelvet, hogy azt, amit megért s amire emlékezik, szájjal is ki tudja fejezni. Mindig így kell a sorrendben haladni a könyvekről a nehezebbre. A tanítók, miután megmutatták nekik, mindent a tanulókkal csináltassanak, csupán irányítsák, javítsák őket. Az állandó irányítás mellett könnyen haladnak a tanulók s ezek serénységétől és jó előmenete étől a tanítók is kedvet kapnak. Kell, hogy a latin iskola égjen az előre-megmutatások, leírások, kijelentések, ismétlések és felmondások gyakorlataitól; ha ez történik, a tanulók elméjét átjárja a dolgok ismerete, kezét és nyelvét kicsiszolja a használatra. Ügyeljünk rá, hogy kezdetben mindig lassan haladjunk, nem sokat, de sokszor (non multa, sed multum). Hogy minden tanuló oda figyeljen, ezt elérjük, ha a tanító nem egynek, hanem egyszerre mindenkinek mond és mutat valamit, beszédközben hol ezt, hol azt szólítja meg, hol ezzel, hol azzal ismételteti el a mondottakat, s ha ez fennakad, másiktól, harmadiktól, tizediktől kérdezi meg, s így szoktatja rá őket a figyelemre, a munkában való részvételre. Ugyanígy jár el az olvasásnál, az írás vagy helyesírás táblai gyakorlatánál.

Előbb az észet kell képezni, ha nem akarjuk, hogy az ifjúság nyelvének vagy kezének ész nélküli alakítása által vélkezzék; aki nem érti azt a dolgot, amiről beszélnie kell, azt nem lehet megtanítani a beszédre. Előbb lássa pontosan a dolgokat, hogy a szavak önként és pontosan kövessék, ha beszélnie kell róla; a dolgok megnevezését a dolgoknak szem elé való állításával tanítsuk. Ha bizonyos dolgokat nálunk nem lehet szemléltetnünk, állítsuk azok képeit a tanulók szemlélete elé. De nemcsak a látás érzékét, hanem a többi érzékszervet is hasonlóképen foglalkoztassuk, a szem és a többi érzékszerv elé állítással mutassuk meg, hogyan kell minden egyes dolgot írni, olvasni, kimondani, alakítani, összetenni, megkülönböztetni. Természetesen minden cselekvésben előljár a tanító; a tanulók figyelik, hallgatják, amit nem értenek, megkérdézik, majd megpróbálják és mindaddig gyakorolják, míg helyesen utána nem csinálják. A nyelvtani szabályok a könyvek végén állnak, hogy előbb a beszéd anyagát ismerjék meg, sajátítsák el a tanulók s csak a példa után tanulják a szabályt.

A tanító ne sajnálja, hogy leereszkedjék a tanulókhoz: mint társaival játsszék velök s úgy mutassa meg nekik, mit és hogyan kell csinálni, a tévedőket helyreigazítva s a jól sikerült munka fölött velök együtt örvendve; a második próbánál kívánja meg, hogy magok vegyék észre és javítsák meg a hibát. Többszöri ismétlés után kialakul a növendékeknél a hozzáértés és cselekvési gyorsaság, lerakják a nyelvnek elemekből megismert alapjait s játékszerűleg végzik azt, ami kezdetben nehéz munkának látszott.

A közmondás azt tartja: Csak azt tudjuk, amit az emlékezetben őrzünk. Az emlékezet erősítésére szolgálnak a gyakori ismétlések és vizsgálatok, a nyelv kezelésénél a stilus- és beszédgyakorlatok. Semmit nem kell erőszakkal vagy rohanó sietéssel az emlékezetbe tömni, hanem gyakori olvasgatással, írással és leírással, fordítással és visszafordítással, általában ismétléssel. Minden nap utolsó óráján ismétljük el versenyezve mindazt, amit az-

nap végeztünk, és minden héten az utolsó órákon mind-azt, amit az egész héten tanultunk. Az ismétlésekhez hozzá kell csatolni a vizsgálatokat; ha a felmondás után kérdéseket intézünk a tanulóhoz, ki fog derülni, megértette-e azt, amit mond, s a gyakorlati próba megmutatja, tudja-e használni?

Ami a stílusgyakorlatokat illeti, csak olyat adjunk fel kidolgozás végett, aminek mind az anyaga, mind a formája (szabálya) az előbb tárgyalt témákból van merítve, úgyhogy itt tulajdonképpen csak az ismert dolog pontos, kész utánzásáról van szó. Ilyen stílusgyakorlatok nem adhatók fel a munka kezdetén, hanem csak a szöveg, szótár és nyelvtan elvégzése után, tehát az osztály vége felé. Így könnyű is, hasznos is lesz a stílusgyakorlat. Ennek felülvizsgálata és kijavítása nyilvánosan történjék, vagyis kiki felolvassa a saját fogalmazványát s a többi tanuló megteszik rá észrevételeiket; ha senki nem venné észre benne a hibát, a tanító megkérdi, helyesen alkalmazta-e ezt vagy azt a szabályt? hogy így az ifjak megtanuljanak gondolkozni, az elkövetett hibát észrevenni.

A nyelv és a száj gyakorlására kell a legnagyobb gondot fordítani, t. i. a *latin* nyelv gyakorlására. Ez sikerülni fog, ha a tanítók magok mennek elől jó példával és sem egymás közt, sem az osztályhoz vagy egyesekhez másként, mint latinul, nem beszélnek; ha a tanulókat rászorítják, hogy mind egymás közt, mind a tanítókhoz csak latinul beszéljenek, míg aztán beszédjük az idegenszerűséget le nem küzdi. Aki anyanyelvén beszél, büntető jelvényt (*signum*) kap, mely viselőjét arra kötelezi, hogy az asztalnál kénytelen legyen valami rendkívüli dolgot elmondani. Ilyen jelvényt minden szobába be kell állítani. Ez legcélszerűbben egy kis könyvecske lehetne, melybe annak neve mellett, aki viseli, az elkövetett hibát is be kell írni. A nyelvi hibák jegyzéke meg fogja a tévelygőket a hibák (*hungarizmusok*) elkerülésére tanítani. Így ez az ostor nem annyira büntetés, mint orvosszer lesz a hibák elkerülésére, ha valaki azt majd átfutja s az elkövetett hibákat meglátja. Így isko-

lánk nemcsak latin szavaktól lesz hangos, hanem egyre tisztább latinság otthonává lesz.

Konkluzió. Ime itt van a tervezett latin iskola vázlat, a célok megjelölése és az eszközökkel való élés könnyű és kényelmes módja. Kissé másként beszéltem ezekről a *Lingvarum Methodus novissima*-ban, itt mégis jobban, mert rövidebben és a gyakorlathoz alkalmazkodóbban, mert docendo discimus és gyakorolva haladunk előre. Módszerjavítási törekvéseim elé azt a célt tűztem, hogy *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus* (Minden önként folyjon, az önkény távol legyen a dolgoktól!) s ezt művecskéim homlokára tűztem,¹ — mégis azt tapasztaltam, hogy e célt ama minapi munkámban egyedül a kidolgozás hosszadalmassága folytán nem értem el. Most remélem, hogy el fogom érni s a latin iskola módszere rövidebb, egyszerűbb, világosabb lesz. Bevállik-e reményem, a gyakorlat fogja megmutatni.

Könyvecskéim útát akarnak nyitni a latin írókhoz. Szeretném, ha legalább még negyedik osztály állíttatnék, melynek első harmadában a tanulók a mindennapi és lassan emelkedő közepes stílus alakításához is hozzá szoknának, másodikában a válogatott szónoki beszédek, harmadikában pedig a kiválóbb latin költőket tanulmányoznák, aztán a tömör Senecát, Tacitust. Addig is, míg a 7 osztályú iskola, a te végső óhajtásod, felállítható lesz, átadom neked e tervezetet, hogy az megvalósíttassék. „Ne lankadjon erőd, óh Maecenas, — kéri a herceget — megkezdett terveid kivitelében, nehogy parancsodra kezdett munkám megheiusuljon. Az új borhoz új hordókat keress, az új utakon új vezetők kellenek, kiknek nem esik nehezökre, ha azokat megmutatják nekik, hanem arra serényen rálépnek! Az ilyen tanítókat, bárhol legyenek is, ajándékokkal kell ide csalni, serkenteni és sürgetni. Kívánom, hogy ez a te iskolád, mely szavadra fejét már

¹ Mint látjuk, ez a jelige szerepel, címer-alakban, Comenius patoki nyomtatványainak címlapján is. Ez a jelmondat: kör-alakban kifejezve, a *Lingu. Methodus novissima* címlapján tűnik fel először.

magasabbra emeli, pannoniai latin Athén hírében álljon!"

A három osztályú latin iskola felállításáról s az egyes osztályok megnyitó beszédeiről később az OPERA DIDACTICA OMNIA III. részének szerkesztésekor, 1656-ban vagy 1657-ben, *De Studii Pansophici impedimentis* című kis följegyzésében (Op. Did. Om. III. 734—735. l.) nagyon pszichizisztikusan a következőket írja: „Eddig kifejtettük, hogy a panszofiai iskola 3 első és alsó osztálya körül mi a teendő. Nyilvánvaló volt mindjárt, hogy mi kívánságunk teljességét nem érhetjük el; oly okok miatt, amelyeket előnyösebb elhallgatni. Láttam, hogy az egyetemes tanulmány számára alig van ott hely, ahol csak darabocskákat tudnak, keresnek, művelnek, ahol türelmetlenség uralkodik, ahol a terveket nem megérlelni, hanem siettetni akarják, akik inkább készek tisztelni Juppiter és Mercurius bálványait, mint Pált és Barnabást, mihelyt észreveszik, hogy ők is emberek és nem bálványok. Végül is nagyon nehéz magas tornyot emelni ott, ahol alig érzik szükségét a fundamentum helyes lerakásának is. Végre is oda kellett jutnom, hogy a középúton maradvá, a háromosztályú iskolával megelégedjünk. De itt is küzdenem kellett különböző nehézségekkel. Ezek közt első volt a halandóknak szokásos belegsége, hogy elébe teszik a jobbnak a megszo-kottat és a régi lanton való pengetést. Ez okból tartottam Az igaz módszer dicsérete c. beszédet.“

Comenius a három osztályt sem akarta addig felállítani, míg az oda tartozó könyvek el nem készülnek, mert úgy volt meggyőződve, hogy tankönyvek nélkül kockára teszi az ügyet s mindjárt kezdetben kétséget támaszt a siker felől; de meghallgatásra nem találván, akarata ellenére is hozzá kellett fognia a szervezkedéshez. A kormányzó-bizottság sürgette, hogy a *Deliberatio* 19. §-ában előadott elv értelmében („Mindenekelőtt ajánlom azt elintézni, ami a háromosztályú latin iskola felállításához szükséges“) mielőbb nyitassék meg a latin iskola. Comenius engedni volt kénytelen. Így nyitotta meg az első vagy *vestibularis* osztályt 1651 febr. 13-án. Nyitó beszédet

AZ IGAZ MÓDSZER DICSÉRETÉRŐL

(Methodi verae encomia. Ex fabula de Labyrintho

Daedalo filoque Ariadnes)

tartott. Beszédét így kezdi: „Összegyülekeztünk Istennek szent nevében, hogy a mi tervünk végrehajtását, *tanuló ifjúságunk jobb rendbe sorozását megkezdjük, ennek a tanulmányi seregnek élére vezért állítsunk s az első újoncok csatározásait szerencsésen megindítsuk.* Jobb szerettem volna még a dolgot addig elhalasztani, míg ennek a katonaságnak fegyverei, t. i. az ide szánt könyvek mind *kinyomatva* elkészültek, amelyek a szedők hiánya miatt még munkába sem vétettek. Mert félek a nehézségektől, hogy benne ne rekedjünk vagy akadozva haladjunk előre. De mivel ti nem akartátok a dolgot tovább halasztani, inkább fogok a ti akaratotoknak, mint az én szándékomnak engedelmeskedni. Nem fogunk oly erősen hibázni, ha itt is megengedjük, hogy megtörténjék, ami másutt közönségesen történik, hogy mindaz, ami kezdődik, nyers. Ne tulajdoníttassék a hiba nekem vagy a módszernek, ha mindjárt kezdettől fogva nem látszik annyi haladás, amennyit óhajtunk: Isten meg fogja adni, hogy mindamellett napról-napra minden jobbra fordul.“

A bevezetésben elbeszéli az ismert mesét Daedalus-ról, s azt a magyarázatot fűzi hozzá, hogy a labyrinthus az egész emberi élet zűrzavarát jelenti, amelyből csak a bölcsesség képes a helyes utat megtalálni. De ez a zűrzavar uralkodik az emberi tevékenység egyes mezőin is s itt is mentőeszközökre van szükség. Az iskoláknál nagy labyrinthus először a tananyag nagy tömege, mely a nyelvek, a bölcsélet, a matematika, az erkölcsök stb. tanulmányában annyira kiterjed, hogy az egész tanultság egy soha ki nem meríthető óceánnak és egy sűrű, soha át nem hatolható erdőnek tűnik fel. Másodszor a tananyag változatossága oly nagy, hogy sokan a szédülettől félve, azt még áttekinteni is reszketnek. Végül az oktatás és tanulás módszere oly bonyolult, hogyha valaki a tanulmányok kertjét be akarja járni, ezer meg ezer kitérőre, hajlásra és kerülőre bukkan, amelyek az elmét annyira tá-

rasztják, hogy a bölcsesség teljes világosságához vezető utat alig egy találja meg, a legtöbbben a töredékes tudás szakadékaiban keresnek megnyugvást és olt minlegy eltemetkeznek.

De ebből egyúttal az is kitűnik, miféle Ariadne-fonalra van az iskoláknak szükségök. Nevezetesen a tanulmányok oly kitűnő módszerére, amely egyszerű és könnyű, de elegendő arra, hogy a tanulmányok minden szakadékat szerencsésen végigjárja, és oly szilárd, hogy akárhová kiterjesztjük, kitart anélkül, hogy elszakadna vagy a tanulmányok vándorát cserbenhagyná. Olyan jobb, szelidebb és biztosabb tanulmányi módszerre, amelyet már régen kerestek és végre Isten segítségével oly világosan megtaláltak, hogy az joggal hasonlítható össze az Ariadne-fonallal. Mivel úgy véljük, hogy ez birtokunkban van, nem tartjuk töletek sem vissza. Miféle ez a módszer, mely a tanulmányokba könnyebben bevezet, most nem akarom bőven magyarázni, csak röviden jelezni. Ti azonban, gyakorlás révén, bőven fogjátok tapasztalni, ha vezetésemre bizzátok magatokat és a módszer egyszerűségét nem nézitek le. Előre- és hátramenettel a tudományos labirintus minden zugát bejárhatjátok anélkül, hogy abban eltévednétek, a folytonos *analízis* és *szintézis* segítségével. Az első lehetővé teszi, hogy minden labirintnak minden zugába behatoljatok, úgyhogy semmi sem marad előttetek elrejtve (legalább a főpontokat illetőleg), az utóbbi pedig az elmélet szorosaiból megint a gyakorlás mezejére fogtiteket visszavezetni; ha aztán a *szinkrizis* lámpása járul hozzá, ez lehetővé teszi, hogy bárhol világosságban lesztetek. A módszer egysége vagy egyformasága a nyelvek, a történelem, a bölcsélet, a teologia és minden egyéb tanulmányában: ez lesz a szinkrizis fáklyája, mely a tanulmány nagy tömegét és változatosságát úgy megvilágítja, hogyha egyet megértetek, egyszersmind sok mást, hasonlót és nem hasonlót, különbözőt és ellenkezőt is megértetek, s egy nehézség legyőzése csakhamar sok más legyőzésére képesít. De nem szükséges a jobb módszer titkának kifejtésével itt a részletekbe mennem, mert ha e

titkokat szabályokba foglalva, a mindennapi gyakorlat által megvilágítjuk, azokkal mindenki szükségképen meg fog ismerkedni.

A latin nyelv szomorú labyrinthusa, bízom benne, a mi iskolánkban kellemes kertté fog azáltal változni, hogy én ezen egész tanulmány menetét 3 szakaszra (stadium) osztottam, nevezetesen 3 osztályra, melyeken 3 év alatt kell áthaladni. Ezek elsejében a dolgok és szavak folytonos párhúzamossága mellett, a latin nyelvnek, sőt az egész szép műveltségnek az alapjait (fundamenta) fogjuk lerakni, a másodikban az épületet (structurum) fölemelni, a harmadikban mindenféle díszítést (ornamenta) hozzáadni.

Ti pedig, kedves magyarok, ügyeljete, hogy Istennek ezt a kegyét el ne hanyagoljátok! Nem hiányoztak nektek eddigelé a Daedalusok, a labyrinthusok elmés építői; vajjon nem fogjátok-e elfogadni a nektek odanyújtott Ariadne-fonalat, a világos módszer útját? — Térjünk át a munkára, amelyért összejöttünk, hogy a latin iskolának első és legalsó osztálya, az előjáróság tekintélyéből, alapvetését megkapja. Ez meg fog történni, ha a nagys. jószágigazgató úr ő Méltóságaik nevében kijelenti, hogy ennek az első osztálynak ki választatott szavazattal vezetőjévé (moderator); aztán, ha az ifjaknak, akik az ő nevelésére bíznak (számuk: 113, bőven elégséges), a névsora felolvastatik; s végre, ha a jó rend törvényei kihirdetnek. (Következett maga az avatás aktusa).

E két utóbbi, zárójelben levő mondat nincs benne a beszéd első, a *Primitiae laborum*-ban közölt szövegében, hanem ezeket a beszédnek az OP. DID. OMNIAban közzétett szövegében illesztette Comenius ahhoz (p. 744).

*

Egy hónap múlva, március 14-én a második vagy *janualis* osztályt is felállította. Megnyitó beszédet

DE UTILITATE ACCURATAE RERUM NOMENCLATURAE

(a dolgok pontos megnevezésének hasznáról)

c. alatt tartott. E beszéd tartására, mint utóbb a *De studii pansophici impedimentis* c. kis jegyzetében előadja, az indította, mivel némelyek Patakon minden dolgok nyelv-

beli ismertetését, az ő *Janua*-jában, fölöslegesnek nyilvánították (Mi szükségünk van nekünk a dolgok teljes nomenclaturájára? mondogatták; nem leszünk mi filozofusok etc.). Ezzel a felszínes gondolkodással akart beszédjében szembeszállni.

Minap nyitottuk meg a latin iskola első, vestibularis osztályát, mondja, melyben a dolgok és a nyelv ismeretének első, de szilárd fundamentumait kellett leraknunk. Ma a második, janualis osztályt akarjuk felállítani, melyben a tanulók előtt a dolgoknak és nyelvnek strukturáját kell kifejtelnünk.

Az emberi beszéd szavakból áll, a szavak azonban nem semmire vonatkoznak, hanem dolgokra, melyeket jelentenek és a megjelöléssel a dolgok képét egyúttal önmagokkal a beszélő lelkéből a hallgató lelkébe viszik át. Ebből kitűnik, hogy az olyan szók, amelyek mit sem jelentenek, haszontalanok, épenúgy mint az olyan szók, amelyeknek jelentése (mint pl. az arab szóké) előttünk érthetetlen. Egy nyelv annál jobb, minél több dolgot és gondolatot tartalmaz, annál alkalmatlanabb, minél kevesebb dolgot és értelmet. Mert ebben áll az emberi szók értéke a papagályéval szemben, és a bölcsek párbeszéde az asszonyi sopánkodással szemben.

Pontos azonban a dolgok azon elnevezése, mely 1. teljes, 2. a dolgokkal együtt halad s 3. egészen érthető.

1. *Teljes a dolgoknak a megnevezése* akkor, ha mindaz, ami van és aminek saját s a többiektől különálló lényege van, saját és a többiektől különálló elnevezést kap, hogy semmi dolog se legyen névtelen, semmi kétnevű, semmi más dologgal azonos nevű.

2. De ez alig lehetséges, ha a dolgok és a szók közt párhuzamosság nem áll fenn, vagyis ha a dolgokat azok rendje szerint végig nem járjuk s minden egyes dolgot a maga nevével fel nem ruházunk s megfordítva, ha az elnevezéseket azok rendje szerint végig nem járjuk és minden egyes szónak a maga tárgyát ki nem jelöljük.

3. A dolgoknak a szókhöz és a szóknak a dolgokhoz való ez a pontos alkalmazása sohasem lesz figyel-

mes elme nélkül létesíthető, ha úgy a dolgokat, mint a szókat pontosan meg akarjuk érteni; a dolgoknál, hogy tudjuk, micsoda mindenik? micsoda részekből áll? mit művel azokkal? s mi módon vagy hányféleképen? — a szóknál, hogy minden egyesről tudjuk, mit jelent tulajdonképen és honnan van erre ereje? Csak ha erre képesek vagyunk, leszünk a dolgok pontos megnevezésének birtokában.

De mirevaló ez a vesződség? kérdezhetné valaki; nem elég-e annyit tudni, mint amennyit a mindennapi használat megkíván? mi szükség másnak, sőt mindennek utánajárni? sőt az egyes dolgokba aggodalmasan belefurakodni? Azt felelem: az emberi természet olyan, hogy képmása legyen az egyedüli bölcsnek, t. i. a mindenható Istennek. Ha te az ő hasonlóságától tudva és szántsándékkal eltávozol, Istennek szándékától távozol el, sőt tenmagadtól is, ha nem akarsz az lenni, aminek Isten akarata szerint lenned kell. De vajjon a dolgok megnevezése (Rerum Nomenclatura) nélkül nem lehet-e bölcsnek lennünk? kérdezhetné tovább valaki. Erre Salamon adja meg a választ, midőn előadja, mik azok, amik a bölcslet tesz (Bölcsesség könyve, VII. fej.), nevezetesen: Mindazt, amit ég, föld s tenger elrejtve tart, feltárja. De talán kevés Salamont hallani, halld magát Istent, kinek bizonyossága szerint a dolgok pontos megnevezése az emberi bölcsesség, sőt az emberi mindentudóság alapja. Mert ő azt akarta, hogy az ő képére teremtettsé és a paradicsom iskolájába bevezetett első ember azon kezdje, hogy a dolgokat áttekintve és a dolgoknak neveket adva, magában az isteni képmás tükrét fényesítse. Nem akarod-e őt utánozni? Hát mi végre kaptad hasonlóképen az elme tükrét? a szemeket? a nyelvet? miért léptél a világnak e pompás szinpadára, mely mindenfelé annyi szindarabbal úgy telve van? Mit művelsz itt, ha ezt nem műveled? kivált az ifjúi években? amikor a Teremtő akarata szerint egyebekre hasznavehetetlen vagy, hanem felismerd, hogy a dolgok ezen átnézése és elnevezése a feladatod? Mi másra akarod ezt a minden emberrel s veled is vele-

született tudásvágyat fordítani? annak végtelenségét (Préd. I. 8.) mivel akarod kitölteni? inkább hiábavalóságokkal, mint ezekkel a komoly dolgokkal? Bármerre fordulsz is, hacsak az embert le nem vetkezed, kell valamit csinálnod; az ifjú éveket, akár akarod, akár nem, valamiféle foglalkozással el kell töltened! Mégis inkább akarod magad a tétlenségnek, mint a munkásságnak, inkább hiábavaló dolgoknak átengedni, amelyek a bölcsesség helyett a tunyaságra, a beszéd helyett a fecsegésre vezetnek? Akkor szűnj meg az ember névvel dicsekedni, mert bármily felnőtt vagy is, valahányszor beszélsz, csak szavakat s nem dolgokat mondasz. Eredj, csatlakozzál a papagályokhoz, szarkákhoz, hollókhoz és seregélyekhez! azok is tudnak tagolt szókat kiejteni, de mivel ezek nem érthetők, az nem is nyelv, hanem értelmetlen zörej. Ne hidd hát, hogy te is beszélsz, amíg értelmetlen dolgokat csacsogsz! Tudhatod egész anyanyelvedet s hozzá még az egész latint, görögöt, hébert, sőt a világ minden nyelvét, ha a dolgokat, melyeken a szók alapulnak, nem érted, még mindig papagály vagy, nem pedig bölcs. Mert a bölcsesség a dolgok gazdag, igaz és tiszta ismeretében áll, nem a szókban; ezek a dolgok értése nélkül csak hangok értelem nélkül. Ezerszer ismétlem, mivel sohasem hangoztatható eléggé az, amit nálatok, ennél a nemzetnél soha nem vettek eléggé figyelembe.

De újra azt mondhatná valaki: A dolgok oly pontos megértése a filozofusokra tartozik, nem reám. Azt felelem: Mit tesz filozofusnak lenni? mit filozofálni? Nem azt-e, hogy Isten művei közt eszesen mozogjunk? hogy a dolgok kezdeteit, közepét s végét vagyis hasznát megismerjük? S vajjon ez nem tartozik-e mindenkire, akik Isten művei közé állíttattak, ha nem akarnak itt hiába vagy saját kárukra élni és egyre álmodozni, csalódní, elbukni és tönkre menni? Nem vagy-e te épen olyan, mint Ádámnak bármely más fia, Isten képmása, a világ örököse és a dolgok ura? Miért veszed ki közülök magadat, miért fosztod meg magadat örökségi jogodtól? miért veted el szemeidet? Amit nem irigylt tőled Isten, meg a

természeted, miért irigyeled te azt magad magadtól ?

„Másoknak lehet idejük arra, hogy ezt műveljék, de mi nem érünk rá.” Mit hallok ? Ti nem értek rá arra, hogy emberek legyetek ? Ha ráérsz, hogy egyetmást megismerj, amit akár akarod, akár nem, meg kell tanulnod, miért nem mindent, amire alkalmad nyílik ? miért akarsz inkább darab-ember, mint ember lenni ? Továbbá, ha ráérsz felszínes tanulmányokra, miért nem inkább alaposokra ? amelyek több kellemességet s végtelenül több hasznot is nyújtanak ? Ámde a latin nyelv tanulmánya a dolgok nélkül nemcsak hiábavaló, hanem még káros is, mert ha a képzeteket nem a dolgok nyomán határozzuk meg, bizonytalanokká, ingadozókká, kétesekké válnak s hamis képet tárnak a lélek elé. Innen támadnak a különféle képzelődések. S ebben az értelemben helyesen írta Platon : Sokan foglalkoznak szókkal, anélkül, hogy ügyet vetnének magokra a dolgokra, amelyekről beszélnek ; innen van aztán, hogy sok haszontalan kérdés és feleselés áll elő, amelyek az értelmet megzavarják. Óh mily igaz ! Mert a tévedések onnan erednek, hogy a dolgokat igyekszünk a szókhöz, nem a szót a dolgokhoz alkalmazni, azaz a dolgok valóságát egy hamis vagy esztelen elnevezéshez csűrjük-csavarjuk. Ezt teszik mindazok, akik a nyelv szavait a dolgok pontos mérlegelése nélkül tanulták ; már pedig ez az eljárás az igazságon okvetlenül erőszakot tesz és az értelmet mindenfelé csalódásba ejti.

Ugyanezért ma bizom abban, hogy a latin iskola II. osztályát, mely a világon levő fontosabb dolgok elnevezésének pontosabb oktatására és tanulására van rendelve, üdvös gondolatra alapítjuk. Miután kerestem, Isten segítségével meg is találtam : a dolgoknak és szavaknak oly egyetemes jegyzékét, melyben a világteremtés ügyszólván mindazzal, amit magában foglal, és a latin nyelvnek ügyszólván teljes szókészlete egymással párhuzamosan kerül előadásra. A dolgoknak ezt az egyetemes jegyzékét a *nyelvek ajtajának* (Janua Lingvarum) neveztem el, az osztályt pedig *januális osztálynak*.

Ennek a II. osztálynak (mely az új auditoriumban van elhelyezve) tanítóját a nagys. jószágigazgató úr fogja kinevezni és az oktatás jogával felruházni; ő aztán az osztályba lépő növendékeknek, nemesi és más ifjaknak, fel fogja olvasni a névsorát.

*

Mikor Comenius 1650 o.k.t. 28-án Patakra érkezett, magával hozta *Hevelius* (családi nevén Höwelcke) János hires dancigi csillagász (1611—1687) *Opera selenographica* (1647) c. művét, melyet aztán átadott Zsigmond hercegnek, hogy benne az efféle tanulmányok iránt érdeklődést keltsen. Zsigmond herceg Heveliushoz intézett levelében elismerését fejezte ki a szerzőnek s azt írta, hogy teleszkóp nélkül nem lehet efféle kutatásokat végezni. — mire Hevelius megígérte, hogy a következő tavaszra teleszkópot készít neki. Egy jó évi szünet után, 1652. január havában Hevelius újra fölkeresi soraival a herceget, s küldi neki a sajátkezűleg készített messzelátót, de valószínű, hogy e sorai, valamint a teleszkóp már nem jutottak el ennek kezeihez, mire a messzelátót visszaküldték; ugyanakkor Hevelius Comeniusnak is ír Patakra. Ime a levelek (Kvacsala, *Analecta Comeniana*, p. 119—122):

I. Rákóczy Zs. 1650 nov. 21-én Fogarasról írja Heveliusnak: Az Isten különös kegyelméből nem sok időre neki ajándékozott Comenius átadta neki Hevelius szelenografikai (holdleíró) munkáit, amelyek tagadhatatlanul a természetnek az emberi ész által feltárt új csodáit nyújtják, azért nagy a kívánsága, hogy őket megismerje. De teleszkóp nélkül, mintegy a Jupiter agyából kipattanva, alig lehet emberi értelemmel ezeket a csodákat tovább kutatni. Ő ezekben járallan, azért köszöni a literátoroknak, ezek között Heveliusnak is, hogy ezeket a dolgokat vele megismertetik. Isten oltalmába ajánlja.

II. Hevelius válasza (Gedani, 1651 febr.)¹: Örül, hogy Rákóczy a Comeniustól neki átadott szelenografikai iratát nagy érdeklődéssel olvasgatja. Hálát ad Istennek, hogy az ő dicsőségére a természet mélységeit nyíltan föltárni.

¹ Gedanum = Dancig város középkori latin neve.

engedi. Minden erejével arra törekszik, hogy ne csak egy jól szerkesztett teleszkópot küldhessen Rákóczynak, hanem hogy idővel ebben az ügyben az ő csekély szolgálatát neki ki is mutathassa. Könyörögve kéri az égi hatalmat, adjon Rákóczynak jó egészséget és minél hosszabb ideig tartó boldogságot.

III. Hevelius Rákóczynak (Gedani, 1652 jan. 22) : Bevallja, sokkal korábban kellett volna Rákóczy kívánságát és saját ígéretét teljesíteni, de azt több oknál fogva, bár akarta, nem tehette. Hibájáért bocsánatot kér. Kéri Rákóczyt, hogy ezt a saját kezével készített teleszkópiumot, melyet végül átküld, fogadja kegyesen. Nem kételkedik, hogy a cső közvetlen használata módot és képeséget nyújt arra, hogy R. a hold, a nap és a bolygók dolgait elég tisztán szemlélhesse. Adja a Mindenható, hogy ez épúgy az ő nevének dicsőségére, mint a R. gyönyörűségére szolgáljon.

IV. Hevelius Comeniusnak (Gedani, 1652 jan. 22) : Mikor levelét megkapta, írni akart neki, de nem tehette, mert ismerellen volt előtte, hogy hol tartózkodik. Midőn azonban az erdélyi fejedelem leveléből megtudta, hogy az ő udvarában él, azonnal igyekezett levélírói kötelességének eleget tenni, alkalom adódván, hogy tudomást szerezzen Com. hogylétéről és filozofiai tanulmányairól. Emlékezik az ő törekvéseire és kívánja, hogy minden óhajta szerint történjék. Bizonyára tudja, hogy Rákóczy az égi testek vizsgálására egy teleszkópot kért tőle, amelyet már el is küldött neki; nem kételkedik, hogy a műszer helyes használatára szükséges tudnivalókat ismerik. Kéri, írja meg neki, hogy mennyire mennek vele és hogy a cső tetszik-e Rákóczynak? Ha csakugyan tetszik, minden erejével azon lesz, hogy szelenoszkopiumot is, melyen már dolgozik, a legközelebbi időben küldjön ajándékba a hercegnek. Bizonyos benne, hogy a csodás jelenségek megismerésénél nagy hasznára lesz neki. Kéri, kísérje figyelemmel a napfogyatkozásokat, amit ő már Gedanumban megtett. Isten oltalmába ajánlja; Mochinger¹ szívből üdvözli, mint közös barátjukat.

¹ Mochinger János (1603—1652) dancigi tanár és luth. lelkész.

VII.

Drabik első látogatása Sárospatakon.

Drabiknak, midőn 1650 május 1-én Puchón Comeniusztól elbúcsúzott, újra megjöttek látomásai. Vetterin puchói lelkésztől, aki júliusban Patakon járt, értesülvén, hogy Comenius elfogadta a pataki meghívást: Ime — kiált fel — Isten megtartá szavát és a pár év előtt ígért segítséget a nagy tudós személyében valóban elküldte és pedig éppen ama férfiú udvarához, aki nagy dolgokra van hivatva!

A következő látomásban (szept. 8.) Isten közölte vele, hogy a „bestia“ (az osztrák-ház) ellen négyfelől fog ellenség jönni: keletről Rákóczy fiai, ők isten legkedvesebb eszközei, délről a görögök és rácok, északról a lengyelek, litvánok, oroszok, tatárok és törökök, nyugatról pedig a helvétek. November 19-iki látomása szerint Istent nagyon is meghatották üldözött szolgálóinak panaszai, felszólította tehát Drabikot, hogy nyissa meg száját és „avval a férfival, akit segítségül küldött neki“, azaz Comenius-szal, serkentse harcra övéit. E megvilágosítás mellett a SCHOLA PANSOPHICA ajánlásának végszavai, amelyek 1651 elején keltek, érthetővé válnak. Comenius itt homályos felszólítással fordul a herceghez, idézvén Jozsue I. rész 2. s következő verseit: „Nézd, nem mint Mózes, aki sohasem lépte át az ígért földjét, hanem mint Jozsue, aki majd el fogja foglalni azt az örökséget, amelyet szemeid láttak és lábaid tapostak. Halld azért meg Jehovának, a te Istenednek hozzád szálló ígéit, amelyeket hajdan Jozsuehoz intézett: Kelj föl és menj át ezen a Jordánon te és mind ez a nép arra a földre, amelyet én adni fogok Izrael fiai-

nak. Senki nem állhat nektek ellent; amiképpen Mózes-sel vele voltam, teveled is veled leszek, el nem hagylak téged, sem el nem maradok tőled. Légy bátor és erős; mert te osztod ki népednek azt az örökséget stb. Csak légy bátor és erős! ne félj és ne rettegj, mert veled van az Úr, a te Istened mindenben, amiben jársz!"

1650 december 6-án vett víziójában meghagyta Isten Drabiknak, hogy menjen személyesen a herceghez és közölje vele akarátát. Drabik tudatta e szándékát Comenius-szal, aki Klobusiczki A. jószágigazgatótól kért tanácsot. Comenius ugyanis, mint már említettük, mindjárt Patakra érkezése után beavatta a főszemélyeket, így Klobusiczkit és Tolnait, a Drabik jóslataiba, illetőleg ama nagyszerű tervekbe, amelyeket Isten — Drabik látomásai szerint — Rákóczy Zsigmonddal meg akar valósítani, sőt a jószágigazgató útján a hercegnek is tudomására hozta azokat, s velük Zsigmondnak chiliasztikus ábrándokban nevelt s Bisterfeld által mindig táplált lelkét állandó izgatottságban tartotta. Zsigmondban meg lett volna a hajlandóság, hogy szót fogadjon neki, de ott volt józan és mindennemű ábrándozásoktól ment anyja, aki egyenes vetőjával minden oktalan kezdeményezésnek útját állta. Klobusiczki nem ellenezte Drabik utazását, de azt javasolta, hogy álnév alatt jöjjön ide, mintha fiát hozná a pataki iskolába; ő maga írni fog ezalatt a hercegnek Fogarasra és megismeri nézetét e dologról.

Comenius megírta ezeket Drabiknak, aki 1651 január 5-én útrakelt és 15-én Patakra érkezett. Kissé aggódva indult el, félt a nagy hó és sár miatt, de szerencséje volt, mert 3 férfiúval találkozott, akik ugyanazt az utat akarták megtenni. Ezek az egész úton vele voltak s kegyes beszélgetésekkel töltötték az időt. Utoljára Pataktól fél-mérföldre, egy paraszt kunyhóban háltak. Ott (jan. 14-én) jelentette neki az Úr, miért küldte őt ide, hogy t. i. már régen kezdi neki kinyilatkoztatni akarátát, a kiáltást a kiválasztott népekhez az elvesztendő bestia felől, az eleve elhatározást az Isten jobbjának rögtönös bosszúja felől etc. Ez a vízió, immár az 50-ediket, Drabik elbeszélte a ret-

tegő Comeniusnak és írásba foglalta.

Klobusiczki, amint a Drabik megérkezéséről értesült, hozzájok ment és szívesen üdvözölte Drabikot, akit már régebben ismert és azt tanácsolta neki, hogy a nagy út után pihenje ki magát. További útjára nézve, mert Drabik Fogarasra akart menni a herceghez, óvatosságot ajánlott; ő már írt és újból írni fog a hercegnek, közölve vele Drabik megérkezését és majd tudatni fogja a herceg ítéletét Drabikkal. Drabik azt felelte, hogy nála nincsen semmi félelem és vonakodás; kérte, hogy mindent fordítsunk le latinra, hogy a nyert látomások felől helyesen lehessen határozni. Tanácskoztak a Comenius múzeumának asztalkája előtt állva, hogy mit tegyenek. Egyszerre Drabik, mintha valami váratlan dolog megrázkódtatta volna, összetette kezeit. Mi az? kérdezte Comenius. Ő: Nem hallasz hangot? Semmit! Ő: Azt parancsolja, hogy tartózkodjam az ebédétől? Hogyan, a kijelentés örökös bőjtöt jelent? Drabik azt felelte, hogy az nem mindig lesz úgy! A közben az ebédet behozták, Drabik készült, hogy nem ül le ahhoz és kimegy. Comenius kérte, hogy legalább beszélgetni üljön le; le is ült, de semmihez sem nyult. Reméltük, hogy a következő éjjelen Isten tájékoztatást ad az iránt, hogy mit kell tennünk, de semmi sem történt, másnap hasonlóképen. Ekkor Drabik égi parancsot kapott, hogy térjen haza, hogy ott rendre megtudhassa az Úr szájából a tennivalókat.

Comenius elment a jószágigazgatóhoz és jelentette ezt neki; Klobusiczki viszont közölte vele a herceg válaszát, amely nem volt kedvező. A herceg azt kívánta, hogy küldjék meg neki a jóslatok szószerinti latin fordítását, hogy, ha majd az egésznet pontosan megismerte, elmélkedhessék rajtok, amit Comenius a félelem és vonakodás jelének tekintett, Drabik azzal vigasztalta magát, hogy Rákóczy Zsigmond hinni kezd neki, mert Tolnai János előtt úgy nyilatkozott e jóslatok felől: „Mint a kimért árú a mértékkel, úgy egyezik e jóslattal minden!” (Conferens n. praedicta eventis, eo usque agnosce-

bat harmoniam, ut ad Joh. Tolnaeum diceret: Ut mensura mensurato suo, conveniunt omnia! Revelationes, 1651. jan. 26.), de Comenius a további útra nem biztatta, ellenkezőleg a visszatérésre intette, Klobusiczki is a visszatérést ajánlotta s így 1651 jan. 31-én Drabik a nélkül, hogy Rákóczy Zsigmonddal beszélt volna, visszatért lakóhelyére, a Puchó melletti Lednice községbe.

Comenius e 16 napi együttlét alatt Drabikot, aki korábban meglehetősen rendetlen életet folytatott, jó oldaláról is megismerte; megismerte, úgymond a *Lux in tenebris*-ben, hogy Drabik ember, nem angyal, de istenfélő ember inkább, mint az emberek tisztelője, Isten előtt alázatos, emberekkel szemben bátor, beszédben és cselekedetben szabad, a személyeket respektálja, egyszóval olyan, amilyenek mindnyájan vagyunk, de nem hypokrita, mint sokan; szenvedélyes szónok, akit belső megindulás nélkül alig lehet hallgatni, minden egyébben mértékletes; — mindez csak fokozta a jóslatokba vetett hitét. Együttal hozzáfogott, hogy a Kotter és a Poniatowska látomásait latinra fordítsa, hogy így azok pataki bizalmas emberei előtt is érthetőkké váljanak.

Drabik, Eperjesen át, pár nap alatt visszatért Lednicébe, hol társai nem igen jó szemmel nézték szereplését. Kitént ugyanis, hogy jóslatai katolikusok kezébe is eljutottak, úgy hogy a száműzötteknek félniök kellett, hogyha ama jóslatokba foglalt káromlások köztudomásra jutnak, újból kénytelenek lesznek bűjosni és elhagyni eléggé kedvező és nyugalmas menedékhelyöket. Ezért levélben fordultak Comeniushoz, mint előljáróhoz, hogy Drabikot a testvérgyülekezetből zárja ki; de lépésök eredménytelen maradt.

A jóslatok ismétlődtek és folytatódtak. Nem sokára meghagyta Isten Comeniusnak, hogy az éjszakiakkal is közölje őket, amit Comenius nem sokára meg is tett. Tagadhatatlan, hogy e jóslatok közt olyanok is vannak, amelyekről a nemesebb erkölcsi célzatot elvitatni nem lehet, így pl. az 55-ik, amelyben az ismeretes „lészen egy

akol és egy pásztor“ gondolatot bőven kiszínezi; de ez az eszmény csak nagy és véres harc árán valósulhat meg és e harcok kezdeményezését Isten a Rákóczyaktól várja.¹

¹ Kvacala J., Comenius és a Rákóczyak (*Budapesti Szemle*, 1889. évf. 116—117 l.); Dr. J. Kvacala, Johannes Amos Comenius (1892), p. 330—32; Comenius, *Lux e tenebris*. III. p. 58—60. Kvacala, Bisterfeld Henrik János élete, *Századok*, 1891. évf. p. 553.

VIII.

Rákóczy Zsigmond házassága.

Zsigmond herceg, kivel Comenius folyton közölte Drabik kijelentéseit, mostanában (1651 elején) nem sokat törődött a neki szánt feladattal, mert házassági tervek foglalkoztatták az elméjét. Comenius panaszkodva említi, hogy közléseinek nem volt eredménye, pedig — úgymond — a kozákok valóban jelentkeztek, segítséget kérve a Rákóczyaktól a lengyelek ellen, Comenius maga fordította kérelmököt latinra, de hiába! Zsigmond, bár tudhatta, hogy a kozákok is Isten művének harcosai, nemcsak hogy maga nem nyújtott segítséget, hanem még György bátyját is lebeszélte róla.¹

A fejedelemasszony egész lélekkel csüngött azon, hogy Zsigmond herceget minél előbb megházasítsa s maga Zsigmond herceg is óhajtotta ezt. Bisterfeld, külföldi barátai-val való levelezés útján, Mednyánszky Jónás főudvarmester a német ref. fejedelmi udvarokban személyesen nézett utána az alkalmas menyasszonynak. Végre a pfalci udvarnál állapodott meg és itten V. Frigyes pfalci választófejedelemnek és egykori cseh királynak a legkisebb leányát: Pfalci Henriettát szemelte ki, akinek Patakra megküldött arcképe Zsigmondnak is megtetszett s a pfalci fejedelmi házzal való összeköttetést édes anyja is szívesen vette. A megkérést a pfalci család szívesen fogadta, a leány kezét még 1650 aug. 28-án Zsigmondnak ígérték, a házassági szerződést okt. 16-án megkötötték. S 1650—51. tele a házassági előkészületekkel telt el. A Krossenben

¹ Lux e tenebris, p. 68.

tartott jelképes egybekelés 1651 május 14-én ment végbe s a jelképes esküvést Rhédey Ferenc hajtotta végre, míg a Patakon tartandó menyegző napjául június 26-ika volt kitűzve.¹

Sermo secretus Nathanis ad Davidem.

Comenius és honfitársa : Drabik előtt, aki a misztikus hajlandóságú, könnyen hívő püspököt egészen ígérete alatt tartotta, a Rákóczy-háznak a Pfalci fejedelmi házzal való összeköttetése a lehető legkedvezőbb eseménynek tetszett, mert most már nyilvánvaló volt, hogy a testvérgyülekezet helyreállítására és az emberiség reformjára vonatkozó reményeik teljesülni fognak. Egy emberöltővel ezelőtt Pfalctól várták a szabadulást és a reformot, amit most a Rákóczyaknak kellett elvégezniök; miként akkor V. Frigyes, most a Rákóczy-házat szemelte ki a látnok megszabadítójuknak, s Comenius, Drabik nyomán, teljesen meg volt e fejedelmi ház küldetéséről győződve. Mint Isten megbízottja, a lakodalmat jó alkalomnak tekintette arra, hogy egy, *Náthán és Dávid közt folyó költött beszélgetés* keretében a hercegnek intéssel, tanáccsal és buzdítással szolgáljon. Iratát : *Sermo secretus Nathanis ad Davidem*, melynek szereztetését 1651 május vagy június havára tehetjük. föltétlenül kezéhez juttatta a hercegnek; micsoda hatást tett a kis értekezés erre, nem tudjuk, ő senkinek arról nem tett említést, az titok maradt. Az értekezés mindaddig ismeretlen volt, míg azt Kvacsala 1895-ben Lesznoban föl nem fedezte és a Comenius *Levelezésében*, majd a *M. Prot. Egyháztörténeti Adattárban* (1905) közzé nem tette. (128—142. l.)²

Bevezetésében hangsúlyozza Comenius, hogy titkos beszélgetésről van szó. De ha a beszélgetés tényét titok-

¹ Szilágyi Sándor, Felsővadászi Rákóczy Zsigmond (1886). p. 142—156.

² Német fordítása H. Schönebaum könyvében : J. A. Comenius, *Ausgewählte Schriften zur Reform in Wissenschaft, Religion und Politik* (1924) a 147—168. lapon, alapos bevezetéssel és jegyzetekkel, melyeknek bő hasznát vettem.

ban kell is tartaniok, annak tartalma nyilvános ügy, amelybe Comenius és Zsigmond herceg nem mint magánügyének bocsátkoznak, hanem mint Isten küldöttei. Ez, meg a tartalom fontossága indíthatta Comeniust arra, hogy a beszélgetést, melynél Comenius egyedül beszél, írásba foglalja.

A kis értekezésben Comenius Nathan képében fordul a herceghez, mint Dávidhoz. De Izráel történetének egyéb alakjait is nem egyszer említi, általában az Ószövetségből és a Jelenések könyvéből vett idézetekkel bőven találkozunk benne. Tartalmilag a kis emlékirat összefoglalása Rákóczy Zsigmondhoz intézett intelmeinek, hogy magasabbra törjön, a Habsburgok antikrisztusi uralmát megtörje, a törököket legyőzze, megtérítse és a világ reformálását végbevigye. Comenius megfigyelte, hogy a hercegnél, mint egy második Dávidnál, nem hiányzik a bátorság, hogy az oroszlánt és a medvét, melyek az Úr nyáját pusztítják, üldözze, szájukból a zsákmányt kiragadja és a vad bestiát, mely ellene fellázad, letiporja. Látja, hogy a herceg, tekintetét most ide, majd oda fordítva, tervek és módszerek után fürkészk, amelyeknek segítségével Isten népét ettől a dacos ellenségtől megszabadíthatná s családjának és magának dicsőséget szerezzen. Comenius, aki meg van győződve arról, hogy őt nem a véletlen hozta ide, hanem magasabb gondviselés végzése — szinte az ő szándéka ellenére — küldte ide s indította arra, hogy a herceg meghívását elfogadja, kötelezve érzi magát arra, hogy a herceg javát munkálja, az ő hősi elhatározását támogassa. Hősök nem emberi határozatra állnak elő, hanem Isten támasztja őket. Felmutatja neki az alkalmakat, amelyeket a Teremtő az ő számára nyújtott, a szövetségeseket, melyeket találhat, szerencsés egybekelését, a hősök itteni összegyülekezését, akik a *Secta heroica*-t (mely a világot reformálja, boldogítja s a jezsuitákat megsemmisíti)¹ az ő vezetése alatt előkészítik és megalapítják. E hősi vállal-

¹ Comenius itt a „*Secta Heroica Beatrix Reformatrix eademque Jesuitiperda. Autor Eugenius Philantropos. Anno 1619.*” c. műre gondol (Sch.).

kozás előjátéka a hétosztályú *Schola pansophica*, mely a sötétséget elűzi, a világosságot előkészíti. A herceg feladata lesz, hogy kortársai és az utókor iránt érdemeket szerezzen I. családjá, II. népe körében, III. a szomszédságban, IV. egész Európában, V. a török népnél, VI. az egész földkerekségén.

I. *Családját* fel fogja emelni és a királyi családokhoz hasonlóvá tenni az isteni vezetésnek való engedelmeskedés által. II. *Népét* az érzület és erkölcs barbárságától meg fogja szabadítani, az Antikrisztus igájától és a török szolgaságtól. III. *A szomszédos népeknek* segítséget fog nyújtani, a barbárságot és szolgaságot ki fogja irtani, az Antikrisztus igáját le fogja verni (az osztrákoknál, morváknál, cseheknél, sziléziaiaknál, lengyeleknél, ruthének-nél). IV. *De egész Európát* is, mely meghasonlásban van, meg fogja segíteni. V. *Módot* fog nyújtani arra, hogy a törökök Krisztust megismerjék s arra, — hogy VI. *a föld összes országai* hasonlóképen megtéríttessenek és velünk együtt megszenteltessenek. Mindezek hősi vállalatok, de aki hősi lelkületet érez magában, annak biznia kell a saját erejében. Most az egész keresztyén földkerekség hősi tetteket vár a hercegtől.

„Isten a jövődölésekben jeleket adott arra nézve, hogy mikre választott ki téged. I. A szünet hátramenést jelent; neked tehát egyik erényről a másikra, egyik dicsőségről a másikra kell haladnod! Atyád *családod* számára a fejedelmi méltóságot szerezte meg, neked a sors magasabbra nyit utat, mert a legelőkelőbb európai fejedelmi családdal való házasság téged kiemel a nemesek nagy seregéből és magasabb rangra emel. II. Igyekezned kell a *hazának* használni. Tudod, hogy a te javad a haza javával és annak emelkedésével kapcsolatban áll (itt utal a sok vizáradásra, melynek gátat kell vetni); III. de a *szomszédnépeknek* is segítségére kell menned, ezt kívánja a jó lényege, mely a teljes odaadásban áll. IV. Sőt a *békét egész Európára* ki kell terjeszteni, mivel az egész keresztyénség egy nép, mely egy hajóban utazik. V. Ha lehet, a *törökökhöz* is el kell juttatnunk az üdvösséget,

főként azért, mivel ők a legközelebbi szomszédaink, tehát erkölcsileg is felebarátainknak kell őket tekintenünk. VI. Aztán az egész földet egy néppé kell tenni! Én (Com.) a *Consultatio catholica*-t¹ fogom Európa népeinek nyújtani, amelyet gyorsan lefordítunk a legfőbb nyelvekre. Te láttad e mű Vestibulumát; ha a fény hordozója akarsz lenni, befejezem, ami még hátra van s kiadhatjuk. Kivált, ha a Villágosság kollégiuma, vagy a Secta heroica megalapították, meglátják, hogy a nagy munka nem egynek akaratóból, hanem a bölcsek közös tanácsa és segítségével folytán jó létre.

„Atyád az oroszán torkából a te segedelmeddel a zsákmányt gyakran kiragadta; ha az visszatér és újra pusztítja a nyáját, atyád ereje benned és fivéredben van. Az Istenek Istene hív téged, hogy őket letaszítsd; ne késlekedjél, ű fel fog téged fegyverezni! Ha rettegsz, eltérsz a hős lényegétől. Rajta, szedd össze erődöt és küzdj az Urban, az ő erejével! A menyegző fényes színe alatt a királyok és népek küldöttei, akik isteni szövetségben akarnak egyesülni, össze fognak jönni és Isten dicsőségére szent szövetségben (a Világosság kollégiumában) lehet egyesülni. Hordj acélszívet gyöngé testedben és merészkedjél oda menni, ahova téged a sors hív! te eszköz vagy Isten kezében, arra rendeltetve, hogy az ő művét elvégezd!”

Comenius egyaránt fejteget emlékiratában politikai célokat, amelyeket Drabik ajánlott neki és a világreformra irányuló eszméket, amelyeket régebben a PANEGERSIA-ban² fejtett ki; egyfelől a Habsburgok uralma és a török hódoltság alól való felszabadulást sürgeti, másfelől a humanitás ápolásának, a missziónak és irénikának emberboldogító eszméit és ezeknek a Világosság kollégiuma által való megvalósítását adja elő.

¹ Célzás az 1645-ben írt műre: *De Rerum Humanarum Emdatione Consultatio Catholica*, ad Genus Humanum, ante alios ad Eruditos, Religiosos, Potentes Europae.

² *Panegersia*, a Cons. Cath. első, 1666-ban kiadott része.

A *Sermo secretus* hatásáról semmi adatunk nincs. A menyegző előtt Lórántfy Zsuzsánna éberen vigyázott fiára, hogy az hiábavaló kalandokba ne bocsátkozzék; ő semmiképpen nem engedhette, hogy fia menyegzőjét Comenius kalandos tervei számára használják ki. A menyegző után pedig már nem igen volt Zsigmondnak alkalma azokkal foglalkozni, mert a három első hónapot a fiatal asszony egészségéért és életéért való aggodalom foglalta le; szeptember végén bekövetkezett halála pedig sokkal jobban megtörte férjét, semhogy kedve lett volna ilyen tervekre gondolni.

Nemcsak Comenius és a morva testvérek hitték és „láplálták azt az édes reményt, hogy Zsigmond nagy dolgokra született és a sorstól a népek üdvére rendeltetett”,¹ hanem egész Európa prot. népei sokat vártak Zsigmondtól. Comenius svéd barátjának: *Skytte* Benedeknek 1651 november havában Sárospatakra tett látogatása mutatja, hogy az új remények híre egész Stockholmig elhatott.

A pataki menyegző 1651 jun. 26–28-án három napig tartott. Maga az esküvő jun. 26-án ment végbe s azt Comenius végzé; miért? a *Contin. admon.*-ban adja elő. Zsigmond herceg, bár annak idején a Schola aulica-ban tanult valamit Kereszturi Pál uramtól a német nyelvből is, 1640-től (amikor az udvari iskolából kilépett) 1651-ig ezt a keveset künn az életben a bécsiek és a Habsburgok iránti ellenszenvből teljesen elfelejtette. Így történt, hogy mikor jun. 26-án Pfalci Henriettával való esküvőjére került a sor, németül már mit sem tudott; mivel pedig a menyasszony latinul nem tudott, az esketési szertartást Comenius uramnak, a morva testvérek püspökének kellett végeznie. Erre vonatkozólag ezt írja önéletrajzi művében: „Midőn az esküvő ideje (1561 évben) júniusban elérkezett, a jegyesek esketését az egyházmegye reám bízta, mivel a vőlegény a német, a menyasszony pedig a latin és magyar nyelvet nem értette s a magyarországi püspökök közül senki sem tudta őket összeesketni, mert azok

¹ Az 1562 jun. 1-én Klobusiczki A.-hoz intézett levelében.

közül sem volt senki a német nyelv gyakorlatában.“ (107. §).

Zsigmond, amint jobban-jobban megismerte, őszintén és bensőleg megszerette a feleségét; megszerette a szelid, engedelmes, odaadó nőt az özvegy fejedelemaszszony is. De a fiatal pár boldogsága nem tartott sokáig, mert a szegény fiatal asszony csakhamar betegeskedni kezdett; lázt kapott, amely utóbb nagy erővel lépett föl. Közben jobban is lett, de egy kirándulás után a láz még rohamosabban lépett föl, mignem teljesen erőt vett a fiatal asszony gyöngye szervezetén, aki szept. 28-án hosszas szenvedés után elhunyt. Halála nagyon lesújtotta Zsigmondot; hiába vigasztalta testvére, hiába írt hozzá Kemény gyöngéden, tartózkodva, hiába szólt keményen, feddőleg öreg barátja, Bisterfeld, hiába intette anyja, környezete, — mély, fogékony kedélye nem birt megvigasztalódni. Csak az időtől és a munkától, amelyre egész lélekkel ráadta magát, várhatott enyhülést. A temetés (dec. 10) után anyjával együtt Fogarasra költözött.¹

¹ Szilágyi S., id. mű, p. 159—162.

IX.

Drabik újabb jóslatai, Zsigmond halála.

Nem sokára egybekelése után, augusztus hó közepén, Drabik Isten rendeletére igen megfenyegette Zsigmondot, de csak általánosságban. Zsigmond gyanakodott, hogy Drabik már tud valami bekövetkező csapásról, s megkérdeztette, mi lesz az? de Drabik azt válaszolta, hogy nem tudja. Zsigmond többször megismételtette a kérdést, de Drabik nem adott feleletet. Szept. 28-án, mint láttuk, meghalt a Zsigmond ifjú felesége. Egy kinyilatkoztatásban, melynek keltét szept. 24-re teszi, tehát 4 nappal a hercegnő halála előtt Isten közölte Drabikkal, hogy a becses kincset, melyet Zsigmond hercegnek adott, rövid idő múlva el fogja venni. Hosszú, csaknem két havi időköz után jutott e jóslat (mely nem volt egyéb antedatált vaticinium post eventum-nál) Sárospatakra. Zsigmond herceg, amint értesült, hogy megjött a levélhordó az új kijelentéssel, sürgette annak lefordítását. Okt. 30-án nyújtotta át Comenins a 17 pontból álló jóslatot, melynek 12-ik verse így hangzik: „Miként atyjok szavaimat semmibe sem becsülte, úgy ők se (t. i. a Rákóczy fiai), kiknek én meg fogok fizetni tetteik szerint és megvetésnek adom őket, mint mindazokat, akik nekem nem engedelmeskedtek.”

Az ifjú herceg, akit felesége elvesztése igen lesújtott, e szavak hallatára sirva fakadt. Az a gondolat, hogy a veszteség, amely érte, Isten büntetése, szívének veszteségét megkettőztette. Comenius szerint e szavakba tört ki: „Mit tegyek, én szerencsétlen? Én a tizparancsolat-

ból az tanultam, hogy az atyát és az anyát tisztelni kell, már pedig anyám, a fejedelemasszony, anyai átkának súlya alatt tiltja, hogy az ausztriai ház ellen a külföldiekkel tárgyalásokba bocsátkozzam. Vagy hol van nekem módom arra, hogy ily dolgot merészelve?" Végül pedig mondá: „Imádkozzatok érettem!”¹

Az egész jelenet arról tanúskodik, hogy Zsigmond herceg Isten szavait látta Drabik látomásában, viszont az anyai átok sejteti, hogy Zsigmond beszélt az anyjával egy olyan tervről, melynek kivitelét tőle kívánták és pedig nem minden nyomaték nélkül. Azonban az anyai szó Isten szava volt gyermeki lelke előtt és bizonyára indokolva is volt a politikai helyzet által. Drabik aztán sűrű egymásutánban következő jóslataiban most biztatta, majd fenyegette a herceget; vigasztalta, hogy a Habsburg-ház lerombolására szánt 40 évből már csak 7 van hátra; biztatta, hogy majd jönni fog segítség északról, a pénzhány miatt se féljen, Isten ezen is fog segíteni. Nagyszombatban és Nyitrán keressen kincseket és találni is fog, ami pedig hiányzik, azt a népek szívesen fogják pótolni.²

A herceg, úgy látszik e jóslatokat komolyan vette. Kegyes lelke előtt bizonyosan nejének halála lebegett, amelyet, miként Drabik számos bibliai hellyel bizonyítja, az ő engedetlensége okozott. A tőle követelt lépésekre talán el is szánta volna magát, de ott állott előtte a veto, az anyai tilalom és fenyegetés. Nem csoda, hogy egy újabb fenyegető látomás ismét sírásra fakasztotta. Isten azzal fenyegette, hogy úgy fog a Rákóczy fiaival bánni, mint a fügefával, mely nem terem gyümölcsöt. Zsigmond e fenyegetésre ismét könnyek közt kérte a jelenlevőket,

¹ Lux e tenebris, 69. l. Zsigmond szavai: „Sigismundus... solutus in lacrymas exclamavit: Quid miser faciam? Ego ex Decalogo honorem habere Patri & Matri didici. Nunc autem Celsiss. Princeps, Mater mea contra Domum Austriacam consilia nulla cum nullis extraneis inire nos, sub maternae maledictionis interminatione prohibet etc. Aut ubi mihi media ad rem tantam audendam? Tandem conclusit: Orate pro me!”

² U. ott 66, 67. l.

hogy imádkozzanak érte, Comeniust pedig megbízta, hogy Drabikot hívja el valamelyik birtokára, ahol el fogja látni minden szükséges dologgal.¹

Drabik nov. 16-án kapta meg a levelet, melyben Comenius Zsigmond meghívását közölte vele s bizonyára el is fogadta volna, ha azt Comenius javasolta volna. Azt, hogy Comenius nem hívta, csak sejteni lehet, magyarázni pedig azzal tudjuk, hogy Patakon erős ellenzéke volt Comeniusnak, mely Drabik jöttével csak erősödött volna.²

Drabik jóslataiban több helyen céloz arra, hogy Comeniust háborgatják, szomorítják pataki működésében. Hogy iskolai reformjai a konzervatív gondolkodásúaknál ellenkezésre találtak, természetes és arról maga is értesít. Láttuk, hogy egyházkormányzati pártállásával elhidegítette magától legjobb barátait; — de legnagyobb ellenzéssel a Drabikkal való összeköttetése, a Drabik jóslatai érdekében való agitálása találkozott, s nem is csoda, mert ezek komoly-számba vétele, a megvalósításukra való törekvés Magyar- és Erdélyországot nagy, végzetes háborúba bonyolíthatta volna azzal a Habsburg-házzal, melynek hatalmát sem a török, sem XIV. Lajos nagy hadi ereje nem tudta megtörni. Zsigmond herceg és Klobusiczki kivételével, (ez utóbbi mint minden kérdésben, ebben is végfogytig Comenius-szal tartott és támogatta őt törekvéseiben) a pataki főiskola összes irányadó tényezői: Lorántfy Zsuzsánna, Tolnai János, Medgyesi Pál és a nagybefolyású udvari tanácsos és külföldi levelező: Bisterfeld ebben a kérdésben mind szembe fordultak Comenius-szal s igyekeztek az ő befolyását ellensúlyozni, az ő akcióit paralizálni. Lehet-e csodálni, ha ez a visszahatás, mely a vezetőktől a főiskola többi munkásaira is átterjedt, az iskolai reformoknál is nyomot hagyott, a Comenius iránti lelkesedést ezen a téren is lehűtötte kissé, e reformok

¹ Lux e tenebris, 74. l.

² Kvacsala J., Comenius és a Rákóczyak (Budapesti Szemle, 1889. 122. l.).

menetét is meglassította némileg?

Comenius hitt Drabik jóslataiban, őt elvakította a vallásos hit vagy inkább korának tévhite, e hit által irányított, minden önálló ítéletről lemondó odaadása a Szentírással szemben, s a próféciák lényegébe és föltételeibe való hiányos belátás. Ő hitt a kijelentésekben s ennél fogva szent kötelességének tekintette, hogy a habozó herceget, majd utóbb György erdélyi fejedelmet a prófétai ige teljesítésére tüzelje. De nem csupán az állítólagos kijelentés iránti engedelmesség hajtotta őt a jóslatokba vett hitre és az azok érdekében való cselekvésre, hanem a hosszú száműzetés keserveitől csordulásig megtelt szívének heves vágya és lángoló reménykedése is csodákat várt, csodákat követelt, Philo eme szavai értelmében: Ahol az emberi segítség megszűnik, az isteni kezdődik! E rajongó hite aztán könnyen túltette magát azokon az ellenmondásokon, amelyekben a jóslatok a valósággal gyakran állottak, s amelyek nyomán egy elfogulatlan ítélkezőnek könnyű lett volna azokat alaposan megcáfolni. E jóslatokban Isten néha fenyegeti, máskor megint biztatja Zsigmond herceget, mint a tanító a gyermeket; most a törökök, majd a svédek, végül Rákóczy seregei kezdik szerintök a harcot, de a valóságban egyik se kezdte azt. Legutóbb is — talán jutalmul a Zsigmond meghívásáért — 54000 főnyi svéd és török sereg mielőbbi megérkezését helyezte Drabik kilátásba s Isten megbízásából felszólította Comenlust, hogy a Szentírást, a zsoltárokat és dicséreteket is ideértve, fordítsa le törökre és juttassa el a török szultán kezeihez, s hogy minden követ megmozgasson, még Klobusiczkit is megfenyegette, aki pedig a kijelentések isteni eredetét elismerte s ezt Comenius-szal is többször közölte, mivel nem intézi a herceg tetteit valódi jó belátása szerint.¹

A sok ellenmondás, mely a jóslatok és a valóság közt mindinkább szembetűnt, a Comenius hitét is kezdte meggingatni és Drabik előtt némi keserűséggel fejezte ki

¹ Lux e tenebris, 72. l.

kételyeit jóslatai isteni eredete fölött. Drabik dec. 5-én felelt és kérve kérte, ne gyanúsítsa azzal, hogy ő gyártja e jóslatokat. Dec. 13-án kelt levelében fájdalommal említi, hogy már Comenius is kezd ingadozni és vele (nehogy azt mondja: Istennel) alkudozni. Az Istenre és az ő irgalmasságára kéri, hogy szűnjék meg gyanakodni, hogy lesz-e valami az ő látomásaiból. Rettenjen vissza attól, hogy meghíúsítsa az isteni fenyegetés igazságát. Légy bölcs — kiált fel — ó Comenius! Menti magát, hogy ő nem a saját elmjének szüleményeit adja, nem az agy hiábavaló fikcióit, hanem az Istentől kijelentett igazságokat. Tudja meg Comenius, hogy Isten az, aki általa szólt! Ő Istenhez könyörgött és Isten nem rejtette el az ő szolgájától az ő bölcseségét. — Idő közben Drabik megbetegedett s Comenius ezt felhasználva, ismételtén megkérdezte és kérte, hogy most, szemben a halállal, könnyítsen lelkiismeretén és vallja be, ha csalta. Drabik dec. 28-án azt felelte, hogy előbbi válaszával bátran fog Krisztus ítélőszéke elé állani.¹

Hogy jóslatait szembeszökően bizonyítsa, Drabik kincskereséssel is foglalkozott s a régi ékszerből, amit talált, küldött is egy pár drága gyöngyöt Comenius és Zsigmond herceg számára. Azonban mindhiába, az év eltelt, a kozákokat pedig, kiknek a Rákóczyak nem küldtek segílyt, a lengyelek igen megverték. Zsigmond herceg, Henrietta eltemetése után, Fogaras várába ment telelni s a Habsburg-ház elleni támadásról másutt nem volt szó, mint épen a sokaktól kétes eredetűeknek ítélt jóslatokban.²

1651 második felében Comenius napjai folytonos munka és izgalom közt teltek. Ebben az évben, egymásután, sorra átdolgozza és a magyar nyelvhez alkalmazza latin nyelvkönyveit. Ha meggondoljuk, hogy e terjedelmes iskolai könyvek végleges megalkotása egy év műve, melyben folytonos feszültség és várakozás az isteni segítség után, ellenszegülés a régihez ragaszkodó tanárok és

¹ Lux e tenebris, 80. l.; Kvacsala, id. dolgozat, 123. l.

² Lux e tenebris, 75. l.

tanulók részéről egyaránt izgatják a 60 éves hontalan püspököt, lehetetlen meg nem hajolni óriási szívóssága és munkaereje előtt.¹ Legjobban a jóslatok nyugtalanították. Zsigmond hajlandósága a ráruházott szerep elvállására nagy reménység forrása volt Comenius számára, míg az anya eszélyes ellenkezése aggodalmat és keserűséget szerzett neki. Bár nem kisebb volt a keserűség, melyet az a folyton ismétlődő körülmény okozott, hogy a jóslatokat sorban megcáfolta a valóság. Noha Zsigmond kijelentette, hogy anyja akarata ellenére nem kezd háborút, Drabik gyakori látomásai főleg, sőt majdnem kizárólag vele foglalkoztak. Elvesztett nejét gyászolva, Fogarason esze ágában sem voltak olyan dolgok, aminőket számára Drabik jósolt: hogy Pozsonyban királlyá fogják koronázni, ott kiváltságokat fog osztogatni; — ilyen és ehhez hasonlókat ígért neki ez, és pedig oly időben, midőn a herceg igen beteg volt...²

Zsigmond Erdélybe érkezve, fájdalmára a munkában keresett enyhülést és elszoródást, és pedig részint a közügyekkel való foglalkozásban, részint a Bisterfeld által egyre hozatott új könyvekben. De sem a munka, sem a könyvek nem tudták gondolatát a kedves halottól eltéríteni. Eleinte csak szemfájásról panaszkodott, majd láz támadta meg, mely leverte lábáról s csakhamar himlővé fejlődött ki, de anélkül, hogy kiüthetett volna. Így a betegség rohamosan erőt vett rajta s február 4-én déli 12 órakor visszaadta lelkét az ő teremő Istenének. Április 28-án Gyulafehérvárott temettetett el oda, ahol atyja is nyugodott.³ Jó emléket hagyott mindenki szívében maga

¹ Comenius e sokféle pedagógiai munkája mellett még arra is ráért, hogy hívei érdekében munkálkodjék. Ekkor, 1651-ben dolgozza ki cseh nyelven a *Homiletikát* (Umění kozatelské), amely csak 1823-ban jelent meg Prágában nyomtatásban.

² Kvacsala, id. dolgozat, 125. l.; Lux e tenebris, 87--89. l.

³ Lórántfy Zsuzsánna temetési meghívó levele szerint „Exequias funebras Albae Juliae in Templo majori, penes sepulchrum Serenissimi quondam Principis Patris sui, ad diem 28 mensis Aprilis ordinavimus.” Szilágyi S., Lórántfy Zs. életrajza. p. 65.

után s oly úrt, amelyet senki sem tudott a családban betölteni.

Halála végzetes csapás volt a Comenius munkájára, a sárospataki főiskolában tervbe vett reformokra nézve. Zsigmond, aki gondos nevelésben, kiűnő kiképzetésben részesült, aki nagyrabecsülte a tudományokat s maga is foglalkozott velők, aki nemcsak származásánál, hanem emelkedett, igazi filozofusi gondolkozásánál fogva is valóban fejedelmi férfiú volt, — magas látókörénél, széleskörű műveltségénél fogva fel tudta fogni annak jelentőségét: mit jelent a sárospataki főiskola korszerű reformálása, teljes értéke szerint tudta Comenius munkásságát méltányolni, a főiskola tervbe vett reformja felől 1—2 nap alatt tudott határozni s fejedelmi bőkezűséggel teremtette elő mindazokat az összegeket, amelyeket Comenius ahhoz szükségesnek mondott; Zsigmond kész volt arra, hogy nagy vagyonát mind e nemes cél szolgálatába állítsa! Kidöltét sem anyja, sem bátyja teljesen nem pótolhatta. Anyjában is, bátyjában is megvolt a jóakarát, de mindakettőjöknél hiányzott az európai látókör, a modern tudományos követelményekkel való ismeretség, a tudományokért való rajongás, szinte egész életöknek erre a nagy célra való föltevése . . . Így aztán a nagy célkitűző, a nagy előrelendítő elhunytával lassankint az iskolai reformok előmenetele is meglankadt.

Zsigmond hercegnek, a kollégium nagy patrónusának halála alkalmából a pataki iskola egy *elégia-gyűjteményt* adott ki, ilyen cím alatt:

Musae Patakinae

iterum ad luctum vocatae

lamentabilique lessu funestum Phoebi sui ipso

meridie occasum complorantes.

Hoc est scholae Patakensis super immortalī

gloria dignissimi Maecenatis sui,

illustrissimi et celsissimi Domini

Domini SIGISMUNDI RAKOCI de FELSEOVADASZ

etc. etc. etc.

(post excitas totius Europae ingentes de se
 spes insperatum, quippe immaturum
 obitum et ad aeterna regna abitum)
 lacrimae ac gemitus.

Patakinis repraesentatae typis anno MDCLII.

Ennek az emlékfüzetnek összeállításában részt vettek: a tanárok, élükön Comenius-szal, azután a kiválóbb diákok és osztálytanítók, végül a nemesi ifjak.

A Comenius Elegiája.

Oritur sol et occidit sol.

Eccles. I. v. 5.

Unde dies oritur mundo splendorque diei
 aetatisque calor, genitalisque unde calori
 vis venit et cunctis sua mobilitas elementis,
 et rebus species, oculis et gaudia nostris,
 sol est, caelestis sol, unica lucis origo.

Inde viros meritis praeclaros spemque ferentes
 lucis et auxilii illustres bene more receptum est
 fulgidos soles reliqua inter sidera dici.

Talis eras nobis Tu sol, Sigmunde Racoci,
 talis eras nobis Tu, Phoebe o lucide, Musis!
 Talis eras toti Hungariae totique futurus (Jes. 16, v. 15) Vide et
 orbi, invidissent nisi Te orbi fata sinistra! psalm. 89, v. 36 etc.
 Teque ascendentem valide fulgere corusco
 praecipitem mergi iussisset Conditor orbis
 occasu tristi! Ah, placuisset sistere solem,
 o Deus, hunc nobis! obitum prohibereque lunae,
 ut Josuae quondam, donec foret ultio sumpto
 hostibus a gentis, quos profligare parabat
 heros (barbariem, ruditatem omnesque profanos
 mores). Vae nostris peccatis, quae meruerunt
 hoc duce nos tanto privari! Sicut et olim
 de caelo aeternum (ach!) ad Tartara praecipitarunt
 iustitiae solem et adhuc tot lumina caeli
 extinguunt passim, quibus o quam ecclesia pulchra
 splendebat nuper, nunc, ach, caligine tristi

involvunt tenebrae nos undique et omnia nostra !

O lucis Pater, o populi Miserator egeni,
siste iram, petimus! Mitte exardescere tanto, (Jer. I. v. 24, 25)
supplicibus petimus palmis! Converte furorem
in gentes, quae te non norunt nec tua adorant
numina, prae fracti divino nomin hostes.
Sed tua plebs in te exultet, Deus alme deorum!
Lux sata sit iustis! et recti corde salutem (Psalm. 47, v. 12)
fac videant in te ac lucto luctuque triumphant!

Et nostrae miserere scholae radiisque benignis
respice eam, reliquas dignans stabilire columnas,
nec mage permittens nobis exstinguere ullas
lucet! Fac potius per tempora fulgidus ipse (Psalm. 84, 12.)
et sol et scutum sis nobis, gloria nostra!
Flebile principium ut melior fortuna sequatur. Amen.

Quae seria vota sunt
J. A. Comenii.

Magyarul:

Az újból gyászhoz hívott és napjuknak épen délben való gyászos elhunytát panaszos jajgatással sirató pataki mûzsák azaz a pataki iskola könnyei és nyögései az ő halhatatlan dicsőségre méltó pártfogója, az egész Európa előtt maga felől igen nagy reményt keltett méltóságos és fenséges FELSŐVADÁSZI RÁKÓCZY ZSIGMOND ÚRNAK stb. stb. stb. nem remélt, sőt korai halála s az örökkévalóságba távozása fölött.

Nyomatott a pataki nyomdában az 1652-ik évben.

Comenius Elégiája.

Fölkél a nap és leszáll a nap
Préd. I. 5.

Ahonnán a nappal lesz a világ számára, a nappal fénye, a nyár melege, s ahonnán jön a meleg számára

a nemző erő és minden elem számára a mozgékony-ság és a dolgok számára a szín és a szemünk számára az öröm, — a nap az, az égi nap, a fény egyedüli forrá-sal

Ezért helyesen fogadta el a szokás, hogy az ér-de-mekkel jeles s a fénynek és segítségnek reményét hozó jeles férfiakat a többi csillagok közt fényes napoknak nevezzék.

Ily nap voltál Te nekünk, Rákóczy Zsigmond, ilyen voltál Te, óh fényes nap, nekünk, Múzsáknak! Ilyen voltál az egész Magyarországnak és ilyen készültél lenni az egész világnak, ha nem irigyelt volna Téged a világtól a balsors! Téged a világ Teremtője, mikor erősen fényleni fölkeltél, szomorú lehanyatlással gyászbamerülni parancsolt! Óh Isten, bár tetszett volna megállítani e napot nekünk! és a hold leszállását megakadályozni, mint egykor Jozsuének, míg bosszút nem állt a nép ellenségein, melyeket leverni készült a hős (a durvaságon, nyerseségen és minden szentségtelen erkölcsön). Jaj a vétkeinknek, melyek miatt mi ez ily nagy vezértől megfosztattunk! Mint egykor is az égből, óh örökre, az alvilágba taszították az igazság napját, s most is az ég oly sok fényét oltják ki szerte, amelyekkel óh mennyire szépen fénylett a minap az egyház, s most, óh az árnyak sötét homályba borítanak mindenfelől minket és minden dol-gunkat!

Óh fény Atyja, óh szegény nép Megszánója, állítsd meg haragodat, kérünk! Könyörgő kézzel kérünk, ne lán-goltasd annyira! Fordítsd haragodat azon nemzetekre, melyek, mint az isteni név átalkodott ellenségei, tégedet nem ismernek s hatalmadat nem imádják, De a te néped te benned újjong, Istenek kegyes Istene! Legyen fény az igazságosoknak és a szívben igazakkal láttasd meg az üdvöt te benned s küzdelemben, gyászban diadalmas-kodjanak!

És könyörülj a mi szegény iskolánkon és jóságos sugaraiddal tekints reá, méltóztass megerősíteni a többi oszlopot s ne engedd a többi fényt kialudni a mi szá-munkra. Légy inkább az időn át magad mind napunk,

mind paizsunk, dicsőségünk! hogy a szomorú kezdetet jobb sors kövesse. Úgy legyen!

Ezek a Comenius J. A. kérései.

(Ford. dr. Gulyás József).

A Comenius költeménye után következik az iskola első igazgatójának, Tolnai Jánosnak rövid megemlékezése az elhunyt herceg életének utolsó szakaszáról, — Tofaeus M. teol. professzor héber költeménye; a többi tanárok és osztálytanítók közül szerepelnek még: Szöllősi János, a filozofia professzora, Kaposi Pál szénior, Szikszai Geleji István, Ecsedi János, a III. osztály főnöke. Pósházi János, az I. osztály tanítója, Szánthai M. Mihály. A diákok közül verset írtak: Baári P. András, Helembai István, Tolnai P. János, Szakonyi P. János, Laki R. Márton, Dobrai P. Mihály, Liskai András, Csedreki R. Péter. Végül következnek a nemesektől származó költemények, ezeknek szerzői: Szemere László, Kis Péter, Bai Ferenc, Pálóczi Horváth György, Gyarmathi János, Bakai Benedek. — A 4. r. alakú füzet utolsó lapját a sírfelirat tölti ki, melynek rövidebb oldalain, fenn és lenn, bibliai idézetek, a hosszabbakon, jobb és baloldalon, két-két elégiái páros vers olvasható.

*

Említettük, hogy Comenius napjai 1651 második felében folytonos izgalmak közt teltek. Mik voltak ennek okai?

Comenius nem szívesen jött Patakra. Az elbingi kezserves 6 esztendő (1642—1648), az ottani költőtség, mások rendelkezése alatt állás és övéitől való hosszú elszakadás végkép kedvét vette az idegen szolgálatok vállalásától; — ezért, ezektől félve, nem akart már 1650 május 1-én Puchóról Patakra utazni s ezért húzódott 1650 nyarán Lesznoban oly soká a Patakra-jövetel ügyében való végső döntése. De aztán mégis győzött száműzött hitsorsosai javára a hatalmas Rákóczy fejedelmi háztól várható segítség reménye — s ő eljött Patakra, hogy itt az iskola tervbe vett reformálására útmutatással

szolgáljon s a Krisztus anyaszentegyházának híveit megerősítse. Ide érkezte után egyik csalódás a másik után érte: tapasztalnia kellett, hogy *Independentia* c. műve, melyet ő a legjobb szándékkal, a belső ellentét és harc kiegyenlítésére bocsátott közre, itt lehűtötte iránta épen az ő meghívásának és a tanügyi reformoknak legerősebb pártolóit; tapasztalnia kellett, hogy a Drabik jóslatairól tett közlése és a Drabik első pataki látogatása után — amely ilyen kis városban nem maradhatott titok — a pataki emberek bizalmatlanul kezdtek rá tekinteni s a tanügyi reformátor helyett sok részben idegen politikai érdekek ügynökét látták benne. Talán olyanok is voltak, akiknek fájt, hogy Comenius, ez az idegen ember, olyan nagy fizetést élvez, mert ilyen kis városban az ilyen feltűnő fizetésbeli különbség mindig fel szokott tűnni.

Csoda-e, ha a Comenius személye iránt lassan-lassan feltámadó bizalmatlanság és ellenszenv a konzervatív, a régihez görcsösen ragaszkodó magyar természettől is erősítve, mely csak a könnyebb végét szerette nézni és fogni a dolognak, aztán a tanügyi reformjaira is átkergette? Ha akcióját politikai tekintetben károsnak tartották, vajjon lehetett-e a legtöbb embertől azt a finom megkülönböztetést várni, hogy pedagógiai működését, ettől különválasztva, üdvösnek ítélje és támogassa, kivált mikor az több tekintetben eltért a pataki gyakorlattól? Comeniusnak ezt észre kellett vennie. Ehhez járult, hogy az iskola leghatalmasabb tényezőjével, Tolnai Jánossal is surlódásai voltak. Ez az ellentét Klobusiczki A. révén, aki a hercegnek a főiskola minden dolgairól híven referált, Zsigmond hercegnek is tudomására jutott s ő 1651 jan. 8-án kelt levele szerint rajta volt, hogy ez a feszültség Tolnai és Comenius közt kiküszöböltessék. („Miből panaszolkodott Tolnai uram ellen, isten kivívén, meg kell orvosolnunk azt is.”) Ezekhez csatlakozott a tanügyi téren bekövetkezett csalódás, a 7 osztályú panszofiai iskola felállítására készített tervezetének életbe nem léptetése, a megnyitott latin osztályok számára szóló tankönyveknek — a nyomdai lassú, nehézkes munkája miatt — el nem készülése. Mind-

ezek a körülmények, könnyen megérthetjük, lehangolhatták, elkedvetleníthették Comeniust, aki csak kényszerűségből vállalkozott újból (miként 1630-ban) a pedagógusi mesterségre és a számára teljesen idegen országban való működésre, s fölkelthették és lassan-lassan megérlelheték lelkében az eltávozás gondolatát. Gondolatait közölte azzal a férfiúval, aki egyik részese volt az ő ide hívatásának, Bisterfelddel s elpanaszolta neki csalódásait. Levele nem maradt fenn, de hangjára és tartalmára következtetnünk lehet abból a levélből, amelyet Bisterfeld 1651 ápr. 10-én Klobusiczkihez intézett. Bisterfeld e kérdésekről, bár részben maga is érdekelve volt bennök, teljes tárgyilagossággal nyilatkozik, úgyhogy álláspontját a Comeniushoz hajló Klobusiczki is magáévá tehetette.¹

Ezt a csüggedt hangulatát még erősítette egy kellemtelen, egyik atyjafiával történt eset, mely nagyon alkalmas volt arra, hogy az ő tekintélyét a nagy közönség körében alászállítsa.²

Ilyen hangulatban vett részt a júniusi menyegzői ünnepélyeken is és írta a megelőző hetekben a *Sermo secretus*-t; érthető, ha azt titokban kellett tartania. Mint-hogy Zsigmond, mint láttuk, semmit sem tett az abban fölvetett eszmék megvalósítására, a *Secta heroica* megalapítására, Comenius elégedetlensége egyre hangosabban nyilatkozott meg; s amikor ősszel betegsége és Henrietta hercegnő halála is bekövetkezett, bizonyára sürgető levelekben kérte a lesznei szénioroktól az ő visszahívását. E levelekre, melyekben Comenius nyilván a külföldi

¹ Quamobrem etiam oro, excuset meum silentium Excellentia Vestra apud Clarissimum Dominum Comenium, proxima occasio hoc damnum resarciat. Kvacsala, Korrespondence Komenského. t. I. p. 178.

² Erre vonatkozólag Marcziban György 1651 május 5-én ezeket írja Klobusiczkinak: „Azon Comenius uram atyjafia minthogy meg esködt kur . . . ával, én nem gondolok vele, akár lakjék vele, akár ne lakjék, az ő hiti rajta, én a lábomhoz nem köthetem, aki azelőtt lator volt, azután is a leszen; nemcsak Comenius uram nemzetségében történt ez, de nagyobb rendek között is”. J. Kvacsala, Korrespond. Komenského. t. I. p. 178.

politikai viszonyokról való tájékoztatást is kért a lesznai-aktól, válasz az a két morva nyelvű levél, melyet veje, Figulus, meg Felinus szénior írt, mindkettő 1651 november 13-án, Comeniusnak.

„*Figulus Comenio Patakini.* Utolsó levele nagyon elszomorított s ebben a szomorúságban tart minket, amíg a Mindenható Isten nem engedi, hogy valami vigasztalóbbat fog nekünk írni saját és környezetének egészségéről, vagy, amit legjobban kívánunk, hozzánk jó egészségben visszatér, amit engedjen a Mindenható mielőbb, amint ezt biztosan kilátásba helyezi nekünk ama kedves Hercegnőnek temetése után. Ó kedves Atyám, ne mulassza el ezt az alkalmat! Ezt mindenki kívánja Önnek, maga tudja az okot, hogy miért. Végre, adja a Mindenható Isten, itt ismét megpihen és a nehéz forráság után fölélenkül. Tudom, hogy a Patronusnak¹ is kedves lesz; ugyanis az történik, ami neki írva volt, az Ön Magyarországra való indulásáról... Az atyák abban állapodtak meg, hogy visszahívó levelet ne írjanak bizonyos okoknál fogva, különösen látva, hogy erre különleges szükség nincsen; de Ön szabad s ők az Ön elbocsátásának kérelmezését az Ön tetszésére bízzák. Végre is, ha nincs remény, hogy ott az Ön jelenléte több hasznot hozzon, mint amennyi eddig mutatkozott; az is már elvégeztetett, ami az egyház és iskola fejlesztéséhez szolgálhat, csak felhasználnák. És végre tovább is minden küldhető nekik innen, különösen, amire szükségök volna. Ön már saját tapasztalatából tudja, mi volna leginkább alkalmas... Én írni fogok a kedves Patrónusnak, megvigasztalom azzal, hogy ismét hozzánk fog visszatérni. Írni fogok Holton és Hartlieb uraknak is, mert tudom, hogy erre valamennyien várnak. Altól félek, hogy minket itt nem fog találni, mert a lengyel atyák tegnapelőtt magukhoz hívtak és tudatták velem szándékukat, hogy Veskovba forduljak... Nagyon kérem Atyám Uram, ha Isten segedelmével szerencsésen visszatérőben lesz,

¹ De Geer Lajost értette alatta.

hogy minket ki ne kerüljön; itt kissé megpihen és adhatja ránk atyai áldását. ...Itt hál' Istennek békében élünk." Ezután Francia- és Svédországra vonatkozó külpolitikai híreket közöl.

„*J. Felinus Comenio*. Szent Mihálykor küldött levelet megkaptuk; betegsége miatt, amelyről azelőtt semmit sem hallottunk, nagyon elszomorodtunk, de fölépülése megörvendeztetett minket. Adjon Isten Önnek állandó jó egészséget; a Hercegnő halála miatt nagy a gyászunk . . . Örömmel vettük tudomásul, hogy visszatérni szándékozik ide. Isten erősítse s adjon ehhez jó alkalmat, hogy szerencsésen visszatérjen. A visszahívó levelek dolgát kellőképen előterjesztettük a lengyel szénioroknak; általam üzenik, hogy nem hiszik, hogy olyan visszahívó levelek szükségesek és hasznosak lennének, mert 1.) nem egyeznének az elbocsátó levelekkel, amelyekben nem követelik az Ön elbocsájtásának idejét és tartózkodása sincsen meghatározva, miért is ebből semmi okot nem méríthetnének. 2.) Attól félnek, hogy magát vagy a jó híret, az állhatatlanság látszata által, pellengérre fogja állítani, (ne sese aliquo modo prostituat vel famam suam ob speciem inconstantiae). 3.) Az Ön mostani esetében nem tartják illőnek, hogy többszöri figyelmeztetéssel Önt elszomorítsák. Azért jobbnak tartanám, hogy saját resolutioja mellett maradjon és a német udvar tanácsa szerint cselekedjék és ott mint szabad ember elbocsátást vévén, mielőbb közzénk jöjjön. Ez az öregebb lengyel testvérek tanácsa. Mindent készen talál. Isten erősítse egészségben és kísérje kegyesen útján s örömdetesen hozza a mi körünkbe." Ezután az Angol-, Skót-, Német- és Franciaországban legutóbb történt fontos eseményekről referál neki¹

Hogy Comenius Figulus hívására nem hallgatott, hanem inkább a Felinus higgadtabb ellenvéleményét hallgatta meg, továbbra is Patakon maradt, azt több körülménynek tudhatjuk be. Mindenekelőtt sem a herceg, sem Lórántfy Zsuzsánna nem akart a Comenius eltávozásába.

¹ Patera, Komenského Korrespondence. p. 174—175.

— melynek híre okvetlenül fülökhöz jutott — beleegyezni, hiszen emez alighogy megkezdette iskolai reformmunkálatait s a III-ik latin osztályt még meg sem nyitotta. Marasztalták tehát, s hogy szavuknak nagyobb nyomatékot adjanak, fizetését is fölemelték. Comenius viszont tapasztalva, hogy a herceg, felesége halála után, újra érdeklődni kezdett a jóslatok iránt, újra hinni kezdett azokban s Comeniusnak meghagyta, hogy Drabikot hívja meg egyik birtokára; látva a lesznai széniorok vonakodását, bizonyára könyvei nyomtatásának előhaladásáról is meggyőződve, a III-ik latin osztály megnyitásának, vagyis megkezdett iskolai munkája relatív befejezésének szükségét is átérezve, talán Skytte Benedek svéd államtanácsos látogatásától is (aki november hóban járt nála Patakon) optimista hangulattal töltetve el, s végül hihetőleg Drabiktól is maradásra intve, — lemondott eltávozási szándékáról és Patakon maradt.

Azt a conventiót, melyet Zsigmond herceg 1650 okt. 31-iki, nov. 10-iki és nov. 16-iki levelei szerint a Comenius részére megállapított, nem ismerjük, arról semmi adat, följegyzés nem maradt fel. Az bizonyára már akkor is mind az európai hírű tudóshoz, mind a nemeslelkű, tudománykedvelő ifjú herceghez, aki teljes jelentősége szerint tudta a Comenius munkásságát értékelni, méltó volt. Ellenben fennmaradt az 1651 nov. 1-én kezdődő conventio jegyzéke. Ezt a dátumot, ha a fent előadottakat ismerjük, lehetetlen a Comenius eltávozási szándékával s az ennek folytán bekövetkezett conventiováltoztatással, fizetésemeléssel kapcsolatba nem hoznunk. Ez a conventio, melyet a „Lórántfy Zsuzsánna uradalmi és udvartartási könyve az 1652-ik évre” nyomán, Szilágyi Sándor a *Lórántfy Zsuzsánna Étetrajzának* (1872) Okmánytárában, a 77. lapon, a „Conventionales . . . ex Clementi Mandato Celsissimae Principissae in Anno 1652. Conscripti” cím alatt közölt, a következőleg hangzik:

„Conventio:

Clarissimi ac Reverendi Joannis Amos Comenii cujus Annus incipit die 1. Novembris A. 1651.

Paratae Pecuniae floreni	600
Tritici Cassov. Cubuli	60
Pro vestibus floreni	40
Vasa vini	15
Porci	6
Agni	15
Mellis Justae	15
Butiri Justae	25
Pisorum Cubuli	2
Lentis Cubulus	1
Milii Teriti Cubulus	1
Olerum Vasa	2
Lignorum Currus	25

Quod si mensa publica Deo opitulante erigatur, Duodecim Adolescentes e gentis nostrae fidis Christo reliquiis inter alumnos nostros sustentari admittimus.“

Magyarúl:

„A nagyhirű és tisztelendő Comenius János Amos fizetése, mely 1651 november 1-ével kezdődik:

Kézpénz 600 forint; buza 60 kassai köből; ruhára 40 forint; 15 hordó bor; 6 sertés; 15 bárány; 15 itce méz; 25 itce vaj; 2 köből borsó; 1 köből lencse; 1 köből hántott köles; 2 hordó zöldség (káposzta); 25 székér tűzifa.

Ha Isten segítségével köztartás létesül, többi alumnusaink közé e Krisztus iránt hű nemzetből 12 ifjú eltartását felvállaljuk.“

Szilágyi S. számítása szerint Comenius fizetése, a legalacsonyabb mértékű felszámítással, 940 akkori, 6000 forint 1872 évi pénznek felelt meg, vagyis kétszer akkora volt, mint amit 1872-ben nálunk egy egyetemi tanár kapott. Ennél nagyobb fizetést, a közölt conventiok összehasonlítása szerint, az összes tanárok, lelkészek, udvari tisztviselők között, csak Klobusiczki A. uradalmi főigazgató kapott, kinek fizetése mintegy 10.000 forint 1872 évi értékére ment.

Ehhez a fizetéshez, palaki jövedelmi pótlékul, hoz-

záadhatjuk még a Comenius Patakon nyomott tankönyvei után járó tiszteletdíjat, ami valószínűleg minden mű után pár száz tiszteletpéldányból állott, amelyeket ő — valamely megbízott ifjú közvetítésével — a diákoknak eladott.

Comenius eltávozási szándékával függ össze a számára Eperjesről érkezett meghívás. Comenius 1650 május 9—10-én, első Patakra utazása közben, kellemes órákat töltött Eperjesen Klobusiczki A. jószágigazgató házában, aki — mint láttuk — minden módon igyekezett őt a herceg ajánlatának elfogadására rábírni. Bizonyosra vehetjük, hogy visszatérő útjában is betért Klobusiczki uramhoz s jelentette neki, hogy mit végzett, milyen eredménnyel járt Patakon és Tokajban. Október 22—24. táján, Patakra költözése alkalmával is okvetlenül megállapodott Eperjesen, hisz a hercegnek ugyanaz a futárja ment elébe és vezette őt Lesznóból Patakra, aki májusban innen övéihez visszakísérte, s üdvözölte az ő nagy pártfogóját. De egyszersmind azt is föltehetjük, hogy Eperjesen való többszöri átutazása alkalmával ott másokkal, egyes papokkal, tanárokkal is — kik vágyva-vágytak a nagy hírű pedagógust látni — találkozott, megismerkedett. Nem lehetetlen, hogy északnyugati és északi Magyarország tólnyelvű luther. ifjai közül, kik közt, pedagógiai művei mellett, a lőcsei Brewer-féle nyomda kiadása (1633) nyomán, az ő angolból fordított *Praxis pietatis* című műve is ismeretes volt,¹ több diák is utána jött a jeles pedagógusnak Sárospatakra.

1651 október havában az eperjesiek valami úton-módon, talán a Patakon tanúlt diákoktól vagy más pataki látogatótól, hírét vevén Com. elkedvetlenedésének és eltávozási törekvésének, lépéseket tettek arra, hogy őt az

¹ Comenius *Praxis pietatis*a, melynek első kiadása 1630-ban jelent meg, szabad fordítása az angol *Practice of piety* című, Lewis Bayly, bishop of Bangor-tól való műnek, és pedig nem közvetlenül angolból, hanem németből fordítva; a lőcsei Brewer-féle nyomda 1633-ban névtelenül, utánnyomást készített belőle. Ez volt Comeniusnak első, Magyarországon kinyomott munkája.

eperjesi kollégium igazgatójának megnyerjék. Kisérletök, bármennyire jól esett is Comeniusnak, nem járhatott sikerrel, hiszen ő nem sérthette meg a hatalmas Rákóczy-házat azzal, hogy pataki tanári szolgálatát az eperjesivel cserélje föl; aztán ő nemcsak Patakról el, hanem az övéi körébe vágyott; — s végül az eperjesiek törekvésének otthon is ellenzéke támadt Madarász Márton¹ magyar lelkész személyében, aki azzal érvelt ellene, hogy Comenius a reformátusokhoz hajlik és ellensége az evang. istentiszteletnek.²

¹ Archiv pro badani o zivote a spisecch J. A. Komenského. t. VI. p. 7.

² Madarász M. halála után — mint Hörk J. Az eperjesi ev. ker. Collegium történetében (1896.) írja — Sartorius-Schneider János német és Curiani György magyar pap ismét ajánlották Comenius meghívását, s az eperjesiek újra hajlandók lettek Comeniust meghívni. Mielőtt azonban ezt megtették volna, nyilatkozatot kértek tőle; Comenius nyilatkozata nem elégítette ki őket, s ezért nem őt, hanem egy honfitársát, Mag. Matthaeides Mathaejecz Jánost hívták meg rektornak (61. l.).

X.

Az 1652-ik év munkálatai, küzdelmei.

Az 1652-ik évben Comenius legelső ténye a *harmadik vagy atrialis osztálynak* (Classis Latinae tertiae, Atrialis seu Rhetoricae), melynek a *szép irányra* (stilusra) való rávezetést tűzte ki főfeladatául, a megnyitása volt. Ez osztály megnyitásának az 1651-ik év folyamán többrendbeli gátló körülmény (pl. előbb a lakodalmi előkészületek és ünnepélyek, majd a hercegnő halála, aztán a konzervatív gondolkozású pataki vezető emberek nehézkessége, zúgása, saját elmeneteli szándéka, meg betegeskedése) útját állván, azt csak 1652 január 10-én nyithatta meg. Megnyitó beszédet

DE ELEGANTI ELEGANTiarum STUDIO

(A szép után való szép törekvésről)

cím alatt tartott.¹ E beszédében ama Patakon uralkodó előítélet ellen fordult, mely szerint a latin oktatásnál nem szükséges a nyelv szépségére törekednünk. Erre vonatkozólag a *De Studii Pansophici impedimentis* 4-ik pontjában következőleg nyilatkozik: „Mikor az atrialis tanulmányok felett is egyes izléstelen emberek zugolódtak és a latin nyelvi eleganciát, mielőtt megizlelték volna, undorítónak találták (megint mondogatva: Minek nekünk a nyelvi szépség? nem leszünk mi beszédünkben Cicerók?), ez okul szolgált arra, hogy „A szép után való szép törekvésről” beszédet tartsunk.”

¹ Magyar fordítása, dr. Gulyás J. tollából, megjelent a *Prof. Tanügyi Szemle* 1931. januári füzetében.

Beszédében a szépnek mindenféle fajtát, megnyilvánulását a természetben és művészetben, tudományban és cselekedetben ajánlja, de különösen mégis a szép előadás becsét, az ékesen szólás előnyeit emeli ki és ajánlja az ifjuságnak, hogy az elme, a beszéd és a cselekedet szépségeinek kiművelésére minden alkalmat használjanak fel. A szépség, kellem, pompa az isteni bölcseségnek a dolgokba vésett bélyegei, vagyis minden ékességnek és szépségnek forrása Isten s a dolgoknak általa való arányos és kellemes elrendezése. Ő plántálta belénk a szép-érzést. S miért ne ingerelne és gyönyörködtetne bennünket nagyobb mértékben a gondolatok és a nyelv szépsége? hiszen oly szép dolog a remek gondolatokat ékes nyelven elmondani és az embereket róluk meggyőzni! Nem ok nélkül tartják a magas lelki adományok közt az ékesszólást a legfőbbnek, mert az ékesszólás többre tud jutni, mint a bölcsesség; emez ugyanis csak az értelmet világosítja meg, amaz ellenben a cselekedetek megindítóját, az érzelmet és az akaratot. Ha az érzelmet megindítottuk, egész népeket mozgásba hozhatunk. De még a mélyebb tanok megértésénél is szükség van az ékesszólásra vagyis a mélyértelmű dolog elmés kifejezésére, képekbe, hasonlatokba, közmondásokba burkolására. De a Szentírásnál s a régibb és újabb kor teologusainál is találkozunk az ékes beszéd eszközeivel, úgy hogy ők nemcsak az isteni bölcseségnek, hanem a római ékesszólásnak is tanítói, — vagyis a teológia hallgatóinak semmi okuk sincs azt vélni, hogy a tiszta latinság tanulmánya távol esik tőlük, sőt inkább minden erővel rajta kell lenniök, hogy Istenhez méltóan, vagyis művelt nyelven beszéljenek.

Az előföltétel az ékes beszédhez a dolgok ismerete, aztán a latin szók tiszta értelése, természetes és tulajdonképeni jelentésekben; ezután következik a lassú út és óvatos előhaladás az ékes előadásra tartozó szabályokban és gyakorlatokban. A janualis osztályban a dolgokról és a dolgok neveiről szerzett ismeretek után most a dolgoknak ugyanazon az összességén át fogjuk ifjainkat ve-

zetni, hogy újból, vagy inkább részleteiben vizsgáljanak meg, vagy pontosabban tekintsenek meg mindent és így újból a dolgok ismeretét fogjuk az ékesszólás alapjává tenni. Második követelmény a latin nyelv tiszta ismerete, mert azt nem lehet ékes beszédre megtanítani, aki latinul beszélni sem tud. Reméljük, tanítványaink a janualis osztályban a latin beszélésben oly jó alapot szereztek, amelyen a latin nyelv minden szépsége fölépíthető. Végül óvatos előhaladásra van szükség, alúlról kezdve s innen jól rendezett és szilárdan megalapozott lépésekben haladva lassan fölfelé.

E szerint, kedves növendékek, meg fogjátok tanulni, hogy a nyelvet szép módon alakítsátok, először az egyes szókra, azután a szókapcsolatokra vagy szólásmódokra, továbbá egyes mondatokra, majd körmondatokra, végül az egész beszédre vonatkozólag és pedig számtalan módon, de amelyek mind oly tiszta szabályokon alapulnak, hogy itt semmi akadálytól vagy nehézségtől nem kell tartanotok, sőt inkább kellemes és gyönyörködtető útra számíthattok.

Beszéde végén szemökre lobbantja, különösen a nemesi osztályhoz tartozó ifjaknak, hogy csaknem mindnyájan kedvök ellen vannak az iskolában és mihelyt onnan megszabadulhatnak, azonnal túladnak könyveiken, hogy többé semmi közük ne legyen a tudományokhoz. Egy író sem olvasnak, külföldi egyetemeket nem látogatnak, tudós emberekkel nem társalkodnak, egy kis latinnal s hazai nyelven való olvasással és írással megelégszenek. Felhossa példáulú a külföldet, ahol a nemes ember nem tartaná magát nemesnek, ha ifjú korában a keresztyén világ elsőrendű országait, egyetemeit és udvarait meg nem látogatná, külföldi nyelvekre s államtudományi ismeretekre szert nem tenne. De ha már, mondja ő, ez a nemesebb becsvágy nem sarkallja is őket, legalább idehaza olvasnák szorgalmasan a jó könyveket, inkább, mintsem hogy a hanyagságnak vagy semmittevésnek, az evésnek-ivásnak vagy a gazdálkodásnak adják magokat, amihez bármely paraszt is ért. Majd fájdalmában, mintha

dorgáló szavát széles e hazában hallatni akarná, így kiált fel: „Óh hajdan erős magyar nép, annyira elpuhultál-e, hogy csak a hasadra van gondod és nem a fegyverre és tudományra? Szedjétek össze magatokat, hogy akik egyszer Marsnak ivadékai valátok, majdan Minervának fiai lehessetek!” Azután a szülékhez fordul, mint akik szerinte példaadásukkal nagyrészből okai az elharapódzott bajnak, a kárhozatos közszellemnek. A szüléket vádolja, hogy „magok rontják el gyermekeiket vagy legalább hátráltatják azok előmenetelét azzal, hogy hazaviszik gyermekeiket és nem küldik vissza idejében.” „Ime a példa: karácsonykor haza bocsátottuk azokat, akiket szüleik kívántak, oly kikötéssel, hogy törvény szerint, 8 nappal ünnep után, visszaküldessenek. Ime ma a 17-ik nap telik el és mégsem tértek vissza mindnyájan. Mily ártalmas ez a gyermekésznek megrontásával járó anyai gyöngéd szeretet! Ilymódon magokat és az egész iskolai társaságot hátráltatják, társaiknak előhaladását meggátolják, még hozzá beléjük oltják azt a vágyat, hogy végre elhagyják, vagy megútlálják az iskolát.” Végre a tanárokhoz intézi buzdító és eszméltető szavát, abban a meggyőződésben lévén, hogy az iskolának emelkedése vagy süllyedése legnagyobb részben a tanárokon fordul meg: „Mutassuk meg munkabíró képességünkkel, sőt buzgóságunkkal és fáradhatatlan szorgalmunkkal, hogy mi jól tudjuk, miért megyünk tudós-számba, t. i. nem az élet nagyobb kényelme miatt, hanem a fáradságosabb munka miatt, mellyel Istennek és az emberi társaságnak többet használunk, mint a sokaság!” Arra kéri az iskola rektorait és praecceptorait, ezzel a jelszóval végezzék tisztöket: *Laborum portio mea sit major!*

Zsigmond hercegnek, e nagyra hivatott, kitűnő tehetségű ifjúnak halála, melynek hírért gyorsfutárok hozták Patakra, mélységes fájdalommal töltötte el a Comenius szívét. Még pár hóval később is (jun. 1.) ezt írja Klobuczinak Zsigmondról: „Amint nemcsak magunknak volt az egygyűződésünk, hanem sok idegennel, szomszédokkal és

távollakóval együtt tápláltuk azt az édes reményt, hogy ő nagy dolgokra született és a végtől a népek üdvére rendeltetett, — úgy e csapást is nem csupán magunk gyászoljuk, hanem a panaszainkban résztvevők száma határtalan.“ A váratlan gyászeset híre, Zsigmond személyében főtámaszának és jövőbeli reménységének elvesztése az első percben annyira megrendítette és kétségbe ejtette őt, hogy azonnal tollat fogott és a legnagyobb sietséggel írt Lesznóba, kérve azonnali visszahívását. Levele már febr. 29-én Lesznoban volt, mert a testvérgyülekezet lesznai archivumi katalogusa e napról jelenti, hogy a gyülekezet előjárói Comenius visszahívása iránt beadvánnyal fordultak Lórántfy Zsuzsánnához.¹ E lépés csak úgy érthető, hogy azt Comenius kérte és indította meg, hiszen nov. 13-án, — mint Felinus leveléből tudjuk — az előjárók még nem látták szükségesnek és helyénvalónak, hogy a fejedelemasszonytól a Comenius visszabocsátását kérjék; ellenben most hivatalosan kérték az ő elbocsátását. Nagyon természetes, hogy a visszahívó levél a főiskola körében óriási feltűnést keltett. Az udvar, a lelkészek, a tanárok mind nagy meglepetéssel, sőt megütközéssel vették a — bizonyára nem Comenius közreműködése nélkül történt — visszahívás hírét, de egyszerűen azzal az eltökélt szándékkal, hogy a Comenistól megkezdett iskolai reformot abba nem hagyják, hanem azt tovább fejlesztik. Ezért minden áron arra törekedtek, hogy őt maradásra bírják. Ennek folytán a tanári kar azonnal írt (1652 márc. 12) a lesznai széniorokhoz és kérte őket, hogy halasszák el a Comenius visszahívását; Verécsi Ferenc pataki lelkész és gondnok pedig, a lelkészek megbízásából, Gertich szénioroknak írt s mint lelkész igyekezett a lelkésznek szívére beszélni (márc. 13).²

Lórántfy Zsuzsánnát, aki férje halála után pár év alatt menyét és kedves fiát is oly hamar elvesztette, Zsigmond halála a földig sújtotta. Bár az anyai fájdalom

¹ Kvacala, Korresp. Komenského, t. I. p. 179.

² U. ott.

súlya alatt roskadozott, de a vallásos hit vígasztalásai-
ból erőt merítve, mindjárt a gyász első heteiben megem-
lékezett a sárospataki főiskoláról. Érezve, hogy annak fia
halála után nagyobb mértékben lesz szüksége az ő párt-
fogására: gyorsan intézkedik, hogy a felügyelet és taní-
tás körében semmi hiány és semmi fogyatkozás ne le-
gyen. Legbizalmasabb emberét, Klobusiczki A. jószá-
gigazgatót kérve-kéri, hogy gondnoki tisztében hűsége-
sen és erélyesen járjon el, — mint 1652 márc. 15-én Fo-
garason kelt levelében írja neki: „Az Isten dicsőségének
előmozdításában mind ilyen keserves szomorodott álla-
patunkban is nem kell megcsökkennünk, noha emberi mód
szerint szólván, Isten jó segédünket venné el mellőlünk.
Comenius uram is elkezdett munkájához hozzá lásson,
mert immár ő klme is napról-napra inkább erőtlenedik,
csak nem kellene azt halogatni.”¹ — Comeniust több
rendbeli levélben felszólítja, hogy az új módszer szerinti
tanítást eddigi buzgóságával folytassa, ígervén neki, hogy
kegyességét ezután még nagyobb mértékben fogja vele
éreztetni. E levelei nem maradtak fel, de ilyen tartal-
mukra maga Comenius utal 1652 jun. 1-én Klobusiczki
Andráshoz intézett levelében.

A pataki tanárok és papok, valamint Lórántfy Zs.
kérdései mind nem használtak semmit, a lesznai széniorok
megmaradtak a határozatuk mellett s ápr. 4-én megismé-
telték visszahívásukat,² — bizonyára azért, mert Come-
nius továbbra is ragaszkodott eltávozási szándékához,
talán részben azért, mert nagyon fájt neki s bántotta is
az önérzetét, hogy őt, aki Zsigmond herceget eskette, aki
oly nagy tiszteletelője és oly nagy bizalmasa volt a her-
cegnek, nem hívták meg a herceg temetésére Gyulafejér-
várra, nem adtak neki alkalmat, hogy mélységes fájdalom-
át és részvétét a fejedelemasszony és az ifjú fejedelem
előtt — a két magyar haza többi előkelőségei mellett —
ő is kifejezésre juttassa, alkalmat egyúttal arra, hogy II.

¹ U. ott, p. 180.

² U. o. p. 180.

Rákóczy György fejedelemmel megismerkedjék, érintkez-
zék.¹

Drabik Zsigmond hercegnek sem betegségről, sem haláláról nem nyert víziói révén értesítést, s mikor a herceg már pár nap óta halott volt, még akkor is szerepet tulajdonított neki, amivel Comeniust kimondhatatlan zavarba hozta. Maga beszéli, hogy mikor Tolnai figyelmeztette, hogy Drabik kijátsza őket, amint igaz, hogy Isten él, hallgatott, egy szót se tudott felelni.² Valóban, ha valami képes lett volna Comeniust kiábrándítani, ez az esemény lehetett az. Drabik védekezése a halálesetről való értesülés után nevetséges: mikor Istent megkérdezte, miért nem jelentette neki Zsigmond halálát? Isten azt felelte, hogy az ő útjait senki sem kutathatja ki s Zsigmond azért bűnhődött, mert bátyját a kozákoknak való segélynyújtásról lebeszélte. Miután pedig a jóst (videns) semmiképen nem lehetett zavarba hozni, a szerepet, amelynek betöltése azelőtt Zsigmond hercegre volt bízva, ráruházta mindjárt bátyjára: György erdélyi fejedelemre.³ Hogy e kapkodás mellett még továbbra is komolyan vették, azt főleg egy szerencsés mondásnak köszönhette. Megjósolta, hogy II. Rákóczy György megválasztatja fiát erdélyi fejedelemnek. E jóslat eleinte nevetségesnek tűnt fel; Tolnai, mikor hallotta, ezt mondta: „Új csalás! a fejedelemnek nem áll jogában országának utódot adni; halála után a rendek azt választják meg, akit akarnak!” Comenius ellenveleté, hogy a mostani fejedelmet is atyja életében választották meg, de Tolnai útalt a különbségre: A mostani fejedelem már felnőtt, nő ember volt és ezért bízták rá az ország gyepőjét; de a fejedelem fia most csak 8 éves s valami hasonlót rábizni nem lehet! De nem sokkal reá a hírnökök meghozták a hirt, hogy György feje-

¹ H. Schönebaum. Comenius bei den Rákóczy in Sárospatak. p. 56—57.

² Lux e tenebris, 101. l.

³ Lux e tenebris, 99. l.; Kvac sala, Comenius és a Rákóczyak (Budap. Szemle. 1889). 125. l.

delem súlyos betegségbe esett és az országgyűlés megválasztotta Ferencet fejedelemnek, Kemény Jánost rendelve melléje gyámul s idővel a porta is megadta rá a jóváhagyást.¹ Drabik, aki pár nappal Zsigmond halála előtt azt üzent Istén nevében Comeniusnak, hogy menjen el innen, — most, Zsigmond halála után, erről egyelőre nem szólt; a helyzet gyökeresen megváltozott!

Zsigmond halála nemcsak jövőbeli reményeit rendítelte meg Comeniusnak, hanem egyébként is sok keserűséget okozott neki. Ha elmeneteli szándékával lassankint felhagyva egyelőre maradt is (előbbi elhatározásának megváltoztatására, úrnője meghagyása értelmében, erős befolyást gyakorolhatott az ő jó embere és nagy pártfogója, Klobusiczki; aztán tankönyveinek és egyéb iratainak nyomtatása időközben vígan haladt előre; végül a Drabik újabb jóslatai, II. Rákóczy Gy. erdélyi fejedelemnek az előtérbe állítása újabb reménnyel töltötte el a jövőt illetőleg a kebelét),² de a korábbi hatalmas pártfogó letüntét mindennemű ellenfelei erősen éreztették vele. Drabik jóslataiban gyakoriak a megjegyzések, hogy adjunktusát háborgatják, s e megjegyzések forrása felől nem foroghat fenn kétség. Ha más vádat nem tudtak felhozni ellene, előálltak azzal, hogy Comenius földi nyereséget keres, és amit nem mertek szemébe mondani, azt háta mögött emlegették.

A nyereszkesedés vádjának alapja, a nagy fizetésen és a tankönyvei eladásából származó jövedelmén kívül, a Drabik jóslataiban lehetett. Jóslatainak egyik rögeszméje volt, hogy az evangélikusok megváltása a törökök segítségével fog történni. Ez iránt a törökökben érdeket gerjeszteni és velök a keresztyénséget megismertetni: ezt kötötte Isten ismételen a Comenius szívére. A pénzt, amibe a Szentírás török nyelvre fordítása és nyomtatása kerül, a fejedelemasszony adja. Comenius komolyan vette a felszólítást, Lórántfy Zsuzsánna azonban tagadó

¹ Lux e tenebris, 103. l.; Kvacsala, id. dolgozat, 126. l.

² H. Schönebaum, id. mű, 58. l.

választ adott, aminek Comenius két okát adja : hogy nem hitt Drabik szavaiban és hogy az erény szeretetét mindenek fölé helyezte.¹ Ez az utóbbi állítás nem igazságos, mert a költségek, amelyeket I. Rákóczy György és felesége a sárospataki főiskolára áldoztak, és a számadások, amelyek Lórántfy Zs. után fennmaradtak, e vádak ellen szólnak. Annál igazabb lehetett a másik, hogy Drabiknak a fejedelmi udvarban nem hittek, s ezt Comenius annál kevésbé vehette zokon, mert ebben a hitetlenségben mások is osztoztak. Írt is megint tehát Drabiknak és a levélben, melyet Drabik jun. 15-én kapott, értesíti, hogy barátai és ismerősei mind kételkednek jóslataiban, mert azok, akiknek márciusra halált jósolt, mind élnek. De Drabik nem jött zavarba ; miután látta, hogy szavait Patakon nem sokra becsülik, jóslatai 3 gondolattal kezdtek foglalkozni : Comenius hagyja oda Sárospatakot és menjen Lengyelországba ; küldje meg a jóslatokat II. Rákóczy Györgynek, végül maga Drabik menjen Sárospatakra. Az intést, hogy hagyja oda Sárospatakot, Comenius már azért sem vehette komolyan, mert gyakran azzal éppen ellenkező felhívást kapott, de azért sem gondolt komolyan az elmenetelre, mert úgyancsak a jóslatok értelmében a következő 1653-ik év nagy eseményeket hordott méhében, s ezeket hol várhatta biztosabban be, mint a Rákóczyak udvarában ?

Annál készségesebben fogadta Comenius a második intést, hogy a jóslatokat küldje meg II. Rákóczy György fejedelemnek. Ez ugyanis nem állott vele oly közeli viszonyban, mint Zsigmond herceg, sőt még nem is találkozott vele. De hasztalan próbálkozott, a jóslatokat nem tudta a fejedelem kezeihez juttatni. Erre vonatkozólag a *Lux e tenebris* 124. lapalji jegyzetében a következőket írja : „Megtudtam, hogy habár a fejedelem engemet látni és velem beszélni óhajtott, ezt testvére temetése alkalmával is remélgette, mindazáltal azok a fejedelem anyját rábeszélésték, hogy én ne vegyek a temetésen részt s engemet ne hívjon meg

¹ *Lux e tenebris*, 125. l. ; Kvacsala, id. dolg. 127. l.

másokkal együtt reá; láttam, hogy hasztalan küldök mindenfelét Erdélybe, azok (főként a teologusok, Bisterfeld és Medgyesi) mindent elfognak és semmit sem adnak át a fejedelemnek. Midőn e miatt a jószágigazgatónak panaszkodtam és tőle tanácsot kértem, ő ezt a tanácsot adta. E napokban (úgymond) Patakra érkezik Kemény János, a fejedelem belső tanácsosa; mindent közölni kell vele. Beleenyűgödtem, ő eljött, engemet fogadott s én neki az egész ügyet (a praefectus jelenlétében) kifejtettem (május 20).¹ Kemény érdeklődéssel hallgatta végig az előadást, számos körülményre kiterjesztette a figyelmét, mintha maga is megakarna bizonyosodni a dolog felől; végül pedig a látomások egy példányát elkérte a maga számára, melyet majd alkalomadtán a fejedelem kezébe fog juttatni. Még megkérdezte, vajjon Comenius nevében biztosíthatja-e a fejedelmet azok igazsága felől, mire Comenius azt felelte, hogy azok föltétlenül hívéseit csak az egyház követelhetné, de jó az államkormányzásnál is figyelemmel kísérni az intéseket. A példányt, amelyet Kemény kért, kiállította, leveleket írt a fejedelem tanácsosai, Bisterfeld és maga a fejedelem számára, melyekben a jóslatokat megszívlelésül ajánlja, egyes feltűnőbb részleteiket megmagyarázza és védelmezi.²

A fejedelemhez 1652 május 20-án intézett levelében kéri az Istent, hogy adjon annak megnyilatkozott szemeket, a bölcsesség lelkét és az ő akaratának megismerését. Óh kiváló lelkek, ti ketten — kiált fel — legyetek ti az

¹ E szövszerinti fordításban közölt részlet alapján sajnálatos tévedésnek, mely a jeles Comenius-kutató tolla alá csúszott, kell minősítenünk Kvacsalának a nagy Comenius-életrajz 344. lapján olvasható következő állítását: „Zum Leichenbegängnisse des Fürsten Sigmund war zwar der Fürst aus Siebenbürgen nach Sárospatak gekommen“ (s hasonló értelemben a *Comenius és a Rákóczyak* c. dolgozatában: „Zsigmond herceg temetésére feljött [i. e. a fejedelem] Sárospatakra“, 127 l.). A Zsigmond herceg temetése, mint láttuk, Gyulafehérvárt ment végbe, s így nem jöhetett fel arra György fejedelem Sárospatakra, de nem is jött fel, György fejedelem az 1650–1654. években nem járt Patakon.

² Kvacsala, id. dolgozat, 128 l.

Istennek méltó eszközei, míg mások érzéketlenek. Inti őket, hogy munkálkodjanak az Isten házának romjaiból való kiemelésén. Határozzanak, legyenek bölcsek tetteik előtt és ne utána. — *Bisterfeldet* május 22-én kelt levelében kéri, hogy minden előítéletől menten nyilvánítsa szabad véleményét az olvasottak ügyében. A lelkek különbsége Isten ajándéka és nincs a teologusokhoz kötve: az egész egyháznak adatik annak táplálására. *Bisterfeld*nél megvan Isten kegyelméből a Szentírásban való jártasság és tudomány, képes ítéletet mondani afelől, vajjon ezek a dolgok valamely teremtettt álomképből származnak-e, vagy kólmányok? S ha az emberi értelemnél magasabbaknak tűnnek fel, tartozunk azért dicsőséget tenni Istennek. *Comenius* az égnek és földnek szemléletében bizonyoságot tesz arról, hogy neki nincs más célja, mint hogy érintkezék *Bisterfeld*del és általa a közügyekre hasznos férfiakkal. Ő (*Comenius*) féli az Istent, retteg az emberektől, *Bisterfeldet* szereti, az eklézsia üdvéért ég, valamint azoknak üdvét is munkálja, akik őt meghívásukkal magukhoz méltónak tartják: azért érzi, hogy le van nekik kötelezve, s nem szabad hallgatnia, ha észreveszi, hogy nekik valami hasznukra vagy ártalmukra van. *Bisterfeld* tanácsoljon neki s ő is viszont. A rárakott teher nyomja lelkiismeretét, nyugalma nincs addig, míg az ügyet teljesen meg nem ismerteti *Bisterfeld*del. Töpreng azon, hogy a munkát szabadabb, felvilágosultabb elmével végrehajthatja-e? Szabadítsa meg őt *Bisterfeld*, mint kegyes patrónusa, e kétségektől! Nézzen a fenséges uralkodó-házra, melynek javát munkálják; tekintsen végül a házára, hogy annak előre hirdetett romlását elfordítsák. Ezt a romlást elhárítani nagyobb munka lesz, mint amennyire az emberi erő elégséges. Istennek ajánlja *Bisterfeldet*!¹

Drabik kívánsága tehát teljesült és hogy látomásai nem voltak hatás nélkül, kitetszik abból, hogy a fejedelem *Klobusiczkinak* és *Comeniusnak* is írt, hogyha valami folytatásuk jön, közöljék vele. E hiszékenység magya-

¹ Kvacala, Korresp. Komenského. t. I. p. 181—183.

rázatára felhozhatjuk, hogy György is, miként Zsigmond, a Bisterfeld tanítványa volt, akiről tudjuk, hogy a kor számos tudásával egyetérve hitt a mágiában és más természetfölötti jelenségekben. Azonfelül a fejedelmet meghattotta, mint Comenius írja, atyjának és öccsének halála, melyet a jóslatok oly föltétlenül Isten büntetése gyanánt mutattak be. Kívánságát, a következő jóslatok megküldését, Comenius híven teljesítette.

Miután Comenius — elsősorban a Klobusiczki rábeszélésére — egyelőre lemondott eltávozási szándékáról, s miután a Klobusiczki és Kemény J. közbenjárására sikerült II. Rákóczy György erdélyi fejedelemmel is közelebbi érintkezésbe jutnia, hozzá a jóslatokat eljuttatnia, őt azok számára úgyszólván megnyernie, — szükségét érezte annak, hogy pataki helyzetét, eddig végzett iskolai munkáját illető reményeit és aggodalmait s az akadályok elhárítására vonatkozó kívánságait a nyilvánossággal megismertesse, mintegy számot adjon eddigi működéséről. E végre legalkalmasabbnak tartotta, ha nyílt levelet intéz ahhoz a férfiúhoz, aki neki minden iskolai munkálataiban (sőt, mint láttuk, politikai akcióiban is) leghivebb támogatója, terveinek megvalósítója volt s akitől a jövőre vonatkozó kívánságainak megvalósítását is leginkább remélhette: Klobusiczkihoz. Így írta meg 1652 jun. 1-én kelt hosszú nyílt levelét, mely a *Primitiae laborum* folytatása gyanánt 1652-ben kiadott *Laborum scholasticorum in illustri Patakino gymnasio Continuatio* élén áll, e címmel: *Ad vere Generosum, vereq Consiliis et factis strenuum ac Magnificum Virum, D. D. Andream de Klobusitz, Celsiss. Principi Transsylvaniae à Consiliis intimis, omnium suae Celsit. per Hungariam Dynastiarum Praefectum supremum, Patakinæ autem Scholæ (ex voluntate Illustrissimæ Suae Celsitudinis) Instauratorem primarium.*

Levelében először Zsigmond herceg haláláról s az általa okozott mély szomorúságról emlékezik meg, azután a fejedelemasszonyról kezd szólni. „Isten . . . a Méltóságos fejedelemasszonynak, a mi kegyes táplálónknak lelket annyira megerősítette, hogy szomorúsága közepette (s

midőn úgy látszott, hogy ezer lándzsától átszúrt anyai szíve összeroskad a fájdalom alatt) mindazáltal a Schóláról megemlékezni, annak előmeneteléről intézkedni, a sürgősen elvégzendő dolgok felől Téged, Uram, annyi esdekléssel serénykedésre figyelmeztetni igyekezett, hogy minket is barátainkhoz intézett levelei által, buzgalmunk csökkenéséről lebeszélni, megsegítő kezét a szokott mértéken túl is felajánlani kegyeskedett; fizessen meg neki kegyességéért az örökkévaló Isten, akinek itt dicsőségére áldozatát nyújtja a fenkölt lelkű nő! S nem mellőzhetem hallgatással, hogy maga az erdélyi fejedelem ő Fensége is (akit a jóságos végzet nekünk megtartott s bárcsak sokáig éltetne!) egyéb, már örökségképen reászállott gondjai közt, még ennek az iskolának a gondját is kegyelmesen magára vállalni kegyeskedett: a minapában követe, nagys. Kemény János úr, az erdélyi hadak főgenerálisa által szorgos vizsgálatot végeztetvén a mi előhaladásunk felől és erősen buzdítván minket arra, hogy tisztünkben meg ne restüljünk, Jól tudod te ezeket, Uram! hisz' résztvétél abban és annak a buzdításnak egy része hozzád intéztetett. De jól tudjuk mi is, a Te virtusod semmit el nem mulaszt, ami csak az Iskola, az Egyház és a Haza javára kigondolható. Mi azért, Nagyságos Uram! akik te benned első felügyelőnket és örökös buzdítónkat tiszteljük, hűséges tanúbizonyságát látjuk benned annak, hogy az elmék fölserkentésére irányuló gondoskodásainkban meg ne lanyhúljunk (ebben a városban ugyanis a reformációnak azt a fundamentumát kell letennünk, hogy vetkezessék le — ha ez bármi úton-módon lehetséges — az elméknek megrögzött tunyasága, miként már föntebb mondtam s mint abban napról-napra jobban megerősödöm); mi mindazoknak, amik itt a minapában történtek, s amiket még a gyakorlat továbbra is megkövetel, a ki-nyomtatásáról gondoskodunk. Először azért, hogy mind-ezeknek emléke ösztökélője legyen azoknak, akik utánunk fognak következni. Azután azért, hogy napvilágra hozzuk, melyek azok, amiket tőlünk az egyszer tett meg-állapodás értelmében, joggal elvárhatnak: ha csak sere-

nyen végzik tisztóket, akik ennek végzésére elhívtak. Mi, akik e munkákhoz csupán tanácsainkkal segíteni hívtunk, minket már hazahívnak azok a munkáink, amelyek otthon reánk várnak: a végrehajtást tehát másokra kell bízunk ama régi közmondás szerint: A munka a fiatalok, a tanácsadás az öregek feladata! Tudom, hogy erre azt lehetne ellenvetni: könnyebb tanácsokat adni, mint azokat végrehajtani! De ez nem mindig igaz, gyakran csupán a gyávaságnak (tunyaság) az ürügye: A nem-akarás a döntő, de a nem-tudást állítja előtérbe.“

A levél további részében Comenius felsorolja azokat a gátló akadályokat, amelyek miatt az új oktatási rendszer az intézetben meg nem gyökerezhetett. Először megemlíti, hogy ő nem javasolta az új módszernek az osztályokba való bevezetését, míg az új tankönyvek el nem készültek, azokat a tanulók és a tanítók kezeibe nem adják. De nem hallgattak rá. E miatt a kísérletezés, této-vázás nehézsége (haesitatio circa initium) kedvetlenséget szült, mert az eredmény nem felelt meg a várakozásnak. Ezt a nehézséget azután félig-meddig eloszlatta a tankönyveknek elkészülte. — Sokkal nagyobb akadály volt a haladásnak, hogy eddigelé a latin osztályokba nem állítottak be olyan praeceptorokat, akik, csupán ezt az egy dolgot műveljék, vagyis állandó tanítókat, akik magokat és munkájokat ebben az állásban Istennek és az egyháznak szenteljék, akik az igaz módszer törvényeit megértve, azokat állandóan gyakorolják. E panasz megértése végett tudnunk kell, hogy az osztálytanítókat akkor is, mint később egész 1850-ig, a nagyobb diákok közül választották, akik közül egy sem működött tovább egy esztendőnél, s alighogy valami gyakorlatot szereztek az oktatásban, elhagyták állásukat, hogy helyökre megint egy újonc lépjen, ők pedig jobb jövedelemmel kínáló papi vagy tanítói állást vállaltak. Mint a *Janua* utószavában írja, a janualis osztályt 2 év alatt 3 praeceptor is tanította (Kaposi P., Szánthai M. és Helembai S.). Még hozzá ezek a nagyobb tanulók legtöbbször akarati-
 1846-as évtizedben írt levele Comeniusnak, 1846. május 12-én

lenére, kényszerítve (invitus) vállalkoztak szerepökre (jól mondja erre Comenius: *Invitis canibus non est venandum*), s mi több, a felsőbb tanfolyamok professzorainak nyilvános előadásait is hallgatták, a magok dolgát előbbvalónak tartván, az osztállyal csak közórákon, csak úgy futólag, mellékesen, immel-ámmal foglalkoztak¹. Pedig ezek a tanítóságok egész embert kívánnak, — folytatja Comenius; — mit lehessen ezekben futólag végezni? Mi természetesebb, mint hogy az ilyen örökös kísérletezés mellett az új módszer könnyű, természetes és rövid útját senki el nem tanulhatja. Comenius e szavaiból megértjük, hogy az avatatlan tanítók, a régiben felnőtt és elfogult emberek folyvást az új módszer nehéz volta ellen panaszkodtak, különösen a grammatika tanítását és a nagy terjedelmű tankönyveket kifogásolták, s nem egészen ok nélkül.

A jó reménységnek legnagyobb korlátját abban találja írónk, hogy Patakon senki sem adja át magát a tudományos életnek (*literate vitae*), hanem más célt tűz maga elé; az ifjak az iskolából elsietnek, a tanulmányokat csak úgy izlelik meg, mint a kutya a Nilust s elfutnak, megelégesznek azzal, hogy a tudományokat és a latinságot csak futólag érintik. Ámde a mi módszereünk — folytatja Comenius — egészen reális és reális tanultságra törekszik; nem szajkókat, szófecségőket törekszik képezni, hanem embereket, akik értenek a dolgokhoz. A kettő közül az egyik maradjon: vagy a ti elméiteket is ehhez a normához, a humanitásnak teljes törvényeihez kell alkalmazni. vagy azoknak más törvényadókat kell keresniök! Ha én az én rendszeremtől nem tudom magam elszakítani, a tieidnek mégis hű és jó tanáccsal fogok tudni szolgálni, ha majd e dologban megtörtént a

¹ Hi boni Praeceptores . . . non discipulis ex toto operantur, sed sibi: quippe qui omnes publicorum Professorum Lectiones frequentant, a nullis exercitiis abesse volunt, intermediis tantum horis Classes ingrediuntur, oppletique conceptibus suis aliena illa, quae cum Discipulis agenda sunt, nonnisi raptim, obiter, perfunctorie agere possunt.

döntés. Azonközben is rajta leszek, hogy az elkezdett fonalat folytassam és a 3 latin osztályt úgy megékesítssem, hogy megismerhető legyen, hogy az a felsőbb tanulmányok útját biztosítja; a ti ifjaitok elméi vagy ezen tartásnak ki, vagy balul fognak haladni!

XI.

TANKÖNYVEK.

A. VESTIBULUM.

Comenius a *Schola Latina tribus classibus divisa* (A három osztályra osztott latin iskola) előszavában azt írja: „A pataki ifjúságnak szánt latin-magyar nyelvkönyvek elkészítésével már foglalkozunk, t. i. Tolnai János, az iskola igazgatója és Szöllősi János teol. és filoz. professzor urak, néhány kiválóbb akadémiái hallgatóval, akik közül majd az egyes osztályok tanítói választatni fognak. Hasonlóképen a tisztelendő és ezen a küzdőtéren már azelőtt dicséretesen forgolódó férfiú, Szilágyi Benjámin István sem tagadja meg tőlünk közreműködését. Mindezek velem együtt magukat és munkájukat Méltóságotok állandó jóindulatába ajánlják.”¹

Ezek közül Tolnai J. rektorról és Szöllősi J. professzorról már szólottunk. Szilágyi B. István, aki Alstednél tanult a gyulafejevári iskolában, külföldi útja után, 1643—1645-ben a váradi iskola rektora lett, hol Comenius Januárját 1643-ban a magyar nyelvhez alkalmazva kiadta; 1645—47-ben a pataki iskola rektorának hívták meg

¹ „In apparandis Libellis *Latino-vernaculis* publi Vestrae... jam occupamur. Clariss, scilicet Viri, D. *Johannes Tolnai*, Scholae Rector & D. *Johannes Szöllősi*, Theol. & Ph. Professor, cum excitatoribus alioque e Studiosorum turba, e quibus Classici Praeceptores eligendi erunt. Reverendo item Viro, & in hac palaestra ante jam cum laude versato, D. *Stephano Beniamin Szilágyi*, qui nobis limam quoque suam non negat. Omnes hi mecum una se & labores suos... constanti Celsitudinum Vestrarum favori commendant.”

s mint ilyen résztvett a szatmárnémeti zsinaton, melynek történetét megírta; 1647-től tolcsvai s Comenius idejében s. a. újhelyi lelkész, aki az átnézést vállalta magára.

Az I. latin osztály nyelvkönyve, az *Op. Did. Omnia* szerint: *Eruditionis scholasticae pars prima*, VESTIBULUM, *Rerum et Linguarum fundamenta exhibens*, 1652 elején, tehát az osztály megnyitása után 1 év múlva jelent meg. E könyv, mint maga mondja, javított kiadása volt annak, mely a svéd iskolák számára 1648-ban Lesz-noban kinyomatott: „Ez az egész Vestibulum — mondja ez utóbbiról (*Op. Did. Omnia*, II. 297.) — utóbb Magyarországon összhangzóbbá tételve, a következő kötetben fog előjönni.”¹ Az Előszó Tolnai S. István-hoz (később szikszói tanító), az I. osztály első tanítójához van intézve, akinek meleg üdvözlés után útastításokat ad a tankönyv használatára és a követendő eljárásra nézve. A *Vestibularis* osztály feladata az újoncokat előkészíteni a *Januara* és ezen keresztül a latinság *Atriumába* úgy bevezetni, hogy ez a latin studium hatalmas emeltyű legyen az egész bölcseségi tanulmány kurzusainak szerencsés elvégzésére. Ennek az előkészítésnek 7 fokozata van: 1. a folyékony latin olvasás, 2. a helyes és tagozott kiejtés, 3. olvasható gyors latin írás, 4. a latin nyelv helyesen megértett és alkalmazott főszavainak (*radices*), 5. az ezeknek megfelelő magyar szóknak megtanulása, 6. minden hasonló szó pontos deklinálása és konjugálása, 7. s mivel a klasszikus könyveket úgy akarjuk elkészíteni, hogy az enciklopédia velejét magokba foglalják, ennek az értelemben és az emlékezetbe véséséről gondoskodás. Ne egyeseket taníts — fordul Tolnaihoz — hanem valamennyit, a naphoz hasonlóan a katedráról a szemeid sugarait valamennyi növendékre ráveted, és amit valamennyinek bemutatasz, megmagyarázol, előtársz: lássák, hallják és fogják fel az egyesek, azt most ettől, majd attól kérdezz és így mindenkit mindig állandó figyelemben tartasz.

¹ Totum hoc Vestibulum, concinnatus in Hungaria postea factum, Tomo sequenti recurret.

Egy óra, egy nap se teljék el, hogy valami újat ne tanuljanak, tanulmányaikban új haladást ne tegyenek. A könyvben előbb van szó a dolgokról (főnevek), azután a dolgok modusairól, accidentiáiról (melléknév, névmás), azután a dolgok mozgásairól, cselekvéseiről és szenvedéseiről (igék), aztán ezeknek körülményeiről (ígehatározók) stb.

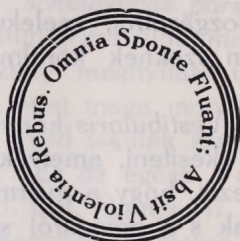
Comenius ezt a *Vestibularis* könyvet képekkel (*picturis*) szerette volna ékesíteni, amelyek a dolgok külalakját életteltjesen kifejezik, hogy a gyermeki elmék könnyebben rájuk tapadjanak s a dolgokról szerzett első benyomásaik pontosabbak legyenek. De tervezete nem vált valóra (habár már bele is kezdtek), mert itt helyben nem voltak ügyes fametszők (*ob artificum hic loci defectum*). E hiányt Tolnai részint a szók szorgalmas magyarázatával, részint — amint lehet — a dolgok kiábrázolásával igyekezék pótolni, mert a dolgoknak és szavaknak párhúzamos és tagolt ismerete a módszernek mély titka, melyre a szerző törekszik. Hogy ez annál könnyebben megtörténhessék, a dolgok pontos szójegyzékét anyanyelven elkészítve is kezébe adja a tanulóknak e könyv. Legelőször a dolgoknak ezt az anyanyelvi részét fogja a tanító a növendékekkel két vagy három hónap alatt elvégezni. Áttérve a latin szövegre (2—3 hónap alatt), ha a szókat és dolgokat jól értik és emlékezetben tartják a tanulók, eljutnak a *vestibularis* grammatikához (3 hónap), melyet tanítójuk úgy fog nekik magyarázni, hogy minden fejezethez hozzáfűzi annak gyakorlatait.

A könyv három részre oszlik: enciklopédia, nyelvtan, szótár; a könyv végén a szerző a tanítóknak ad utasítást, miképen járjanak el (*ad Praeceptorem commonefactio*). Az enciklopédikus szöveg (10 fejezet, 500 pont) először anyanyelven szerepel s azt 2 hónap alatt kell elvégezni; azután a latin szöveg következik, melynek betanulására 4 hónapot szán a tankönyv írója; ezt követi a nyelvtan, melynek tárgyalására bőven elegendő $\frac{1}{4}$ év vagy 12 hét; végül a szótár-tanulásra 2 hét jut.

A *Vestibulum* 1652-iki pataki kiadását a M. Nemz.

Múzeum Széchenyi-Könyvtárában volt alkalmam látni és tanulmányozni. Cime :

VESTIBULUM

In usum Scholae Patakinæ editum, Typisq.

Celsiss. Principis exscriptum.

Anno MDCLII.

Előszó :

Joh. Comenius, Stephano Tolnáj,

In Illustri Patakina, auspiciis Celsissimæ Principis Transylvaniæ feliciter reformari coepta Schola, renunciato Classis primæ Præceptorî primo,

Salutem & divinam Benedictionem !

Ergone sic fata tulerunt, mi Stephane, ut illustris hæc, in desideratum melioris Methodi ordinem redigi etc.

A könyv terjedelme 212 lap.

Magyar szöveg :

Nyelveknek tornatzában

I.

Hivatal

1. Jövel Gyermekek,
2. Szóllok te veled szükséges dologról, mindenek felet,
3. Szólly : megh hallom.
16. Tudni illik a *Deák Nyelvet*.
25. A' mellyet most vész Kezedben ; a melly *Nyelvnek* TORNATZANAK mondatik.
27. Melly *Nyelvnek* AJTAJANAK neveztetik.

29. Mellyet hívunk *Nyelvnek* PITVARANAK.
 30. Es innét bebotsatlak tégedet a Könyviróknak
 PALOTAJOKBAN.
 40. Nosza fogj hozzá Isten nevében.

II.

Dolgoknak osztása.

41—284.

III.

A Dolgoknak Módgyai.

285—366.

IV.

A Dolgoknak Emlekezeti.

367.

V.

A Dolgoknak mozgások.

368—466.

A 388. után : Embernek Tselekedeti elsőben Testé-
 nek tagjai által.

A 398. után : Embernek lelke által való Tselekedeti.

A 408. után : Embernek eszközözök által megh kü-
 lömböztetet Tselekedeti.

A 412. után : Embernek a Tselekedendő dolgok által
 megh különböztetet tselekedeti.

VI.

Tselekedeteknek és Szenvedéseknek Modgyok.

467—475.

VII.

A Dolgok és Tselekedetek Környülállási.

476—486.

VIII.

A Dolgoknak és Tselekedeteknek egygyezése.

487—494.

IX.

A Dolgoknak és a' Szóknak megh-rövidítése.

495—496.

X.

A Dolgoknak és a' Szóknak sokasítása.

497—500.

In VESTIBULUM Lingvarum

I.

Invitatio. II. Divisio Rerum stb. ugyanez latinúl.

Rudimenta Grammaticae.

Caput I. de Literis & Syllabis.

Caput II. de Nomine.

REPERTORIUM VESTIBULARE sive

LEXICI Latini Rudimentum.

Latin szójegyzék ABC-rendben útalással a mondatra, melyben előfordúlt.

Befejezésül, utolsó 11 lap :

De instituendis è Latinae linguae Vestibulo Exercitiis ad Praeceptorem commonefactio.

Dilecte, non ignoras Tu illud, Solus Usus facit artifices, Usumq parare Exercitiis. Et ob eam rem non voluisse Methodum nostram etc.

B. JANUA.

A II. vagy *janualis* (syntaktikai) osztály tankönyve is nem sokára kikerült a sajtó alól és az osztály tanulóinak kezébe jutott. Cime :

Eruditionis Scholasticae Pars II.

JANUA

Rerum & Lingvarum structuram externam exhibens.

In usum Schol. Pat. edita. Typis Cels. Princ. exscripta.
Anno MDCLII. 723. I.

A Kapossi Pálhoz, a II. osztály praeceptorához (1652-ben főiskolai szénior, azután szatmárnémeti tanító) intézett Előszó kifejti a II. osztály rendeltetését és módszerbe vágó útmutatásokat ad neki a tankönyv használatához. Kapossi oly tanulókat kapott a keze alá, akik a dolgok strukturájának, az emberi értelemnek és az ezek szolgálatára álló nyelvnek, vagyis az egész enciklopédiának első fundamentumait már megvetették. Erre Kapossinak oly épületet kell emelnie, hogy a dolgok syntagmája teljesebben, az értelem világossága fényesebben, a nyelv teste szinte egész teljességében kiemelkedjék. A *Janua Linguarum*ban első helyen áll a lexikon, azután jön a grammatika, végül a *Janua* szövege. Mint látjuk, ez az elrendezés eltér a *Vestibulum* beosztásától, de el a *Linguarum methodus novissimában* követett elvektől is. Itt a könyv a szótárral kezdődik, melyet (a szótár végére illesztett *Clausula* szerint) 4 hónap alatt kell megtanulni; ezután jutnak a tanulók a nyelvtanhoz, mellyel egy hónap alatt végeznek, hogy végül a szöveghez érkezzenek (6 hónap). E beosztás megokolásául felhossa, hogy a *Vestibulumtól* a *Janua* szövegére való egyenes átmenetel hármass küzdelmet okozna: egyet az ismeretlen szókkal, egyet az új mondat-szerkezetekkel s végül egyet a dolgok tömegével. Ezt a tusakodást akarja az új beosztás elkerülni, mely a tanulás menetét, az előhaladást egyszerűbbé teszi; ha áthaladnak a lexikonon, annyi helyesen felfogott szó jelentése lesz elméjükben, a nyelvtan tárgyalása után annyi mondat-szerkezettel, a szöveg feldolgozása után annyi do-

loggal ismerkednek meg. *Verborum prior, Rerum potior* — ez a megfontolás elve.

A szótárt, melynek latin szövege az *Op. Did. Omni*-ában egymaga 100 folio-lapra terjed (219—424 kéthasábos lap), magyar magyarázattal adta ki; benne a szók rokonságuk szerint művészi kapcsolatban, ABC-rendben s mégis mondatokba foglalva jelennek meg, melyekben az egyes szókhoz fűződő fogalmak magyarázatot találnak. A nyelvtannál azt a folyton hangoztatott elvet, hogy a példának a szabályt meg kell előznie, megint nem látjuk érvényesítve, de az — az elbingi kiadással szemben — jelentékenyen rövidebb. A Vossiusra való hivatkozással gyakran találkozunk benne; a kérdésekre és feleletekre való beosztás nagyban elősegíti a megértést. Feltűnő a januális szöveg megnövekedése, amely most 60 folio lapra terjed. Előlmegy az anyag nagyon mesterkélt szótárszerű beosztása, azután következik a 100 fejezet (néme-lyik 4, másik 14 mondat), összesen 1000 tétellel. Ennek előnyét az eddigi szöveggel szemben abban látja Comenius, hogy a kifejezések jobbak, a nyelvtani elrendezés teljesebb és az egész tartalom alkalmas arra, hogy az ifjúság fejlődési fokának megfelelő tudási kincset nyújtson.¹

Befejező sorai ezek: „Így igazítjuk át a latin szöveget, mely tőlünk származik. Hogy a magyar szöveg mennyire helyes, azt nem vagyok képes megítélni; hadd ajánlja saját szorgalmatosságuk azokat a magyarázókat, akiket alkalmaztunk. Ez osztály tanítói sorából (csupán két év folyama alatt, sajnos, hármat) Kapossi Pált, Szántai Mihályt és Helembai Sámuel. Buzdítom őket, hogyha valami tévedést észrevennének, ne restelkedjenek jobbra változtatni. Egyik nap a másikat tanítja: a praxis képes meglátni azokat, amik az elmélet szemeit elkerülik.“

¹ Dr. Johann Kvacsala, Johann Amos Comenius, Sein Leben und seine Schriften (1892), p. 339.

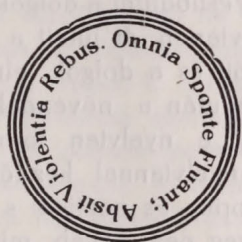
C. ATRIUM

Az 1652-ik év folyamán a III.-ik (atrialis, rhetorikai) osztály tankönyve: az *Atrium* is elkészült, kikerült a sajtó alól és az osztály tanulóinak kezébe jutott. Címe:

Eruditionis Scholasticae Pars III.

ATRIUM

Rerum & Linguarum Ornamenta exhibens.

In usum Scholae Patakinæ editum & in Chalcographia
Celsiss. Prin. exscriptum.

Anno MDCLII.

Előszó: Classis tertiæ Moderatori, Johanni Etzedio, Salutem & divinam benedictionem. Azután: Artis Ornatoriae sive Grammaticae Elegantis, Caput I. stb. Az egész könyvben, (amelyet szintén a Nemz. Múz. Könyvtárban láttam) nincs egy magyar szó sem; egyetlen helyen, a Grammatikai Rész 76. pontjában (Sententiarum Idiotismi) idézi e mondatot; „Memini me vidisse“ német, cseh és magyar nyelven. Grammatikai és szöveg-részből áll; összesen 342 lap.

Az Ecsedi Jánoshoz, a III. osztály tanítójához (aki 1655-ben főiskolai szénior, azután b. keresztúri tanító volt) intézett Előszó ennek feladatául tűzi ki, hogy a tiszta latinságra törekvő diákok atyja legyen (In Latinitatis purae candidatulis nostris Latinus pater eris!) és itt római polgárokat formáljon (Tu hic Romanos creabis quirites). A tankönyv célja, hogy innen közvetlenül a latin auktorok *palotájába* (in Authorum Palatia transitum fore) beléphessenek. Ecsedinek is a filológiai tanulmánynak ugyan-

az a három műszere áll rendelkezésére, mint az előző osztályok tanítóinak: *szöveg*, *szótár* és *nyelvtan*. A dolgok elnevezése új kifejezésekkel variálva szerepel; a szótár megtanítja, hogy a dolgok közönséges nevét az auktorok ékes mondataiból és tételeiből felváltogatva használjuk; a nyelvten pedig az ékes beszéd 600-féle változatát foglalja magába.

Az *Atrium* beosztása ismét más, mint az előző két tankönyvé. Mig a *Vestibulum* a dolgok elnevezésével kezdődött és a nyelvtenon át jutott a szótárhoz, a *Janua* a szótárral kezdődött és a dolgok elnevezésével végződött, az *Atrium*, miután a növendékek már eléggé előhaladtak arra, hogy a nyelvten formális tanulmányozására áttérjenek, a nyelvtannal kezdődik, (mely voltaképpen stilisztika, retorika és poétika) s a dolgok ékes szövegén át — e szöveg nem egyéb, mint a *janualis* szövegnek bővebb, csinosabb kidolgozása (*Textus Janualis in Atriale versu, elegantia novemplia disjunctim*) — jutnak az ékes latinság szótárához; ez a szótár azonban, mely frazeologiai és etimologiai szótárnak volt tervezve, egyelőre elmaradt.¹ Az *elegans nyelvten* (*Grammatica elegans*) 12 fejezetből áll, melyek a latin stilisztikát, retorikát és poétikát tárgyalják, Kvacsala szerint kissé nagyon is mélyen hatolva az ékes latin nyelv titkaiba. Ezután a szöveg (*Latinae Linguae Atrium, Rerum Historiam elegantiori exornatum stylo exhibens*) következik, 100 fejezetben, 1000 mondatban, bevezetőleg utasítás a tanítóhoz, hogy a *januális* szöveget kilencféleképpen variálhatja, teheti ékessé. Mint a tanítóhoz intézett utasításában mondja, könyvével nemcsak a stílus változatosságának bemutatása volt a célja, hanem magoknak a dolgoknak jobb

¹ Ez a szótár, mely — mint látszik — 1652-ben még nem volt készen, a pataki tartózkodás végére (1654) elkészült, de itt Patakon már nem került sajtó alá, hanem csak Amsterdamban jelent meg Janssoniusnál 1658-ban e címmel: J. A. Comenii, *Lexicon Atriale Latino Latinum Simples et nativas rerum nomenclaciones e Janua Linguae Latinae jam notas, in elegantes varie commutare docens, virtute ingenio*. Amstelodami apud Joannem Janssonium 1658.

és teljesebb megismerése (non solum nobis styli variationem fuisse scopum, sed meliorem, pleniorum, svaviorumque Rerum ipsarum expressionem), ezért a tanító mindakét célt egyformán tűzze maga elé: t. i. hogy tanítványait mind a dolgok magasabb ismeretével oltsa be, mind magokat a dolgokat változatos színben és alakban tűntesse föl. Az első feladat megkívánja, hogy maga enciklopédikusan művelt elme legyen és semmiben a magasabbrendű dolgok körüljáratlan ne legyen (ut ipsemet Encyclopaedice doctus sit, nihilque adeo de Rebus majoris momenti ignoret); a második célnak fog szolgálni az ismert nyelvtani szabályoknak analitikai és genetikai gyakorlata. A szótárról az utasítás végén ezt mondja: Verum hoc (Lexicon Latino-Latinum, — tehát tisztán latin nyelvű szótár), quia nondum luci datur, informationem de illius usu differamus, — vagyis mivel azt még nem tudja közrebocsátani, az arról való utasításadást későbbre halasztja.

XII.

Drabik második látogatása Sárospatakon.

A jóslatok elküldése után Comenius és Drabik hónapokig lesték, hogy mi történik Erdélyben? de a tettek, amelyeket vártak, csak nem akartak bekövetkezni. Főleg Drabik volt igen türelmetlen és midőn 1652 aug. 25-én Comeniustól azt a hírt vette, hogy jóslatait az emberek melancholikus fantázia művének tartják, határozottan megkapta látomásában az isteni parancsot, hogy menjen személyesen Sárospatakra. Ellátva isteni útasításokkal, szept. 2-án indult útnak és 11-én Patakra érkezett. Némely bizalmasabb férfiak, akik jövetele okát tudták, megmondták azt a fejedelemasszonynak és minthogy az udvari személyzet jelenlétében nem látszott tanácsosnak Drabikot a fejedelemné elé bocsátani, felszólították, hogy mondanivalóját írásban adja át. Drabik e kíváncsiságnak eleget tett és tudtára adta írásban a fejedelemnének, hogy Isten a Rákóczy-házat szemelte ki arra, hogy az északiakkal szövetkezve Babylont (az osztrák házat) leverje; ha erre vállalkozik, Isten kész őt segíteni, sőt még az országban is őt és örököseit egyedüli urakká teszi. Ezt Drabik már közölte az öreg György fejedelemmel; de sem ő, sem Zsigmond nem hallgattak rá; most ismétli, hogy György erdélyi fejedelemnek Isten kötelességévé teszi, hogy azokkal a népekkel, amelyeket már addig is toboroz, szövetkezzék és Babylont döntse le. Végül pedig azt parancsolja Isten, hogy a szentírást török nyelvre lefordíttassa és kinyomassa, hogy a törökök az ő közvetítésével térjenek meg, mert hogy megtérnek az igaz Isten ismeretére,

azt Isten jutalmul az Antikrisztus elleni működésükért már így is elhatározta.

A fejedelemné átvette az iratot s egy háromtagú bizottságot küldött ki, hogy Drabikot kihallgassa. Klobusiczki volt az elnöke, Veréczi és Tolnai János a tagjai. A bizottság, Comeniust is magához vévén, szept. 14-én ült össze; Drabiktól összes jóslatait megkérdezték, majd őt elbocsátva két napig tanácskoztak. A tanácskozásnak meglehetősen mély alapot vetettek. A Szentírásból kiindulva, megállapították, hogy rendkívüli isteni kijelentések az apostoli kor után is lehetségesek. Az igazi próféta jeléül az alacsony származást, igazhitűséget és szavainak a valósággal való megegyezését ismerték el. Még azt a következményt is elfogadták, hogyha igazi próféta támad, annak szavát meg kell fogadni és megtartani. Ezeket az elveket alkalmazták a Drabikféle jóslatokra és itt 3 pontot emeltek ki kifogás gyanánt: a) hogy a jók magánügyeket kever beléjük, b) hogy némely állításait a valóság nem igazolja, c) hogy Isten azok sziveit, akikre nagy feladatot bíz, e feladatok végzésére nem indítja. Comenius ennek ellenében 7 érvet hozott fel és úgy látszik, hogyha a szóbanforgó kijelentéseket nem sikerült is kétségteleneknek bebizonyítani, mégis megakadályozta elvetésüket, ami a három ellenvetésből folyt volna. A bizottság azt határozta, hogy a végzést bővebb meggondolás után fogja hozni. E végzésről nincs tudomásunk; Comenius azt jegyzi meg utóbb, hogy a felülvizsgálók nem szüntek meg továbbra is habozni. A török bibliafordítás elmaradása inkább a mellett bizonyít, hogy nem hittek a jóslatokban. De a dolog ezzel még nem volt elvégezve, mert a jóslatokat még egyszer átnézés és véleményezés végett Bisterfeldnek adták át.¹

Bisterfeld, az erdélyi fejedelmi ház belső, bizalmas embere a jóslatok ellen fordult. Míg Comenius a csapások súlya alatt és az emberektől elhagyatva rendkívüli és csodálatos isteni kijelentéstől és közbelépéstől, mely-

¹ Lux in tenebris, 134—137. l. s Lux e tenebris, 137—138. l. Kvacsala, id, dolgozat, 129. l.

nek az emberek csak külső, esetleges hordozói, várta a saját és nemzete sorsának jobbrafordulását, épen azért könnyen elképzelte, hogy Rákóczy Zsigmond, vagy az ő halála után II. Rákóczy György a Habsburg-ház ellen intézett támadással az európai protestantizmus megmentője gyanánt lépjen fel, — Bisterfeld, aki I. Rákóczy György, majd Zsigmond herceg külföldi tárgyalásait éveken át intézte, úgy látta, hogy Isten emberek által viteti végbe szándékait s a szereplő személyek okosságától és erélyétől függ szándékaik sikere; ezért úgy találta, hogy egy állítólagos próféta biztatása nem nyújthat elegendő kezességet arra nézve, hogy kíváncsiak isteniek, főleg, ha az eszélyességgel ellenkeznek. Politikai tekintetben ez maradt álláspontja a jóslatokkal szemben mindvégig. (Comenius a *Lux e tenebris* 68. lapján panaszkodik, hogy szolgálai elszalasztják az alkalmat dicsőségének és egyházának megvédésére). Ezért igyekezett Drabik jóslatait a fejedelemtől — hogy azokat bánatában és a saját hajlandóságához képest is nagyon szívére ne vegye — távol tartani. Comenius már június 14-én küldött neki egy belga által egy levelet s azután ismételt is akarta őt más nézetre bírni, de úgy látszik, eredménytelenül. Végül alkalmá nyílt rá, hogy vele személyesen találkozzék, értekezzék; Bisterfeldet ugyanis, részben e jóslatok miatt is, Erdélyből Sárospatakra hívták és megbízták, hogy az ügyet behatóan vizsgálja meg.

Bisterfeld Patakra érkezve — mint Comenius a *Historia revelationum*-ban írja (174 s. köv. l.) — kérte, hogy az iratokat adják át neki, hogy magánosan vagy az éj folyamán azok fölött gondolkozhassék. Valóban átfutotta Kotterus, Poniatowska és Drabik jóslatait. Azok nem nagy hatást tettek reá, mert undor fogta el amiatt, hogy amint mondotta — minden bizonyos föltételektől volt függővé téve. Jelentése tehát ilyen volt: Kotterus próféta, jövőmondása igaznak látszik, épúgy a Poniatowské is, főként mivel azt oly sok csodálatos esemény erősítette meg. Drabikról pedig azt mondotta: Ha Ézsaiás, Jeremiás, Dániel és a többi zsidó próféták

fölkelnének és neki olyanokat mondanának, mint az ő látomásai, azoknak sem hinné el.

Comenius azt kérdezte: miért? Bisterfeld ezt felelte: Mivel méltatlan dolog Istent a föltételt illetőleg az emberi akaratnak alávetni. Úgy történik minden, ahogy ő akarja, másként nem! Comenius: Ámde Istennek az az eljárása, hogy Mózes és a többi próféták által a jó dolgokat nyilvánítsa az ígéret gyermekeinek az engedelmesség föltétele alatt, a gonoszoknak pedig a megátalkodottság föltétele alatt. Hivatkozott Jónás példájára, az ő ninivei kiküldetésére és jövendőlésére. Bisterfeld: Nem praedictio, volt az övé, hanem praedicatio! Comenius: Éppen nem praedicatio, hanem praedictio, mert nem azt mondta: térjetek meg, ha nem akartok elveszni, hanem kategorikusan azt: „Még negyven napod van, óh Ninive és azután semmivé leszel.” (Jón. 3. 4.).

Midőn Bisterfeld az ő hipotézise mellett megmaradt, hogy ő a föltételes prófétákat semmiknek tartja és így Kotterusban és Poniatowskában a prófétai lelket föl nem ismerheti, Comenius azt felelte: ne vitatkozzanak a próféta-szóról, hogy vajjon ez a titulus helyes-e, vagy nem, de az a kérdés, mit kell akkor tenni, amikor Isten az ő akaratát rendkívüli módon jelenti ki, akár jövendől, akár prédikál (kijelent) a próféta? Emellett, ha Kotterus és Poniatowska nem prédikálnak, hanem jövendölnek, Drabik ellenben nem, lehet e elgondolni, hogy azoknak a prédikálásra nem volt küldetésük, amint itt etc.

Végre Bisterfeld úgy belekeveredett a dologba, hogy azt mondta: a fejedelemnél az efféle próféciáknak semmi eredményök sincs; tudja a fejedelem, hogy mit kell ezekben a dolgokban tennie, ha Isten alkalmat ad reá. Hozzátette: A fejedelmet a kezemben tartom. Ha ma azt mondom neki: itt az idő, holnap hadra kél! (Addebat: in manu mei Principem habeo. Si hodie dicam, tempus est, cras prodibit). Erre Comenius elnémult, nem is tudott többet szólni, csak ezt a kettőt: Ügyelj, hogy szerfölött sokat ne tulajdoníts magadnak! Vigyázz, hogy vissza ne élj ezzel a nagy hatalommal! Így váltak el egymástól.

Ehhez hasonló gondolatokkal találkozunk Comeniusnak egy 1652—1653-ból eredő, Bisterfeldhez intézett levelében. Nem kételkedik, hogy Bisterfeld mérlegre fogja vetni ezt a küldött isteni eredetű speculumot (tükör), amelyből kitűnik mindaz, ami eddig a bölcsek előtt rejtve volt. Ismerje meg és ne vesse el! Nem kényszeríti, hogy higgye azokat, de ő (Comenius) nem teheti, hogy bűn nélkül elhallgassa őket. Kéri mégis Bisterfeldet, hogy amennyire lehet, ne bocsássa szélnek őket. Tekintsen a nagy veszedelemre köz- és magán- szempontból. Csunya dolog, hamisításnak tartani az isteni látomást és mint imposztort csúfolkodással fogadni a királytól jövő követet, aki valóban az. Bármint vélekedik Bisterfeld ezek felől, Comenius azt óhajtja, hogy azok maradjanak közöttük, mivel még igen sokan vannak, akik ezeket a nagy dolgokat be nem fogadják azért, mert megszokták, hogy Isten sok századon át nem érintkezett ilyen bizalmasan az emberekkel. Mi nem hiába hisszük, hogy visszanyertük a legszelidebb Atyát, de annyi gyász, fájdalom és mindenféle megpróbáltatás és annyi bevált szomorú jóslat másféle eseményekre készít minket elő.¹

Drabik 9 napi tartózkodás után elhagyta Patakot és visszatért Lednicére. Október 21-én felszólította Comeniuszt, hogy a dunántúliakat is értesítse Istennek általa kijelentett akaratáról, de Comenius e felszólításnak aligha tett eleget. 1652 vége felé mind határozottabban jövendőli, hogy Rákóczy Györgyöt Pozsonyban magyar királlyá fogják koronázni és Comenius egyike lesz azoknak, akik a koronát fejére teendik, a törökök pedig Budát vissza fogják adni.² De persze, minde szép reménykedések hiábavalóságoknak bizonyultak. Majd dec. 27-én azt jósolta, hogy a következő 1653-ik év fog a Habsburg-ház uralmának végét vetni. Comeniuszt, akit egyre hevesebben vádoltak ellenségei, hogy önző célokból időzik Patakon s akit a széniorok is hívtak vissza Lengyelországba,

¹ Kvacsala, Korresp. Komenského, t. I. p. 183.

² Lux in tenebris. 140. 144. l.

valószínűleg ez a jóslat indította arra, hogy még egy évig Patakon maradjon.

De az 1653-ik év is csak úgy telt el, mint az előbbi, semmi se történt, ami a száműzöttek reményeinek megvalósulására erősebb kilátást nyújthatott volna. Márciusban megírta Drabiknak, hogy hiába közli a látomásokat, senki se hallgat rá; Comenius maga is unni kezdte az eredménytelen közbenjárást. Az 1653-ik év lejárt s az osztrák ház hatalma époly rendületlen volt, mint előbb. A türelmetlenség, lankadság erőt vett Comeniuson. A levél, melyet 1654 elején Drabikhoz írt, igen nyomott hangulatból fakadt. Úgy látszik, arról értesítette a látnokot, hogy a fejedelemasszony a lengyelekkel való szövetségre hajlik, mert ezért Drabik megfenyegeti emezt, valamint a fejedelmet azzal, hogy összeesküsznek ellene; az érdekében fáradhatatlan Comenium pedig feszültség, hogy hagyja oda Sárospatakat.¹

¹ Lux in tenebris, 1654. 2. l.

XIII.

Kisebb pedagógiai iratok.

A. FORTIUS ÉS ERASMUS ÉRTEKEZÉSE.

Comenius a folytonos izgalmak, feszült várakozások s meg-megújuló támadások közt is nagy kedvvel és kitartással dolgozott tanügyi reformjain, mintha az ifjúság jobb nevelése által is a jóslatokban hirdetett boldogabb időt akarná előkészíteni. Egyre folytatta izgatásait a tanulmányok előmenetele érdekében, minden utat és módot felhasznált, hogy a tespedőket felriassza, a rendetlenséget és fegyelmetlenséget megszüntesse, a tanulókat és tanárokat kötelességek pontos teljesítésére buzdítsa s köztük a tudomány szellemét meghonosítsa.¹ Ily célból, különösen a tanuló ifjúság okulására, adta ki 1652-ben Fortius Ringelberg Joachimnak *De ratione studii* c. munkáját, Rotterdami Erasmusnak hasonló című és tárgyú értekezésével együtt. Példányait ingyen osztotta ki a pataki tanulók közt, hogy annál könnyebben hozzáférhesse nek. Címe :

Joachimi Fortii Ringelbergii

DE RATIONE STUDII

Liber Vere Aureus.

Patakini, Typis Illustr. Principis Expressit

Georgius Renius. (159 l.)

Des. Erasmi Roterodami

DE RATIONE STUDII Tractatus

(160—225. l.) Kis zsebkiadás.

¹ Szinyei G., Comenius Sárospatakon (Sárospataki Lapok, 1894. évf. 522. 524. l.)

Ajánlás: Omnibus per gentem Hungaricam bonarum Literarum studiosis e Nobilitate & aliis, sapientiae amorem optat J. A. C. (A magyar nemzet körében az irodalmi tanulmányok összes tanulóinak a nemesség köréből s másoknak is a bölcsesség kedvelését kívánja C. J. Á.).

Előszó: „Minapában történt (nem szerencsétlen esetből, anínt magyarázom), hogy némely társatok e könyvecskét: *De Ratione Studii* én nálam — aki itt közöttetek vendégként élek — megpillantván és mohón átolvassván, arra kértek, hogy azt nyomassam itt ki. Én, aki a ti javatok előmozdítása érdekében semmi alkalmat nem akarok elmulasztani, úgy vélem, hogy e kívánságot nem lehet megtagadnom.“ Így bocsátolta ezt sajtó alá, hozzácsatolva Erasmus hasonló tárgyú értekezését, hogy az ifjak jó könyvekkel megtöltsék iskolájokat, dolgozó szobájokat, kezeiket és szemeiket, s egymást kölcsönösen versenyre ösztönözzék s így Fortius vagy Erpenius elűzze a lustaságot közülök. A magáéból mit sem ad e könyvecskékhez, azon az ismételt kívánságon kívül, hogy közülök is támadjanak nagyon erős (fortissimi) Fortiusok, akik keménységgel felruházva, övéiket hasonló keménységre lobbantsák, — vagy pedig Erpeniusok, akik a világhosszág növelésében másokat megelőzzenek.

Dabam Patakii, Idibus Junii (13),

Anno 1652.

Fortius Ringelbergius vagy eredeti nevén Joachim Sterk van Ringelbergh flamand humanista 1479 körül született Anvers-ben. Bejárta egész Európát, egymás után tanított filológiát, irodalmat és asztronómiát Párisban, Orléans-ban, Bourges-ban, Lyonban és Bázelen. Jó barátja volt Erasmusnak, Béraud Miklósnak, Hyperius Andrásnak és sok más tudósnek. Mintegy 30 értekezést írt, amelyeket e cím alatt adtak ki: *Lucubrationes* etc; meghalt 1536-ban.

De ratione studii c. művében, mely először 1529-ben jelent meg Antwerpenben s mely még később is sok kiadást ért, tanácsokat és útasításokat ad azoknak az

ifjaknak, akik a tudományos pályára szánják magokat. Buzdítja őket szorgalomra, munkaszeretetre, mértékletességre, kitartásra, szerény lemondásra, a gazdagság megvetésére, mert a tudomány és a gazdagság ritkán jár együtt. „Láttam — úgymond — több nemesi osztályból származó ifjút, akik drága pénzen fizetett tanítóktól néhány tudományt elsajátítottak, de ezek azután nem sokára megházasodtak, szolgákat, lovakat, kutyákat tartottak. Mindezt a kincsnek veszélyes szerelme okozta...” A tanuló óhajtsa és keresse a dicséretet; a másokkal együtt való tanulás élesíti a figyelmet, erősíti az ítéletet. Felsorolja és egyenként méltatja az akkor elismert tudományokat. A tudományos pályán 3 fokozatot különböztet meg, u. m. a hallgatást (tanulás), a tanítást (docendo discimus) és írást (írói munkásság.) Legyen mindig íróeszköz nálunk, amire a jó gondolatokat, szép kifejezéseket bármikor följegyezhezzük. Ezután elmondja a saját írói gyakorlatát; előbb az egész mű tervét elkészíti, azután jön az egyes részek kidolgozása napról-napra. Hasznosnak tartja az elme megtermékenyítése céljából az utazást, kiváló gondot kíván fordítani a test egészsége szempontjából a testgyakorlatra.

Erasmus Rotterodamus (1467—1536), a nagy humanista, 1511-ből származó *De ratione studii* (A tanítás módszere) c. tanulmányában, mely mintegy 90-szer jelent meg, utat akart mutatni arra, hogy mily módszert és mily rendet kell követni, hogy minden tudományban, de kivált a klasszikus tanulmányokban kellő előmenetelt lehessen elérni. Az írás és olvasás után apró párbeszédet kell a tanulók kezébe adni, hogy egymással érintkezve ezeket alkalmazzák: ezekre rövidre fogott nyelvtan következik, majd valamelyik íróra kell áttérni, aki egyúttal beszédgyakorlatokra és a nyelvtan begyakorlására szolgáltat anyagot. Jelentős helyet foglalnak el — stílusképzés, ízlés- és erkölcsnemesítés tekintetéből — az írásbeli dolgozatok. Ezután következik a stilisztikai, majd a retorikai oktatás — utóbbihoz csatlakozik a levélírás, melynek kifejezéseihhez az ókori írók műveit kell előbb

tanulmányozni, amihez a tanulónak rövid magyarázatokat kell nyújtani. Nagy súlyt fektet a tárgyalt művek nyelvi szépségeire; a költői művekből erkölcsi tanulságot kell kivonni. A kis mű tele van helyes és fontos pedagógiai észrevételekkel.¹

Comenius a Fortius és Erasmus értekezésének közrebocsátásával nem érte el célját, a restség elűzését. „Remélni lehetett, úgymond, hogy miután a jobb módszer világosságát meggyújtottuk, az elmék tompasága részben el fog tűnni, de mit használ fátkyát gyújtani, ha az emberek nem akarják szemeiket kinyitni? Lelkemben újra felmerült egy tudós ember mondása: hiába a módszerek megjavítására törekedni, ha nem sikerül a tunyaságot az iskolákból eltávolítani. Ennek eltávolítására megfelelő rendszabálynak tetszett előttem, hogy J. Fortius „De ratione studii“ c. könyvét közrebocsássam, mely által ő az iskolában minden tanítót és tanulót csodálatos módon szeretettel tölt el a tanulmányok iránt. Új kiadást szerkesztettem tehát belőle, mint Erpenius néhány évvel ezelőtt Belgiumban, de sajnos, nem azzal a sikerrel.² Ő azt jelenti, hogy ez író ajánlásáért köszönetet szavaztak neki; nálunk nincs efféléőről szó, mindenfelé mély hallgatás. Vajjon olvassák-e vagy figyelmen kívül hagyják? vajjon értik-e, vagy nem is akarják megérteni? Nem tudom; de az én feladatom odahatni, hogy megértsék“.

B. FORTIUS REDIVIVUS.

Fortius és Erasmus értekezésének kiadása nemcsak nem használt, az ifjúság nemcsak nem akarta azt, ami a javára irányult, belátni, hanem megvetelte az útmutatót, sőt gyűlöli azt, aki őt gyöngeségeire és az alkalmazandó ellenszerekre figyelmezteti. De Comenius folytatja megkezdett munkáját s az ellenállóknak is használni akar.

¹ Erasmus, A gyermekek nevelése. A tanulmányok módszere, ford. dr. Péter János. 1913. p. 5. 10. 32–33.

² Erpenius (Tomas van Erpe) kiadása: Fortius, De ratione studii, liber vere aureus. Lugduni Batavorum, apud Joh. Maire, 1622,

Ez indítja őt e munkácska írására, melynek a *Fortius Redivivus sive de pellenda Scholis Ignavia* (Ad omnes omnium Scholarum Cives; Anie alios vero ad solertissimos Illustris Patakinæ Scholæ Curatores) címet adta, hogyha előbbi alakjában feledésbe merült, új köntösében előragyogjon, vagyis annak, amit maga elé tűz, világosabb előadása s a mi viszonyainkhoz való szorosabb alkalmazása által. Célja vele a tunyaságnak az iskolákból való kiűzése, mert míg a tunyaságot el nem távolítják, minden egyéb terveink, javaslataink, kívánságaink és a jóakarató pártfogók minden fáradozása, a legbőkezűbben nyújtott anyagi eszközök, az újra helyreállított kollégiumok és konviktusok, az összes jó törvények és azok őrizői, egyszerűen minden hiábavaló lesz. Rendszabályokat kell alkotnunk, hogy a tunyaságot a bölcsesség kertjeiből elűzzük. Ő maga jó példával akar előlmenni és semmi fáradságot nem kimélni, hogy ezt a kis bevezetést is nyomtatásban iskolánk minden polgárának ingyen kezébe adja, ama föltétel alatt persze, hogy 1) ezt elolvassák, 2) hogy ezt komolyan végezzék, a mondottakat meg is értsék, 3) ne mulasszák el, hogy e kérdést egymás közt megvitassák s így egymást kölcsönösen sarkantúzzák.

Iskoláink titkos betegségbe sülyedtek, aminek főoka a meggyökerezett tompaság és lethargia, mely sem jószántából figyelmét az iskolai élet céljára nem irányítja, sem szemeit, ha valaki felhívja erre a figyelmét, ki nem nyitja, de ha meglátja is ezt, álmosságának lerázására föl nem serkenhető. Az iskola, eszméjében tekintve, a fáradságok küzdőtere, az szakadatlan munkát, mozgást jelent mind a tanítók, mind a tanulók részéről, ezért nevezik a humanitás, a világosság műhelyének, vagyis az a humanitás elsajátításának és az elmék megvilágosításának műhelye.

Jó tanító az, aki szorgalmasan, komolyan végzi feladatát, hogy a tanulók a lelkiekben folyton gyarapodjanak. Vallani és példájával a tanulóba fogja vésni Seneca mondását: Nemes lelkeket a munka táplál! Nem

elég, ha a munkát magadtól el nem útasítod, hanem vágyódnod kell utána! A jó tanító fölteszi e kérdéseket: Kit, mit és hogyan taníts? — *Jó tanuló* az, aki vágyik tanulni és semmi fáradságot nem kimél, semmi veritéket nem sajnál, hogy a tudományt megragadja; aki a legmagasabb célt tűzi maga elé, mindig igyekszik mindent tanulni, amíg csak érzi, hogy még hiányzik valamije, mindenütt utánozni fogja tanítóját és elébe kerülni törekszik tanulótársának. — *Jó iskola felügyelő* az, aki minden igyekezetét az iskola felvirágoztatására fordítja, aki rajta van, hogy azt minden lehető eszközzel fölszerelje.

Ime, itt mindenütt mozgalmassággal, serénységgel, a lélek folytonos lendületével, az erők megfeszítésével, kitartó szorgalommal találkozunk. Ámde ezek helyett iskoláinkban *tunyaság* uralkodik, *tunyaság*, mely fél az erőfeszítéstől, kapcsolatban ernyedtséggel, mely csak hidegen, felületesen vesz a munkában részt s jobban szereti a semmittevést, a munka abbahagyását. Nem ezt látjuk-e mindenfelé az iskolákban? Nem futnak-e a tanítók és tanulók innen inkább tova, semhogy ide jönnének, s akik itt maradnak, nem azzal töltik-e idejük jobb részét, hogy henyélve járnak-kelnek? S azokban az órákban, amelyeket kénytelenek a tanulmányoknak szentelni, nem mindent álmosan, tunyán végeznek-e? S végül nem a nélkül futnak-e innen tova, hogy az oktatási célt elérték volna?

A *tanítók* azért merülnek *tunyaságba*, mivel nem nagyon hordják szívükön, hogy az igaz felvilágosodás teljes fényét magoknak megszerezzék s még kevésbbé vállalják a felvilágosodás eléréséhez szükséges fáradságot. Természetes, hogy azt, amit valaki nem tud, nem is tudja tanítani, s ha foglalkoznak is a tanulókkal, ezt csekély szorgalommal, kevés órán át művelik. — A *tanulókat* minden oldalról ostromolja a *tunyaság*, olyan vastag sötétség, hogy az igaz és teljes oktatás fényét nem tudják megpillantani, ezért nem is vágyódnak utána, megelégedsznek, ha a tudományoknak gyöngé csöppjei érintik őket. A *tunyaság* egyaránt ostromolja a *fülőket* (mely

nem szívesen hallja a tanító oktatását), szemöket (mely nem szívesen néz otthon a könyvekbe), nyelvöket (mely bágyadt a felelésben) és belső érzékeiket (elméjüket, emlékezetöket, értelmöket), kezeiket (melyek lusták a jó írókból kivonatokat készíteni); ennek eredménye aztán az egész test és lélek elernyedése, úgy hogy a legtöbben az iskolai élet igazi céljáról megfeledkezve, evéssel, ivással és alvással töltik idejüket, vagy kockáznak, kártyáznak, vívnak, léha beszédeket folytatnak, korhelykednek. — Az *iskolafelügyelők* (néhol nincsenek is ilyenek) ritkán néznek gondosan utána tisztöknek, ritkán látogatják az iskolát, ritkán fordulnak a tunyaság ellen, hanem szabad folyást engednek a dolgoknak, hogy senkit meg ne bántsanak. Mi következik ebből? az, hogy a mesterek lustálkodnak s a munkák elintézetlenül vagy befejezetlenül maradnak, a paloták helyett pusztán kunyhók épülnek s ezek is hitványan vannak építve és így a virágok és vetemények helyén tövis és dudva nő.

Hogy e bajoknak elejét vegyük, a lustaságot, ezt a káros szokást, ki kell az iskolából űznünk, erőszakkal eltávolítanunk. Ebben a hadjáratban a felügyelőknek, tanítóknak, tanulóknak, szülőknek, papoknak és hatóságoknak egyaránt részt kell venniök.

A *tanítóknak* a tunyaságot úgy önmagukból, mint tanítványaikból ki kell űzniök; ők a hibások, ha növendékeik tudatlanok vagy rossz viseletűek; ez esetben ők nem tanítói, hanem félrevezetői azoknak. — A *tanulókból* a derék tanító 3 úton-módon távolítja el a restséget, ú. m. 1-ször a szorgalomnak és munkásságnak folytonos példaadása által; 2-szor, ha a növendékek nemcsak hallásra és látásra szorítkoznak, hanem a gyakorlatokban is résztvesznek; az emberi természet örül a mozgásnak és munkásságnak, csak értsünk hozzá, hogy helyesen irányítsuk; 3-szor, ha a tanító atyai szeretettel társalog a és foglalkozik a növendékekkel. De természetesen magoknak a *tanulóknak* is szorgalmasoknak kell lenniök, hogy a restséget kiűzzék, — s erre jó példa és bölcs vezetés juttathatja el, mely a helyes módszerre rávezeti

őket; ha aztán e szép eszközök nem hatnak, vesszőt is lehet a kisebbeknél alkalmazni, a nagyobbakat pedig, mint a restség megtestesüléseit, el kell az iskolából távolítani — Az *iskolafelügyelőknek* gondoskodniok kell, hogy tudós, kegyes, nyájas és munkás tanítókat válasszanak, nem szabad tűrniök a rossz szokások föllépését vagy visszatérését; gyakran meg kell látogatniök az iskolákat, a tanítók rendes időben való fizetéséről, a szorgalmasok külön megjutalmazásáról gondoskodniök; évenként kétszer az összes iskolai törvényeket felolvasztatják. — Sokat tehetnek a *szülők* is, mert a szülei ház készít elő az iskolára, az neveli a gyermeket hasznos munkásságra; annak nem szabad a gyermeket visszatartania az iskolától, sőt ki kell kérdeznie a gyermeket az iskolában tanult dolgokról. — A *lelkészek* is sokban hozzájárulhatnak az iskolai munka sikeréhez, ha a szüléket, tanítókat teendőik felől intelmekkel, útbaigazitásokkal látják el. — A *hatóságoknak* az iskolákra, az ifjúság nevelésére szintén ki kell gondjukat terjeszteniök; jó példájok, új iskolák állítása, a régiek megjavítása, kiváló felügyelők és tanítók beállítása, ezek jó fizetése, megbecsülése, megvédelmezése, — hatásos eszközök lehetnek e tekintetben.

„Tapasztaltam itt is — kiált fel keserűen Comenius — miként mer ellenszegülni a jóra valósnak a hitvány-ság, a szorgalomnak a renyheség, de csak titokban és álúton. Megpróbáltam itt a tunyákkal összeütközni, hogy megéreztessem velök, mely szerint ez nem a számukra való hely. Sziszegnek, hogy az új módszer sok nehézséggel jár, nem az emberi természethez való! bárcsak ezek a törpe lelkek ne az elmék és iskolák jelenlegi állapotát, hanem az elme és az iskola természetét tekintnék! Kivált az új grammatika nehézsége miatt panaszkodnak; ámde ez arra van rendelve, hogy a tanulók tanítókká, a tanítók pedig tanulókká legyenek (ha t. i. a tanítók nem akarnak előremenni, menjenek a tanulók előre; ha a tieitek nem, akkor mások másvalahol). Én e közben folyton igyekszem a tanulókat rászoktatni, hogy

semmit ne műveljenek, szóljanak, gondoljanak, ha nem szoknak hozzá, hogy azt kellő elrendezéssel és törvények szerint cselekedjék, úgy, hogyha azt kérdezik tőlük: mi? hogyan és miért? tudjanak gondolkozni, beszélni, cselekedni és számot adni. Ha valakinek ebbeli szabadelvű felfogásom nem tetszik, az nem ismeri a szeretet hatalmát; mi emberek emberiségre, nem pedig zabolátlan-ságra születünk. Én helyesnek tartom, hogy mi, akik ugyanegy pályán működünk, egymást kölcsönösen buzdítsuk, ne csak szavakkal, hanem példákkal is. Tegye meg ebben a versenyfutásban mindenki, férfi és ifjú egyaránt, a magáét, mert bizonyos, hogy aki nem akar futni, azt a tunyaság rühe fogja megszállni.

„Én nem adom fel reményemet, hogy itt az Isten nevében elszórt mag az ő akarata szerint meg is fog érni, — ha most nem, majd a maga idejében. Reménykedjétek ti is, jobb lelkek! és a reménységhez fűzzétek hozzá szorgalmatokat. Avégre, hogy titeket erre serkentselek, irtam ezt a kis munkát sazt ime átadom és nektek ajánlom, kedves magyarjaim! Virágozzatok, serkentsétek egymást kölcsönösen, mert napotok fölkelőben van!”

*

Mint a *Fortius Redivivus* e kivonatos ismertetéséből látszik, Comeniusnak Patakon nemcsak a tanulók tunyaságával, tétlenségével kellett küzdenie, hanem a tanítók sem teljesítették kellő mértékben kötelességöket, ők is eleleryedtek, megfedekeztek a munkáról, meg az ifjaknak tartozó példaadásról, és semmittevésbe, passzívitásba merültek. Egészen bizonyos, hogy az értekezés nekik is szól, hiszen azt mondja: „a tanítóknak a lustaságot önmagukból is ki kell űzniök!” Nyilván szomorú tapasztalatok készítették őt e nyilatkozat megítélére, nyilván a tanítóknál, tanulóknál egyaránt tapasztalt laza munkavégzés, felületesség, ernyedség indította őt értekezése írására. De tovább is mehetünk: ha Comenius az iskolafelügyelők mulasztásait is felsorolja, ez arra vall, hogy ez irányban is hibákat tapasztalt, hogy azok ritkán néztek utána fel-

ügyelői, ellenőrzői tisztöknek, ritkán látogatták az iskolát, ritkán fordultak a tanítók és tanulók tunyasága ellen, hanem kényelmesen összehúzó kezöket, szabad folyást engedtek a dolgoknak. Nekik is szól tehát a *Fortius Redivivus* intelme. A fejétől a lábáig az iskola minden tényezőjét munkára, serénységre, kötelességteljesítésre, a művelődés és felvilágosodás iránt tartozó szent hivatása betöltésére szólítja itt a szent öreg. Ebből érthetjük a korábban említett makacs konzervativizmus okát is: az iskolába jött ifjak nem akarnak dolgozni, csak henyélni, szórakozni, — vagy ha már nem kerülhetik el a munkát, akarva-nemakarva kell valamit végezniök, akkor a könnyebb végét fogják a dolognak és a régi, kitaposott ösvényen akarnak haladni.

C. PRAECEPTA MORUM.

In usum Juventutis collecta.

Anno 1653.

I. A jó erkölcsökről általában.

Az erkölcsiség az Istennek és a jó embereknek tetsző magaviselet. Az ifjú ember tehát óvakodjék olyat tenni, ami Isten felségének és az emberek szemének nem kedvez; legyen tiszta a lelke, az arca, a beszédje és egész külseje; egyszerű és igaz (*simplex et rectum*), — ez legyen minden cselekedetének egyetlen szabálya!

II. Az arcról s az egész test tartásáról és mozgásáról.

Mások előtt következőképen viselkedjél: Állj egyenesen, fedetlen fővel, szerény arccal, derűs homlokkal, szerényen a beszélőre illesztett szemekkel, tiszta orral, természetes orcákkal, enyhén érintkező ajkakkal, egyenesen tartott nyakkal, egyenletesen emelt vállakkal és lebecsított kezekkel, egyenesen két lábon állva, vagy ha ülsz, tisztességesen ülve!

III. Természetes akciók mozgásai.

Amit teszel, tisztelen tedd; mérsékelten neved, ol-

dalra köpj, illően töröld az orrod, csöndesen ásíts, tüsszentsz vagy köhögj, testi szükségletet visszavonultan végezz; lármásan lélekzeni, horkolni illetlen.

IV. Disz és ruházat.

Ne hordj hosszú haját s az legyen tisztára fésülve; kalap, ruha, lábbeli és deréköv legyen tiszta; félig felöltözve nem illik kimenni, sem a kabátot vagy köpenyt félvállra vetve hordani!

V. Kimenetel.

Mosdva, fésülködve s illően öltözve lépj mások elé, viseld magad illedelmesen, legyen járásod rendes, ne dobáld karodat, ne vonszold lábadat, egyenesen nézz!

VI. Beszéd.

Ne sokat beszélj s eszed előbb járjon, mint nyelved; ejtsd ki tisztán, nyugodtan a szókat s nyelveddel beszélj, ne pedig fejeddel vagy kezedd; világosan, röviden, érthetően kérdezz vagy felelj, ne szakítsd a más beszédét félbe, illetlen dolgot körülírással fejezd ki!

VII. Reggeli magaviselet.

Ne aludj soká; ha 7 órát aludtál, siess fölkelni; ha fölébredtél, először imádkozzál; ha fölkelteél, fésülködjél, mosdjál, öblítsd ki a szádát s illendően öltözz fel; akivel találkozol, annak köszönj, azután vedd könyveidet s végezd helyes beosztással dolgaiddat!

VIII. Az iskolai magaviselet.

Siess az iskolába, vidd magaddal a szükséges taneszközöket; itt ülj azonnal helyedre, ne fecsegj vagy lármázz; esedezzél Krisztushoz az ő segítségével s tanulj szorgalmasan; szégyen lenne, tudós tanár és jó tankönyvek mellett, tudatlannak maradnod; emlékezedet erősítésére jegyezd fel naplódba, amit tanulnod kell és ami

jót hallasz;¹ elveszett az a nap vagy óra, amelyben semmit nem tanultál; ha az iskola véget ért, eredj haladéktalanul haza, de ne rohanj, ne rendetlenkedjél az utcán; otthon segíts szüleidnek vagy a háziaknak, a többi időt pedig szenteld a tanultak ismételására!

IX. A tanító előtt.

Úgy szeresd tanítodat, mint atyádat; tiszteld őt és engedelmeskedjél neki; legyen ő élő mintaképed és kövesd őt, figyelj a szavára, utánozd őt; ha hibádra figyelmeztet, vedd eszedbe, ne bosszantsd vagy búsítsd őt; viseld jól magad, hogy elkerüld a verést, de ha erre rászolgáltál, zúgolódás nélkül viseld el; ha megdicsérnek, örülj neki s igyekezzél még több dicséretet kiérdemelni!

X. A tanulótársakkal szemben.

Tekintsd minden tanulótársadat barátodnak és testvérednek, ne veszekedjél, ne verekedjél velők, csak szorgalomban versenyezz velők; a jobb és szerényebb tanulókat szeresd. Akit szorgalom tekintetében felül akarsz múlni, azt hívd fel gyakran vetélkedésre és törekedjél őt túlszárnyalni; ha legyőznek, ne haragudjál a győzőre, hanem ez serkentsen arra, hogy jövőre te győzz! Aki nem akar az ilyen vetélkedésre és dicséretre felbuzdulni, az, mint lusta állat, megvetést érdemel!

XI. Másokkal való érintkezés.

Csak olyanokkal barátkozzál, akik téged okosabbá és jobbá tehetnek, tehát kerüld a könnyelmű társaságot, de ne ingereld és bosszantsd a rosszakat. Légy mindenki iránt nyájas, senki iránt se szeszélyes; ne áhítozzál dicséretre, de cselekedjél mindig dicséretreméltóan. Köszönts, akivel találkozol, tisztelettel hajolj meg a tekintélyes emberek előtt; nézz nyugodtan a mások szemébe.

¹ Comenius, mint látszik, különös barátja volt a naplóírásnak, azt több művében (pl. a Könyvek okos olvasásáról tartott beszédében s a Fortius Redivivusban is) melegen ajánlja.

de ne nézd szúrós szemmel az ismeretleneket. Ne eskü-dözzél,¹ ne tagadd el, ha hibáztál, hanem valld be és kérj bocsánatot.

XII. A templomban.

Ne légy templomkerülő, vidd oda magaddal bibliádat és énekeskönyvedet; szép rendben vonuljatok a templomba, ott kiki üljön a helyére s ha leült, fohászkodjék. A templomban illedelmesen viselkedjél, énekelj a gyülekezettel, ájtatosan imádkozzál, az Isten igéjét állva hallgasd, s ha az előtted még ismerellen, keresd ki bibliádban és jegyezd meg; akik ügyes kezűek, a predikációt jegyezzék utána;² templomból hazatérve, a tanúlatokat mondjátok fel a tanítónak!

XIII. Asztalnál.

Az asztalnál illendően viseld magad; étel előtt és után imádkozzál; ha rajtad a sor, készségesen és figyelmesen szolgálj fel. Ne ülj visszájára, ne támaszkodjál az asztalra, ne harapd a kenyeret fogaddal, ne szedd el mások elől a jobb falatokat, ne terheld meg túlságosan a villádat vagy kanaladat, ne nyalogasd újjadat vagy ne rágd a csontokat, a szádból ne vedd ki az ételt, evés közben ne vakard a fejedet, ne nevetgélj, ne igyál tele szájjal, ne vájkáld körmöddel vagy késsel a fogadat!

¹ Az eskü a cseh-morva testvérek körében tiltva volt.

² Az egyházi beszéd utánjegyzését Comenius a lesznai iskolai szabályzatban is ajánlja. Az 1641 okt. 8/18-án Londonban kelt levelében a beszéd-utánjegyzés jelölésére már használja a *gyorsírás* (stenographia) szót, vagyis szerinte az angolok hívják így a gyorsírást, mellyel az egyházi beszédet szóról-szóra leírják s amelyet 30 év előtt, Jakab király idejében találtak fel. Patera, J. A. Komenského Korrespondence (1892). p. 38—39. Az egyházi beszéd utánjegyzése nálunk sem volt szokatlan dolog; Komáromi Csipkés György szerint, aki 1646—1649-ben volt pataki diák, a pataki tanulóknak az ékesszóló Verécci F. egyházi beszédeit gyors írónnal le szokták volt másolni. *Sárospataki Füzetek*, 1865. évf. 350. l. A bibliai szöveg utánkeresése a hallgatók részéről a ref. istentiszteleteken gyakori dolog volt.

XIV. Ebéd után.

Öblítsd ki szád, tisztítsd meg fogaidat; míg az emésztés tart, pihenj a szellemi munkától; kerüld az ebéd utáni alvást, mint lelki pestist!

XV. Játék és üdülés.

Munka után olyan játékban keress üdülést, mely a testnek mozgást, a léleknek pedig felfrissülést nyújt, mint a karikázás, tekejáték, labda, golyózás, futás, ugrás; ti-
os játékok a kocka, kártya, birkózás, ökölvívás, úszás s más hiábavaló és veszélyes dolgok. Szabályosan, vité-
zül kell játszani, nem pedig csellel győzni; nem kell lus-
tán, kedvetlenül, vagy elbizakodottan, lármázva játszani. Jutalmul se pénz, se könyv, vagy írószer nem használ-
ható, hanem a legyőzött a győző parancsára tartozik szavalni vagy verset írni vagy mesélni stb. Játék közben csak latinul szabad beszélni, hogy a játék egyszersmind nyelvi gyakorlatul is szolgáljon. A játékot azonnal abba kell hagyni, amint az iskolai munka kezdődik.¹

XVI. Esti magaviselet.

Vacsora után sétálj, énekelj, imádkozzál, ismételd el napi dolgaiddat. Esti ima után kiki tartozik lefeküdni, de előbb gondold végig, hogyan töltötted a napot; ha hibáztál, kérd Krisztus kegyelmét és ígérj neki jobbúlást, ha nem, adj hálát irgalmáért, aztán imádkozzál. Ne fe-
küdj a hátra vagy hasra, hanem felváltva jobb- és bal-
oldalra; ne zavarod hálótársaidat!²

¹ Comeniusnak a testi s lelki egészség a követelménye, ezért — mint látjuk — nagy súlyt fektet a játékokra s megkívánja, hogy az iskola játszótérrel és kerttel legyen ellátva. (Did. Magna, XVII, 17.)

² Comenius *Praecepta Morum* c. műve, Reber szerint, több ponton megegyezést mutat Johannes Kandler regensburgi iskolamesternek 1572-ben első. 1628-ban II. kiadásban megjelent *Schulzucht* (Von Christlichem Wandel und guten Sitten für die Knaben, wie sie sich in ihrem Leben gegen Gott und sonst jedermann, Gottselig und züchtig verhalten sollen) c. kis művével, mely rimes versekben adja az erkölcsi szabályokat. Egyezéseket találunk Com. és Kandler műve közt

D. LEGES SCHOLAE *bene ordinatae*.¹

„Ha azt akarjuk, hogy Iskolánk kis Állama egészséges legyen — mondja a Gondnokokhoz intézett Előszavában — Törvényekkel kell azt körülöveznünk és arról gondoskodnunk, hogy az egyszer megteremtett rend soha meg ne zavartassék.“ Ez indította arra, hogy az egész Iskola Rendjét Törvényekbe, vagyis rövid és nyomatékos tételbe foglalja.

Ezek a TÖRVÉNYEK az egész iskolai életre, az iskolai élet minden mozzanatára, minden tényezőjére ki-

mindama szabályokban, amelyeket illedelmi és egészségügyi szabályoknak nevezhetünk. Így az úszást mindakelten a vele járó veszély miatt tiltják, az orrfúvásra is mindakelten részletes útastítást adnak, hasonlóképen az asztalnál való viselkedésre. A templomi magaviseletre nézve Com. lesznai (*Leges Illustris Gymnasii Lesnensis*) és pataki szabályzata egyaránt megkívánja, hogy azok a tanulók, akik értenek hozzá, az egyházi beszédet részben vagy egészben utánairják, — de máskülönben a lesznai szabályzat erősen elűt a patakitól, röviden parancsoló vagy tiltó stílusban van kifejezve, választékos latin nyelven, mely semmi közösséget nem mutat Comenius szélesen ömlő, kellően megvilágosító írásmódjával. J. Reber, *Des J. A. Comenius Sittenvorschriften für die Schule zu Sárospatak* (1893). p. 18—19. De Kandler műve mellett Erasmus *De civilitate morum puerilium* c. művét is használhatta, mely a gyermekek számára készült illetlen s a XVI—XVII. században mindenfelé nagy népszerűségnek örvendett. Comenius Szabályai érdekes képet tárnak elénk mind az akkori művelődési viszonyokról, mind az ő erkölcsi felfogásáról.

¹ E műnek Patakon való kinyomatása nem egészen bizonyos. Mellette szól, hogy Comenius 1661 dec. 10-én Montanushoz intézett levelében (Patera, Komenského Korrespondence, p. 238—242) az *Op. Did. Omnia* III. részének tartalma gyanánt, 12-ik pont alatt, a *Leges bene ordinatae scholae* is felsorolva, utána teszi: *Pataki in 8°*, ami azt jelenti, hogy a mű Patakon 8-adrét alakú kiadásban látott napvilágot (Kvacsala ez alapon azt írja: „Nach Ep. ad. Mont. 89 in Patak gedruckt“. Comenius életrajz [1892] Jegyzet, 82. l.). Viszont ellene szól, hogy a 4—5 évvel korábban, 1656. vagy 1657-ben az *Op. Did. Om.* sajtó alá rendezésekor irt *De Studii Pansophici impedimentis* c. rövid iratában (*Op. Did. Omnia*. III. p. 734—735) a 8. p. alatt ezt írja: „Quae omnia, sicut ibi bene usu typis publicata sunt (exceptis Scholae Legibus), ita hic ponentur ordine“, vagyis mindezek a fent felsorolt művek, amint ott (Patakon) kellő használatra nyomtatásban közzététettek (kivéve az, Iskolai Törvényeket), itt is abban a rendben közöltetnek.

terjednek s azokat mind egységes szempontból rendezik, szabályozzák. E *Törvénykönyvben* Comenius mintegy rendszeres egységbe foglalja össze mindazt, amit az iskolai élet szabályozására már eddigi előterjesztéseiben és munkálataiban követelmény gyanánt felállított, s azokat, a teljesség kedvéért, természetesen új tételekkel is kiegészíti. Így a IX. fejezet a helyes erkölcsi viselet szabályait adja elő, amiről már tüzetesen szólt a *Praecepta Morum*-ban; a XV. fej. a tanulókról, a XXI. a tanítókról, a XXIII. a felügyelőkről szóló törvényeket ismerteti, amelyekkel már a *Fortius Redivivus*-ban találkoztunk; az I. fej. az iskolai dolgokról és személyekről, a II. a tanulás helyéről, a III. az idő beosztásáról, a VI. a könyvekről, a VII. a módszerről, a IX. a színi előadásokról, a X. az üdülésről vagy játékokról tárgyal, holott e kérdésekre vonatkozó felfogását már a *Schola Pansophica*-ban kifejtette.

Az eltérésekről és az új pontokról a következőket kell megemlítenünk.

Az iskola céljának meghatározásánál (II. fej.) reálisabb, a földi élettel szemben megértőbb álláspontot foglal el, mint a *Didactica Magna*-ban, amennyiben a jövő életre való előkészítést itt teljesen mellőzi s az elme, beszéd, szív kiművelését, a cselekvésbeli ügyességet jelöli ki az iskola céljául, vagyis annak úgy kell az ifjú nemzedéket nevelnie, hogy az mindazt, ami az életben előfordul, ismerje, értse, előadja, alkalmazza és kegyességre fordítsa. — Az idő beosztását (VI. f.), vagyis a napi tanórákat illetőleg, míg a *Schola Pansophica*-ban csak negative állapítja meg, hogy naponkint ne legyen több 6 óránál, itt pozitíve kimondja, hogy naponkint 4 órát kell a komoly tanulmányokra fordítani, délben 1-et a zenére vagy mennyiségtanra, iskola után szintén 1-et az e napon végzetlek ismétlésére, s így ismét napi 6 órához jut. Minden osztály minden évben ősszel befejezi a penzumát; egyébkor tanuló föl nem vehető.¹ — Új dolog.

¹ E §-ból arra lehet következtetnünk, hogy akkoriban az iskolai év, az iskolai tanulás [kezdeté Patakon még nem volt véglegesen

de csak fogalmilag, a *példányképekről* (V. fej.) szóló fejezet, mely szerint mindazt, amit az iskolában tanúlnak, példában — melyet a tanulók szemlélhessenek és utánzhassanak — kell eléjük állítani, mert hiszen az autopsziát és autopraxist már korábbi műveiben és beszédeiben is hangsúlyozta; itt legfőljebb annak hozzátétele fontos, hogy az erényeknél maga a tanító legyen a mintakép. — A *módszer-ről* szóló törvényben (VII. f.) az autopsziához és autopraxishoz harmadiknak az autolexiát is hozzácsatolja, vagyis, hogy a növendék mondja utána a tanítónak a dolog előállítására vonatkozó szabályt s csak azután fogjon annak véghezviteléhez, előállításához és utánzásához,

Új dolog a *vizsgálatokról* (VIII. fej.) szóló törvény. Comenius 6-féle vizsgálatot vagy kikérdezést különböztet meg, ú. m. órai (a tanító szemmel kíséri vagy felszólítja minden tanítványát), naponkénti (a tizedes az iskola végzetével elismétli az alája rendelvekkel az illető napon végzett dolgokat), hetenkénti (szombat d. u. a tanulók vetélkedése az elsőbbségért), havonkénti (a rektor minden osztályt meglátogat s vizsgálatot tart), negyedévi (valamelyik előljáró s a rektor jelenlétében megy végbe s célja kipuhatolni, melyik tanuló érdemesebb a színi szereplésre) s az évi (összel, az osztályok promotiója előtt, az előljárók jelenlétében; ezen csak egyeseket szólítanak fel vegyesen az osztályokból). — A *színi előadásokról* szóló (IX.) fejezet szerint minden osztály évenként 4 darabot ad elő; ez előadások tárgya mindaz, ami a negyedév folyamán az iskolában előfordult; a legünnepelebb darabok az év végén kerülnek elő; e negyedévi színi előadásoknak egy hét alatt véget kell érniök. — Az erkölcsök gyakorlásához a *kegyesség gyakorlását* is hozzáfűzi (XII. f.) vagyis megkívánja a rendszeres imádko-

megállapítva, hanem az egész év folyamán jöttek újabb meg újabb tanulók. A *három osztályra osztott latin iskola Tervezetében* is ez értelemben kívánja a tanítótól, hogy „ne az év bármely szakában legyen föl vagy bocsásson el tanulókat, de mindeniket egyszerre, ugyanazon időben, egyszer egy évben.”

zást, tiszta életmódot, a vallásos gyakorlatokon való részvételt. — A *jó rend fenntartásáról* szóló törvényben (XIII. f.) az iskolát egy jól rendezett államhoz hasonlítja, melynek megvannak a maga szenátusa (a tanárok és osztálytanítók), kollégiumai, kuriái és tizedei; az egyes osztályok szenátusát a tizedesek és allizedesek (a tanító segédei) alkotják; az iskolai anyakönyvbe minden új polgár sajátkezűleg írja be nevét s ezzel kötelezi magát az iskolai törvények megtartására. — A *tanulókról* szóló törvényekben (XV. f.) kimondja, hogy azoknak az iskolán kívül és belől csak latinul szabad egymással beszélniök s aki e szabályt megszegi, *Signum Latinitatis* kap; akinél ezt megtalálják, büntetésül egy jó verset tartozik elmondani, az, akinél este olt marad, hármat. A test tisztántartása, vagy a tisztességes erkölcsi viselet ellen vétő tanuló *Signum Morum*ot kap, amelyet épúgy kell kiváltani, mint ez előbbi. Akit sem a megintés, sem a jelvény nem térít jó viseletre, az megvesszőztetik.

Kiterjeszkedik a *Törvénykönyv*ben a tizedesek, famulusok, bentlakók és jótéteményes diákok kötelességeire. A *tizedes* (XVI. f.) a tanító helyettese, az iskolai rend, pontosság s tisztességes viselet ellenőre, a gyöngék segítője; a *famulus* (XVII. f.) a nemesek vagy nagyobb diákok szolgája, aki tartozik az iskolai gyakorlatokon résztvenni vagy elmaradását bizonyítvánnyal igazolni, a tizedes felszólítására az iskola tisztogatását végezni, — ez alól csak a vetélkedéssel kimutatandó tanulásbeli kiválóság adhat fölmentést; a *kollégiumban lakó* diákok, nemesek (XVII. f.) tartoznak a kamarájokat rendben és tisztán tartani, ilt rendes, tisztességes, békés életet élni; az *alumnatus*-ba (XIX. f.) tisztességes származású. feddhetetlen életű, kiváló szorgalmú ifjak vétetnek fel, a szegényebbek ingyenességre, mások részkedvezményre; *paedagogiával* (magánnevelőség) a rektor bíz meg szorgalmas, jó viseletű ifjakat s ellenőrzi azok hűséges működését; a *paedagogus* iskola előtt a leckéket növendékének megmagyarázza, iskola után az ott tárgyaltakat vele felmondatja, minden beszélgetését vele latinul végezvén; a

tanító az erény példája, növendékének atyja tartozik lenni; minden szerdán vallásórát tart, szombaton előkészíti növendégeit a vasárnapra, amikor templomba viszi őket s ügyel rá, hogy minden tanuló jegyezze az egyházi beszédet.

A XXII. fejezet a rektor ideális képét és tisztét rajzolja meg. Minthogy nincs saját osztálya, minden nap minden osztályt meglátogat, a magántanítókat ellenőrzi, mindenütt ügyel a rend és törvény megtartására; kartársainál odahat, hogy a növendékeket szemléltetés és utánoztatás által tanítsák; a belépő és eltávozó tanulók neveit az anyakönyvbe bevezeti, városokba és iskolákba csak arra érdemes ifjakat küld ki tanítónak stb. — Az iskolafelügyelőről (XXIII. f.) szólva, megjegyzi: „Nem jó szokás az, ami itt uralkodik, hogy csak lelkészjelölteket alkalmaznak tanítókul, akik mihamar elsietnek innen; a jó tanárokat messze földről ki kell keresni és mindenféle jutalmakkal ide csalogatni“; a felügyelő tisztségét a városra és szülékre is ki akarja terjeszteni, hogy szemmel tartsák, vajjon Patak lakosai járatiák-e iskolaköteles korú gyermekeiket iskolába.

A fegyelmezésnél (XXIV. f.) legszigorúbb büntetésnek a vesszőzést nyilvánítja; aki javíthatatlannak mutatkozik, az intézetből eltávolítandó. — Abból, hogy a XXV. fejezetben az iskolai törvényt — tekintet nélkül az illető gazdag vagy előkelő voltára — mindenkivel szemben egyaránt érvényesnek, egyaránt alkalmazandónak nyilvánítja, azt sejthetjük, hogy az előkelő, gazdag ifjak abban az időben sok rendetlenkedést megengedtek maguknak és sok elnézésben részesültek a vezetőség részéről.

E Törvénykönyv szövegéhez Comenius a következő Utóiratot csatolta:

„E törvények a pataki iskola számára készültek, de nem fogadtattak el, mivel a 7 osztályú iskola nagy munkája létre nem jött. Mindamellett ide csatoltam őket, hogy a pataki iskola, ha egyszer talán a törvényei félrecsavartatnának, ezen emlékeztető-jel révén a helyes útra köny-

nyebben vizzatérhessen”.¹

E dolgozata is, mint a többi kisebb pedagógiai írata, gazdag bepillantást enged egyfelől az ekkori pataki iskolai viszonyokba, másfelől bő felvilágosítást nyújt Comenius pedagógiai felfogása, törekvései, a nevelés és oktatás terein lelke előtt lebegő eszmények, célok s azok elérésére szolgáló eszközök felől.

*

Még két, az 1653-ik év folyamán keletkezett művéről kell megemlékeznünk.

I. Elkésve, barátai leveleiből csak 1653-ban értesült Comenius arról a hírről, hogy jóltevője, *de Geer Lajos* 1652 jún. 19-én meghalt. Mély részvétől és fájdalomtól, de egyszersmind hálától áthatva, egy kis emlékeztést irt az elhunyt nemes erényeinek az idegen nemzet körében, az előljárók, teologusok és diákok előtt való feltüntetésére, melyet az elhunyt fiához, *de Geer Lőrinc*hez intézett e cím alatt:

Animae Sanctae Aeterna Regna cum Triumpho ingredientis Beatum Satellitium. Operum bonorum Exercitus ad Nobilissimum D. Lavrentium de Geer Amsterdamensem, Chari Genitoris sui, Magnifici et Strenui Viri D.D. Ludovici de Geer senioris obitum, et ad beatos abitum, una cum prae Nobili Fratrum, Sororum, Affinium et Agnatorum turba, pie lugentem. Patakini Hungarorum Typis Celsiss. Principis Transylvaniae excudit G. Renius. Anno 1653. (A szent léleknek, mely az örök országokba diadallal lép be, boldog kísérése. A jó munkáknak serege a kegyeletesen gyászoló amsterdami nemes *de Geer Lőrinc*

¹ Ez az Utóirat súlyos, szinte döntő érv a pataki közzététel ellen. Ha Comenius Törvénykönyvét Patakon kinyomatta, nyomtatásban hátrahagyta volna, nem irta volna az Utóiratban: kinyomatja itt, az *Op. Did. Omnia*-ban e Törvényeket, hogy azok a patakiaknak, ha egyszer iskolai törvényeik megromlanának, ezek újjáalakítása végett rendelkezésekre álljanak. — Nem lehetetlen, hogy e *Törvények* itt azért sem nagyon kellettek, mert a korlátozást nehezen tűrő tanároknak és tanulóknak egyaránt nem voltak inyökre.

úrhoz, drága atyjának, nagys. id. de Geer Lajos úrnak halála és a boldog lelkekhez való elköltözésére, testvéreinek, nővéreinek és rokonainak csapatával együtt).

Ez egy hálás gyász- vagy emlékbeszéd az ő saját személyének és gyülekezetének jóltevőjére, de aki minden nemes cél gyámolításával „grandis Europae Eleemosynarius” és „Deus saeculi nostri, si non generis humanis” lett. Ő nem úgy tett, mint a gazdagok nagyrésze, akik tőlük távolabb álló, őket rangjuknál vagy állásuknál fogva nem érdeklő dolgokra nem adakoznak. Az ő nemcsak gondoskodása a cseh egyház elűzött tagjaiért, a különböző országokbeli ref. egyházakért, a nagyszámú teol. hallgatókért, a Comenius panszofiai és személyes törekvéseiért igazán oly példányszerű volt, hogy azt alig lehetne bárkinek is utánozni. Nagyon valószínű, hogy Comenius de Geer Lajos nagylelkűségének magasztalásával nemcsak a háladatosság köteles adóját akarta jóltevője iránt leróni s ezzel fia hajlandóságát is a maga számára megnyerni, hanem a Rákóczy-családnak is példát akart mutatni a száműzött gyülekezet támogatására, cseh diákoknak külföldi akadémiákon való taníttatására s Comenius panszofiai törekvéseinek megvalósítására. Második kiadásban az *Op. Did. Omnia* III. részének 1051—1062. lapjain tette közzé. De Geer Lőrinc természetesen mély köszönettel adózott neki a meleg emlékezésért.

II. Végül 1653-ik évi munkásságának eredményei közé kell számítanunk, az *Op. Did. Omnia* I. r. 197. l. híradása szerint, az *Informatorium Skoly Materske*, 1628 (németül: *Informatorium der Mutter Schul*, 1633) című, a kisdied-nevelésről szóló művének a magyarok használatára latinra való lefordítását (*Hungarorum vero in usum Latinitate donata Anno 1653*). Ez a latin fordítás csak az *Op. Did. Omnia* I. részében, a 198—249. lapokon jelent meg.

XIV.

Orbis pictus.

A tanulás könnyítésére is, mint a latin osztályok tanítóinak adott utasításokból látjuk, minden lehetőet elkövetett Comenius. Realisztikus, az érzéki világ megismertetésére törekvő álláspontja hozta magával, hogy mindazt, amit tanítani kívánt, az érzékek elé óhajtotta állítani. Már a *Didactica Magna*-ban (XXVIII. fej. 25. p.) tervez a családi iskola számára (a kisdedek iskolájába) egy képeskönyvet (libellum imaginum), mely magában foglalná a főbb természeti tárgyak és házi szerszámok képeit, nevének nemzeti nyelven való felíratával; ez a könyv, úgy mond, támogatná a dolgokról szerzett benyomásokat, megkönnyítené a betűk ismeretét és az olvasás megtanulását s megkedveltetné a könyveket a gyermekekkel. Később a nyelvek tanításában is tapasztalta, hogy a nyelvet a reálismeretekkel együttesen tanító nyelvkönyvei sok oly dologról szólnak, amelyeket természetben felmutatni nem lehet. A *Schola Pansophica vázlatában* (73. a.) szükségesnek mondja az érzékek gyakorlását, mivel az érzékek vezetik az elmét a tudományhoz, tehát mindazt, amit tanítani akarunk, az érzékek elé kell állítanunk, hogy ne mi, hanem a dolgok beszéljenek a növendékekhez. Ebből következik, hogy a dolgokat vagy in natura, vagy helyettesítő képekben kell a szemlélet elé állítanunk, ezért a tanterem minden falát, kívül-belől, képekkel, felíratokkal, elmés mondásokkal, féldomborművekkel kell meg-
rakni (74). Képek legyenek a tankönyvekben is, hogy bárhová fordítják a növendékek szemüket, mindenütt tárgyak lépjenek eléjük. Inkább több legyen a szemlél-

tetésből, semhogy hiány! — A *Vestibulum* pataki kiadásának (1652) Előszavában említi, hogy „Volui libellum hunc Vestibularem Picturis, rerum formas ad vivum experimentibus ornare, — sed non successit propositum (tametsi factum jam esset initium) ob artificum hic loci defectum,“ vagyis: „Ezt a vestibularis könyvet képekkel akartam díszíteni, amelyek a dolgok külalakját élettelenesen kifejezik, — de szándékom nem sikerült, habár már hozzá is kezdtünk, e helységben ügyes mesteremberek (fametszők) hiánya miatt.“ E képekkel, úgy vélte, „a gyermek elmét könnyebben csalogathatja és a tárgyakról pontosabbá teheti számára az első benyomásokat;“ ezért, midőn terve nem sikerült, az oktatás megnehezítése gyanánt érezte, ha a tanító a kezdőnek a könyv tárgyait „sem a valóságban, sem legalább néhány képben“ elő nem tárhatja.

Minthogy sem az anyaiskola számára tervezett képeskönyv, sem a panszofiai könyveknek, illetőleg a latin nyelvi tankönyveknek képes kiadása létre nem jöhetett; minthogy Comenius mindinkább tapasztalta, hogy a nyelveknek a dolgok megismerésével összekötött tanításában a szemléltetés múlhatatlanul megkívántatik a teljes sikerhez; minthogy végre észrevette, hogy a tanítók a latin nyelvi tankönyvben adott határozott útmutatások dacára sem fordítanak kellő gondot a szemléltetésre: annál fogva elhatározta, hogy a nyelvoktatás kiegészítésül a régóta s többféleképp tervezett képeskönyvet elkészíti. Így dolgozta ki 1653-ban Patakon az *Orbis sensualium pictus*-t s ezt sajátkezűleg szerkesztett, rajzolt képekkel látta el. Nem kisebb dologra törekedett ebben, mint hogy Istent, a természetet és az egész emberi világot kiábrázolja és rövid mondatokban megismertesse; ott, ahol a valóság nem nyújtott látható mintaképet (Isten, lélek), szimbolumhoz folyamodott, elmésen szerkesztett mozgó képpel akarta az égboltozat keringését kiábrázolni. De sajnos, a könyv Patakon nem tudott megjelenni, mivel itt hiányoztak az ügyes fametszők, kik a képeket kivéshték volna s így Comenius azt Nürnbergbe küldte kiadás-

ra (Opusculum hoc in Hungaria adornari coeptum, absolvi non poterat ibidem, ob Sculptoris periti defectum. Sed missum fuit Noribergam, ubi Sculptoris manus iterum tardavit tertium usque in annum). De Endter kiadó, talán a képek kimetszésének nehézségei miatt éveken át anynyira késedelmeskedett a mű kiadásával, hogy Comenius már régen elment Patakról, mikor műve megjelent s így az a pataki főiskolában akkor nem került használatra.

A könyv címe :

Joh. Amos Comenii

ORBIS SENSUALIUM PICTUS.

Hoc est, omnium fundamentalium in mundo rerum,
et in vita actionum Pictura et Nomenclatura.

Nürnberg, M. Endler, 1658.

A könyvnek a *Vestibulum*hoz és *Januá*hoz való viszonyára utalás, habár az Előszóban csaknem ugyanazon szavakkal fejezi ki, mint az *Op. Did. Om.* III. 803. lapján,¹ a címlapon elmaradt, nyilván azért, mert a szerző a könyvet most, mikor azt Németországon, német gyermekek számára párhuzamos latin és német szöveggel, adta ki, nem csupán ama könyvekre való előkészület gyanánt tekintette, mint ahogy akkor, a pataki iskolában, kiadni szándékozott.

A német cím (Die sichtbare Welt, das ist: Aller vornehmsten Welt-Dinge und Lebens-Verrichtungen Vorbildung und Benahmung), után jön a vignetta a körirattal: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus.* A Praefatio ad Lectorem (An den Leser), összehasonlítva az *Op. Did. Omnia*-belivel, kétszer akkora terjedelmű, mert a könyvnek nemcsak ott említett, az anyanyelvi oktatásban való használatára mutat rá, hanem „de amoeniore Libelli hujus usu“ c. alatt jóra való gondolatokat közöl arról, hogyan lehet az *Orbis pictus*-t a közvetlen tárgy-

¹ Ez az utalás az *Op. Did. Omnia*-ban a következő: *Ut sit Vestibuli & Januae Linguarum Lucidarium*; hasonlóképen elmaradt a nürnbergi címből az *Op. Did. Om.*-beli cím következő részlete: *... Nomenclatura, ad ocularem demonstrationem deducta.*

szemlélet (testrészek, ruházat, ház) által kiegészíteni, a gyermeket a képek utánrajzolására rávezetni, neki a színeket és ízeket bemutatni s a ritka tárgyakból iskolai gyűjteményeket összeállítani. De a könyv beosztását és szövegét 1657 óta, vagyis az *Op. Did. Omnia*-ban (p. 829—830) közölt próbaszöveg óta tárgyi tekintetben is megváltoztatta, mert a Világ (Mundus) ismertetése, melyet ott próba gyanánt ad, most Istennel kezdődik.

Az 1658. évi nürnbergi kiadást 1659-ben és 1662-ben újabb kiadások követték. Ugyancsak Nürnbergben jelent meg, 11 évvel az első latin-német kiadás után, tehát 1669-ben az *Orbis pictus*nak első latin-német-magyar kiadása (magyarul „A Látható világ . . . le ábrázolása” címmel), ugyanitt 1707-ben másodszor; ezt követte 1675-ben a brassói (latin és német nyelven). 1685-ben a lőcsei latin-magyar és német nyelven (ugyanitt s ugyanez évben latin-magyar-német-cseh nyelvű kiadása is megjelent), 1698-ban a kolozsvári, 1703-ban a brassói, 1727—28-ban a (4 nyelvű) lőcsei, 1722-ben, 1738-ban, 1795-ben, 1800-ban a szebeni, 1722, 1738 s 1788-ban (a német nyelvű) budai, 1796-ban, 1806-ban (magyar és német nyelven),¹ 1798-ban (2 és 3 nyelven), 1820-ban, 1831-ben s 1842-ben a pozsonyi, külön magyar és külön német-nyelvű kiadás, — vagyis e szerint az *Orbis pictus*nak Magyar- és Erdélyországban összesen 21 s a latin-német nyelvű kiadások leszámításával 16 magyar nyelvű kiadása jelent meg; ezek közül a legkorábbi 1675-ből, a legkésőbbi 1842-ből való.

¹ E kiadások címe: Joh. Am. Comenii ORBIS PICTUS, in hungaricum et germanicum translatus; et hic ibive emendatus. — A Világ Le-festve. Magyarra fordítottatott és helyel-hellyel megjobbítottatott Sz. J. által S. Patakon, 1796-dik eszt. — Die Welt in Bildern. In die Ungarische und Deutsche Sprache übersetzt und hin und wieder verbessert. — Nyomtatottatott Pósonban, Weber Simon Péter költségével és betűivel, 1796. — Tartalma: LXXXII. fej. és Index titulorum. — Az 1806-iki kiadás az 1796-iki kiadással teljesen megegyezik. — Az Sz. J. jegyek Szombathi János sárospataki tanár és tudós könyvtárnok nevét jelentik.

Előttem az *Orbis pictus*nak 1685-ik évi, löcsei négy nyelvű kiadása fekszik. Címe :

Joh. Amos Comenii

ORBIS SENSUALIUM PICTUS quadrilinguis.

Hoc est: Omnium fundamentalium in mundo rerum & in vita actionum, *Pictura & Nomenclatura*, Latina, Germanica, Hungarica & Bohemica. Cum titulorum juxta atq. Vocabulorum indice.

Die sichtbare Welt etc.

A' Látható Világ

négyféle nyelven, az az

Minden derekasabb ez világon levő dolgoknak és az életben való cselekedeteknek le-ábrázolása és Deák, Német, Magyar és Tót megnevezése, a fellyül való írássoknak és szóknak laystromával.

Swec Wydiceddny.

— — — — —
Leutschoviae, Typis Samuelis Brewer, Anno 1685.

Elöl-járó Beszéd.

A tudomány, amit az iskolákban tanítanak, legyen igaz, tökéletes, világos és derék tudomány. Igaz lesz, ha az életre hasznos ismereteket tanítanak; tökéletes lesz, hogyha elkészítetik az elme a bölcseségre, a nyelv az ékesen szólásra, és a kezek ez világi életre tartozandó dolgoknak sörény véghez-vitelire; ez léssen ennek az életnek ama sója és java, t. i. *okoskodni* (bölcsekedni), *cselekedni* és *szólni*. Világos lesz és ez által állandó és derék is, ha semmi, amit tanétnak, nem léssen homályos, öszve egyeledet és zurzavaros. Ennek a dolognak ez az ő fundamentoma, hogy az mi érzékenségekkel (érzékeinkkel) meg fogható dolgok az érzékenségeknek igazán eleikben adattassanak, hogy az ember megérthesse azokat, mivel sem okossan valamit véghez nem vihetünk, sem nem is szólhatunk okossan, hogy ha azokat a dolgokat ... előbb igazán mind meg nem értjük. „Nin-

csen pedig semmi-is az értelemben, hogyha az előtt nem volt az érzékségben.¹ De ezt a dolgot eddig elhanyagolták az iskolákban és olyakat hagytak a tanítványoknak megtanulni, amelyeket sem nem értenek, sem le nem ábrázoltatnak, vagy eleikbe nem adattattanak; ezért aztán mind a tanítás, mind a tanulás nehezen megy és kevés hasznot hoz.

Ezen a bajon akar segíteni a világon levő legderekasabb dolgoknak és ebben az életben levő cselekedeteknek leábrázolása és megnevezése.

I. A képek minden látható dolgoknak, az egész világban, le-ábrázolási és pedig ugyanazon renddel, a milyennel a *Nyelvek ajtajában* megíratattanak.

II. A megnevezések és a felíratok a dolgok közönséges neveit jelentik.

III. A megíratások a képnek részenként s oly saját nevekkal való megmagyarázási avagy megfejtési, hogy az a számjedor böti, mely a kép mellé van téve, megmutatja, miként szolgállyon egyik a másikra.

E könyvetske használni fog az elmék édesgetésére, mert a gyermekek gyönyörködnek a képekben; aztán a figyelmezés felerkentésére, a dolgokhoz való köteleztetésére és napról-napra való megélesítésére. Mert az érzékek mindig az előttük levő dolgokat keresik, ezek hiányában eltompúlnak és magokat elunván, széllyel csavarognak, ha azok előttük vannak, megvidámúlnak, megelevenednek. Ez a könyvetske azért az elméknek fogságba vetésekre és a főjebb tudományokra való elkészítésekre jó segítségével lehet. Ennek révén a gyermekek játszva és tréfálkodva megtanulják ez világon levő leg-főjeb dolgokat. Egy szóval: a *nyelvek tornáztának és ajtajának* gyönyörűségessen tanétására fog ez a könyv használni.

De ha valaki ezt a maga nyelvén kiadja, annak há-

¹ Mint látjuk, Comenius 37 évvel az *Essay concerning Human Understanding* megjelenése előtt megfogalmazta és kimondta Locke híres tételét: „Nihil est in intellectu, quod non fuerit antea in sensu.”

romféle hasznót ígér. I. Megmutatja, hogy könnyebben megtanúlhassák az olvasást, mint eddig, mivel egy képek által jelentő Abécé van az elein hozzácsatolva, t. i. minden bötűknek jedzési annak az állatnak, melynek szózatját az a bötű követi, melléje íratott képével együtt. Ha a gyermek megtekinti az állat képét, könnyen eszébe fog jutni, miként kell mindenik bötűt kimondani. Mikor aztán a bötűszedő táblát jól fogja forgatni és szemlélni, akkor elébb mehet a képeknek és felül levő írásoknak szemlélésekre, a hol ismét a leirt dolog megtekintése, annak a nevét eszébe juttatni és inteni fogja őt, mikép kell annak a képnek felül való írását olvasni. Mikor ilyformán az egész könyvön általment, az olvasást megtanulhatja és az elmecsigázó, hosszadalmas és unalmas bötűszedegetést vagy sillabizálást elkerülheti. II. Használni fog a könyv a Magyar iskolában, ha magyarul élnek vele,¹ hogy az egész nyelvet fundamentombul megtanúlhassák, kivált ha a végén egy Magyar Grammatikát tennének hozzá. III. Ez a magyar fordítás a deák nyelv gyorsabb és könnyebb megtanulására is fog szolgálni.

E könyvet a szerző a legegyszerűbb dolgokkal (csupa kezdetekkel) rakta meg, mint egy fundamentomokkal, mellyeken az egész világ, a nyelv és dolgokról való tudományunk fundáltatott.

A könyv hasznáról még megjegyzi:

I. Adják azt a gyermek kezébe, hogy gyönyörködjék a képek szemlélésében és azokkal otthon, még mielőtt iskolába menne, megismerkedjék. II. Azután meg kell kérdezni tőlük: Mi ez, meg ez? s mi a neve? hogy semmit ne lássanak, amit meg nem tudnak nevezni és semmit ne nevezzenek, amit meg nem tudnak mutatni. III. A megnevezelt dolgokat nemcsak képekben, hanem magokban (in se ipsis, azaz in natura) is meg kell nekik mutatni, u. m. a testnek tagjait, a ruházatot, a könyvet, a házat és a házi eszközöket. IV. Engedjék meg

¹ Az eredeti latin Előszó itt így hangzik: *Vernaculis in Scholis vernacule tractatus* (anyanyelvi iskolákban... anyanyelven).

nekik, hogy a képeket utánrajzolhassák, mert ezáltal megtanúlnak figyelni a dolgokra, azok részeire s kezök ügyesedik. V. Mivel némely dolgokat, melyekről itt szó van, szemek láttára meg nem mutathatni, felettébb hasznos volna, hogy azokat magokban eleikbe adnák, t. i. a színeket, az ízeket stb. Kíváncs, hogy minden fő-híres iskolában a ritka és a háznál nem levő dolgokat készen tartanák, hogy valamennyiszer a tanuló gyermeknek afelől valamit mondanak, egyszersmint meg is mutathassák neki. Akkor lenne aztán az ilyen iskola a látható világnak vagy érzékeinkkel megfogható dolgoknak tekintő helye és az olyan főiskolákba való készülés, az hol csupán elméinkkel megfogható dolgokat tanétnak.

A könyv szövege az *Invitatio* (Megszóllítás) és *Képes ábécé* után 151 Fejezetre oszlik (mindenik Fejezetnél legfelül van a felirat azaz a tárgy megnevezése, azután jön a kép s a kép után a magyarázó szöveg 2—3 nyelven, egymással párhuzamosan, jobb és baloldalon), ezek után következik a *Clausula* (Bérekesztés) 313. lap; ezt követi az *Index titulorum* (A Titulusokra való Laystrom) s az *Index vocabulorum* (Szókra való Laystrom), e két utóbbi lapszámozás nélkül, de az ivenk jelzésével. A 151 Fejezet tárgya: Isten, a világ, az ég, tűz, levegő, víz, felhő, föld (I—VIII. fej.); föld fajzati, fémek, kövek, fa, gyümölcs, virágok, paréjok, veteményes magok, bokrok (IX—XVII. fej.); az állatok (XVIII—XXXIV. fej.); a többi fejezet az emberrel foglalkozik és pedig az ő teremtésével és a paradicsomból való kiűzésével (XXXV. fej.), az ő hét életkorával (XXXVI. fej.), az ő tagjaival és lelkével (XXXII—XLIII. fej.); ezután következnek az emberi tevékenységek és ezek alkotásai, tehát a mesterségek, az iskola, a művészetek, tudományok, ezek közt az erkölcs tan az erényekkel és bűnökkel (XLIV—CXVII. fej.), házasság, család, úr, város, törvényszék (CXVIII—CXXV. fej.), kereskedés, orvoslás (CXXVI—CXXVIII. fej.) azután a temetés (CXXIX. fej.); a színjáték s a felnőttek és gyermekek szórakoztató játéakai (CXXX—CXXXVI. fej.); az ország, a király, a háború (CXXXVII—CXLIII. fej.); az

istentisztelet, a vallások, a gondviselés, az utolsó ítélet (CXLIV—CL. fejj.). Így a könyv Istennel kezdődik és Istennel végződik.

Mint ebből az Előszóból és tartalmi ismertetésből látjuk, az *Orbis pictus* tulajdonképpen egy képekkel díszített *Janua*, csak hogy itt a grammatika hiányzik és az etimológiai szótár helyét egyszerű szójegyzék képviseli. Amit ég s föld, ember s állat, az emberi élet minden ágazata és művelete, hite és reménysége a gyermeki szemlélet és képzelet elé tárhat, az itt képekben nyer kiabrázolást s hozzáfűzött rövid, egyszerű leírás és magyarázat által megvilágosítást. Hogy mily nagy mértékben felelt meg a könyv a kor szükségletének, legjobban bizonyítja a sok, egymásután minden országban és minden nyelven következő kiadás, mely egész a legújabb időkbe átnyúlik.¹ A bibliát és a Kempis T. Krisztus követését kivéve, alig van könyv, amely oly széleskörű elterjedésre tett volna szert, amely oly széles rétegek olvasó és tanuló könyvévé lett volna, mint ez. Niemeyer a Basedow *Elementarwerk*-jét (1774), melynek gondolata a Comenius művéhez csatlakozott, javított *Orbis pictus*nak nevezte, de Goethe, aki az *Orbis pictus*t gyermekkorában sokszor forgatta, kitűnően jegyezte meg,² hogy az *Elementarwerk*nél hiányzanak ama „sinnlich-methödischen Vorzüge“ (érzéki s módszerbeli kiválóságok), amelyeket Comenius hasonló munkáinál el kell ismernünk.

A könyv már első alakjában sokaknak annyira tetszett, hogy kijelentették, mely szerint ezentúl sem a *Vestibulum*ra, sem a *Januara* nem lesz szükség, ez a „via“ elegendő lesz (Primam alioquin ejus inventionem adeo placuisse meminisse multis, ut jam nec Vestibulo, nec Ja-

¹ J. E. Gailer, a tübingai lyceum rektora, 1832-ben azt a XIX. század szükségleteihez átdolgozta és kitűnő illusztrációkkal, 4 nyelven kiadta; művének 5-ik kiadása (1842) már öt nyelven jelent meg; még több kiadása jelent meg, egész 1910-ig, Bécsben és Lipcsében. Az amerikai kiadások közül az egyik 1810-ben, a másik 1887-ben jelent meg New-Yorkban (A. Heyberger, id. mű. p. 161.).

² Aus meinem Leben. Wahrheit und Dichtung. I. r. 1. fejj.

nua fore opus judicarent, compendiosorem hanc viam suffecturam. *Op. Did. Omn.* III. p. 830). Ehhez Fábri Dániel, a körmöci iskola rektora hozzáfűzte: Aki, miután a legjobbat megtalálta, még mást keres, rosszabbat keres (Qui optimo reperto aliud quaerit, deterius quaerit. u. ott). A humanisták a latin nyelv oktatását megkönnyítő, a *Vestibulum* és *Janua* megértését elősegítő, ahhoz bevezetésül szolgáló (mint láttuk, az 1657-iki cím szerint „ut sit Vestibuli et Januae Lingvarum Lucidarium”) nyelvi gyakorló-könyvet láttak benne, a reális irány hívei reális ismereteket tanítottak belőle; a későbbi 3—4 nyelvű kiadások a modern nyelvek tanulására is szolgáltak. De a könyv egyszersmind az anyaiskolában is ösztönzésül, útmutatásul szolgált a gyermeknek, hogy megtanuljon írni és olvasni, — írni azáltal, hogy lemásolja, lerajzolja az ABC egyes betűit s később egész szókat és mondatokat, olvasni azáltal, hogy a jelképes ABC-ben feltüntetett állatok által adott hangokat — melyek egy-egy betű hangjának felelnek meg — kiejti, utánozza. Ha megtanult a gyermek írni, következik a képek lerajzolása (ceruzával, vagy krétával, utóljára festékekkel), miáltal megtanul figyelni, a tárgyak arányait számbavezeti s keze ügyesebbé válik.

Az oktatási módszer, az *Orbis pictus* szerint, abban áll, hogy a képet figyelmesen szemléltetjük a tanulóval (a kép egyes részei számokkal vannak ellátva, amelyek megfelelnek a szöveg egyes, szintén számokkal ellátott szavainak). A tanuló felsorolja a kép egyes részeit s elolvassa hozzá a szöveget. Ekkép mindig szemei előtt lesz a szó és a tárgy kapcsolata s meg fogja lassan tanulni a betűk (hangok) kiejtését és egyúttal leírását (Si expoliatur mens ad sapientiam, lingua ad eloquentiam, manus ad actiones vitae solerter obeundas: hoc erit sal illud vitae, sapere, agere, loqui etc. Praefatio.). Idegen nyelv tanulásánál hasonló módon kell eljárni, de itt egyúttal az idegen szöveget hozzákapcsoljuk az anyanyelvi szöveghez. Az elvont eszméket (ég, Isten) Comenius szimbolikus képekkel ábrázolja; ezek kiindulási pontul szol-

gálhatnak a tanító kezében amaz általános elv szerint, hogy a konkrétumról kell a gyermek elméjét az elvont-hoz vezetni.¹

Comenius, mint az Előszónál láttuk, nem kívánt a szemléltetésnél pusztán a képekre szorítkozni, hanem a dolgoknak a természetben való felmutatását is szükségesnek tartotta. De miért nem elégedett meg a felmutatható dolgoknak a természetben való szemléltetésével? s miért nem szorítkozott a *képek által való szemléltetésnél* azon dolgokra, amelyek itt nálunk — ritkaságuk vagy éppen *meg nem létük miatt* — természetben fel nem mutathatók? Dezső L. ennek következő magyarázatát adja: Comenius jól tudta azt, hogy egy kép alapján csak az lesz képes egy soha nem látott tárgyat elképzelni, aki előbb más, valóban látott, a valóságban ismert tárgyak leábrázolását is látta; előbb ismert tárgynak leábrázolását kell látnunk, hogy egy ismeretlen tárgyat a pusztá ábrázolás alapján felfoghassunk, mint ahogy a földrajzi oktatásban nem elég a lakóhely határának közvetlen szemlélete, hanem lerajzoltatjuk azt a növendékkel, hogy a rajz alapján a távoli vidékeket is eltudja képzelni. Aztán Comenius sehol nem mondja, hogy a természeti tárgyakat előbb képekben kell szemléltetni, hanem csak azt, hogy természetben is kell szemléltetni; ez a sorrendet nem határozza meg, vagyis ő a sorrend meghatározását a tanítóra bizza. De midőn az *Orbis pictus* bevezetésében azt mondja: *óhajtandó lenne a ritkább s itthon nem található dolgokat készletben tartani, hogy midőn azok a tanulók előtt említettnek, felmutathatók legyenek*, — ezzel világosan kifejezi a természetben való szemléltetésnek a képek által való szemléltetés fölötti elsőségét. De mivel képek által csak a látható dolgok érzékeltethetők, erre való tekintettel az Előszó V. pontjában azt mondja: *Ha némely itt említett dolgok nem voltak szemléltethetők, helyén való lesz azokat a tanulók előtt természetben (per se) felmutatni, pl. szín, szag, íz stb., amit leábrázolni nem le-*

¹ A. Heyberger, td. mű, p. 161, 164.

hetett;¹ ugyancsak a *Leges scholae bene ordinatae*-ben ezt mondja (V. 3.): viva tamen ipsius rei inspectio optima, vagyis magának a dolognak élő szemlélete a legjobb (t. i. a képekkel szemben). Ezek a nyilatkozatai is mutatják, hogy ő a természetben való szemléltetést tekintette az ismeretek legfőbb forrásának.

Az *Orbis pictus*, az első képes olvasókönyv szerkesztése Comeniusnak legnagyobb jelentőségű újítása, melynek hatása századokra kiterjedt, amelyet századokon át gyönyörűséggel és okulással forgattak a művelt nemzetek gyermekei.

¹ Dezső L., id. mű, p. 53—55.

XV.

Schola Ludus.

(Iskolai színjáték.)

Comenius a *Schola Pansophica* terjedelmes előadásának folyamán — mint láttuk — két ízben beszél az iskolai színdarabok előadásáról. Először a *Scholae pans. delineatio* 88 §-ában a foglalkozások rendjében, a harmadrendű foglalkozások közt az iskolai színdarabok előadását is felsorolja. Szerinte nyomós okok szólnak az iskolai színdarabok (névszerint vígjátékok) előadása mellett. Mert ezek 1. az emberi elmét élesítik, az emlékezetet erősítik; 2. a növendékeket szorgalomra serkentik; 3. sőt még a tanítók szorgalmát is sarkantyúzzák; 4. a szülőket gyönyörködtetik; 5. ily módon a kiváló tehetségeket napfényre hozzák; 6. végül az ifjúságot hozzászoktatják a dolgok tulajdonságainak megfigyeléséhez, a hevenyészett válaszadáshoz, ügyes taglejtéshez és arcjátékhoz, testmozgáshoz és hangszínezéshez, szóval minden szerep illedelmes eljátszásához. Ebből folyólag erősen visszautasítja a színjátszás ellen felhozott kifogásokat; igaz, az ókori vígjátékok meglehetősen szabad szelleműek, erkölcstelenek voltak, de hát lehet szép és figyelemreméltó történeteket választani, amelyeket érdemes meghallgatni s amelyek előadása ügyességre, simaságra neveli a fiatal embereket. Hasonlóképen nem lehet hibának tekinteni a jelmezek és női ruhák felöltését, de aztán az idegen történetek elhagyása és az iskolai klasszikus feladatok színi tárgyalása folytán ezek a kifogások tárgytalanokká is válnak.

Másodszor az egyes osztályok részletes leírásában,

10-edik iskolai teendőül, feladatul mind a hét osztályra nézve megállapítja az *iskolai színjáték* tárgyát.

Az *Iskolai Törvények* IX. fejezete szintén szól a színi előadásokról. E szerint minden osztály évenként 4 színdarabot ad elő, de úgy, hogy az összes osztályok darabjait egy hét alatt le kell játszani; a legünnepelesebb darabok az év végén, a promotio alkalmával kerülnek előadásra. E színdarabok tárgya: mindaz, ami a negyedév folyamán az iskolában előfordult, színdarabbá feldolgozva.

Tudvalevőleg már a XV. század végén divatban volt a latin iskolákban Terentius és Plautus vígjátékainak a diákok által való előadása. E szokás később a protestáns iskolákba is átszarmazott; különösen Sturm János, a strassburgi iskola reformátora volt az, aki a drámai előadásokra nagy súlyt fektetett. Sturm ezekkel az előadásokkal a latin és görög nyelv gyakorlását, a római és görög klasszikusok behatóbb ismeretét akarta előmozdítani. A legfelső osztály tanulói majd minden héten játszottak, legtöbbet Plautus és Terentius vígjátékait adták elő, a két felsőbb osztály növendékei pedig Aristophanes, Sophokles, Euripides darabjait is. Mikor a strassburgi teológusok közül többen megtámadták e miatt, mert az ily színi előadásokat erkölcstelennek tekintették, így fakadt ki: „Plautust és Terentiust még a barátok sem zárták ki kolostoraikból. Az erény szépségének megismertetéseért a véteket is meg kell mutatni. Vajha még rosszabbakat ne látnának és hallanának a növendékek otthon és a városban! Egyébiránt minden attól függ, hogy a kényes helyeket a tanító mikép tárgyalja.” A klasszikus színműírók mellett a XVI. és XVII. században egyes bibliai történeteket dolgoztak fel színdarabokká, sőt enciklopédikus irányú munkákat is (Erasmus colloquiáit) dialogizáltak és azokat előadták vizsgálatok alkalmával. A kor legnagyobb férfiai (Baco) ajánlották az iskolai színdarabok előadását.¹

Nagyon természetes, hogy Comenius azt, amit programjában hirdetett, az iskolai színdarabok előadását a

¹ Dezső L., Comenius A. J. Magyarországon (1883). p. 56.

gyakorlatban is igyekezett Patakon megvalósítani. Mit és milyen mértékben sikerült ez irányban elérnie, erre nézve a *Continuatio admonitionis*-ban a következőket írja : „Kezdetlől fogva javasoltam, hogy adassanak elő iskolai színjátékok, bizonyos próbaként a szellem restségének lerázására, élénkségének fölkeltésére, — de nem lett semmi eredménye ! Azt válaszolták, hogy azokat a haszontalan iskolai komédiákat a jezsuiták adják elő, és hogy engem komoly dolgokra hívtak. Feleltem : Ezek a haszontalanságok is komoly dolgokra vezetnek. A jezsuiták ezáltal korszerű nevelésben részesítik az ifjúságot, előrelátók a dolgokban ; mi az új világosságot nem is sejtő fiakat nevelünk az életnek. Azok módszerük kedvességével magukhoz édesgetik az egész föld szellemeit s tanításukkal és az élet viszonyaira alkalmas eszközökkel látják el, míg mi mozdulatlanok maradunk. Hozzátettem még, ha Lengyelországban mi a mi iskoláinkban nem gyakorolnók ezt a módszert, mindenek megdermednének, ezáltal pedig kivittük, hogy nemcsak a mi fiainkat nem küldik a jezsuitákhoz, de némelyek azok táborából is hozzánk jönnek. Midőn erre hallgattak, tovább folytattam : Sajnos, úgy tapasztaltam, hogy igaz, amit Bisterfeld két évvel ezelőtt, mikor Erdélyből először üdvözölt, mondott : Hiába reménykedel itt ! Az egész földön előbb befogadják a jobb módszert és a panszofiai tudományokat, mint ebben az országban ; annyira ragaszkodnak itt az emberek az ő szokásaikhoz. Tapasztaltam, mondtam, hogy ez csakugyan igaz, itt a megszokottakat jobb törvényekkel fölcserélni hiábavaló törekvésnek látszik. Kérem tehát elbocsátásomat !”

„Erre a fejedelemné így szólt hozzám : Az úttól téged nem tarthatunk vissza, de kérlek mégis, maradj velünk még ezen a télen és a te methodusodnak erejét próbáld ki még a mi elméinken, erre neked teljes hatalmat adok. Az iskola vezetőihez pedig így szólt : Senkise merészelje őt akadályozni ! Midőn azok meghajoltak előtte, ezt mondá : Nekem télre Erdélybe kell mennem (Ott várai és rezidenciái voltak), maradjatok itt ebédre, azután mond-

junk búcsút egymásnak. Ott maradtunk tehát, ezalatt is azt mondta a fejedelemasszony: Ugy legyen, ahogy meghagytam, senkise zavarja ezt a munkát közbelépésével! Ebéd után a fejedelemnének szerencsés útazást kívántunk, én különösen, mintha nem látnám többé az ő arcát. Történt ez november havában.

„A fejedelemné elútazása után eltávoztunk mi is. Szóltam a rektorhoz; Mit fogunk most tenni? Kiválogatjuk az előadandó színdarabokat? Ő: Ám te lásd! Én: Talán először József historiáját vennők elő? Ő: A világért se, nehogy profanáljuk a szent dolgokat! Én: Akkor Zsuzsánna históriáját! Ő: Azt se! Én: Vajjon profanáljuk-e a szent dolgokat, ha kegyesen és óvalosan tárgyalva az életre például mutatjuk fel az ifjúság előtt? Ő megmaradt amellett, hogy igen, mire én azt mondtam, hogy a lesznai iskola rektora, Macer Sebestyén megkísérelte a *Janua lingua*-t dialogusokban előadatni, de szélhűdéses betegsége miatt nem folytathatta; vajjon nem próbálkozhatnánk-e meg azzal a mi intézetünkben? Ámde neki ez sem tetszett, mire én a *Janua XX-ik caput*-ját színre alkalmaztam, hogy azt 52 nemes ifjú előadja.

„Az első színjáték a kisebb auditoriumban folyt le, csak két scholarcha volt jelen, a jószágigazgató és Veréczi urak s a publicus tanulók. Ezek közül itt mindig százat nevelnek, privát praeceptorokra vannak bízva, akik azután más iskolákba rektoroknak vagy akadémiákra mennek. Ime, reményemen felül micsoda csodálatos változása következett be az elméknek! A mi színészeink olyan jól játszottak, hogy egész elragadtatással szemléltek őket. Akik azelőtt alig merték szemeiket fölvetni, most dadogás nélkül adtak elő mindent. Így zavar nélkül ment végbe minden, miután privátim előbb néhányszor begyakorolták etcet. Az előadás végeztével a scholarcha urak a főbbeket összegyűjtötték s ekkor Veréczi uram így szól hozzám: Bevalljuk Comenius! hogy mi eddig nem értettük, hogy mit tartalmaz a misztériumokat illetőleg a te *Januád*, és hogy milyen hasznára van az az ifjúságnak. Erről most szemeinkkel győződünk meg! Az ifjúsághoz

pedig így szólt : Örüljetek, fiaim, hogy megérhettétek ezt a boldogságot, amelyet mi ifjúkorunkban még nem ismerünk ! A kisebb tanulókhoz is szólt : Örüljetek ti is, fra-terek, hogy láthattátok, mi módon lehet az ifjúságot jóra formálni ! Végül hozzám fordult : Fölkérünk téged, Come-nius, ne távozz el tőlünk addig, míg ilyen nagy gyönyörűsége az egész *Janua*-dat színre nem alkalmazod. Mi igérjük, hogy ezeket a gyakorlatokat iskolánkban neved örök emlékezetére fenn fogjuk tartani. Én feleltem : Igen tisztelt scholarcha urak ! Üdvözöllek benneteket ezekért az üdvöztelekért, nem a magam, hanem a tanuló ifjaitok javára, akik a tanításnak ezt a remét örömmel szemlélve, annál nagyobb vídamsággal fognak ezentúl abban résztvenni etc !

„Ennek az első előadásnak híre széles körben elterjedt és sokan jöttek hozzám azok közül, akik fiaikat az iskolában taníttatták, kérve, hogy a következő előadásról idejében értesítsem őket, hogy jelen lehessenek. Folyvást nagyobb számmal jöttek-mentek 18—20 mérföldről is úgy, hogy egyik auditorium sem fogadhatta be a nagy tömeget, hanem az iskola udvarán, a diófa alatt kellett az előadást megtartani. Mikor pedig az utolsóelőtti előadásra (*De rebus vitae moralis*) a báróknak és nemeseknek szokatlan nagy száma gyűlt össze, annyira, hogy maga Tolnai is, aki addig a profán látvánnyal szemeit beszenyyezni nem akarta, szintén érdeklődni méltóztatott, én az előadás végén, amikor a hallgatóknak köszönetet mondtam, azt tanácsoltam neki (a köztünk levő ellentétet u. i. legjobb szándékkal takarni akartam), hogy újítsa fel ezeket az előadásokat és ő tegye föl azokra a koronát. De a *superattendens* (esperes), Tarczali Pál, kezével hallgatást intett nekem s ő maga kezdett beszélni eképen : Velleius Paterculus a római históriának fragmentáiban azt írja, hogy Augustus Caesar minden ellenségének legyőzése után az egész földnek békét szerezvén, a játékokat és látványosságokat nemcsak Rómába, hanem Italiába is bevitte. Te, Comenius — fordult hozzám — előttünk most Augustus császárt képviseled, aki legyőzve a nálunk le-

vő barbárságot, már triumfálsz s a játékokkal és látványosságokkal minket gyönyörködtetsz. Ekkor Comenius életéről szóló bizonyos könyvet olvasott fel (az én legnagyobb csodálkozásomra az a könyv volt ez, amelyet Regenvolscius Adorján a szláv egyházak történetéről írt s újabban Utrechtben kiadatott, amely a tanuló ifjak által Magyarországra hozatott, a superattendenssel közöltetett, melyet én eddig nem ismertem).¹ A közönség eloszlásával hozzám jöttek az iskola kurátorai, velük együtt gr. Bocskai és más mágánások, szeretettel kérve, hogy maradjak itt. Midőn erre reményt nem nyújtottam, jelezték, hogy írt Erdélyből a fejedelemasszony s tőlem ezeket kívánja : 1. Ne távozzam el az ő visszatérte előtt. 2. Az utolsó előadást az ő jelenlétében tartsam meg, sőt az erdélyi fejedelem követei is jelen akarnak lenni. 3. Harmadik kérése az volt, hogy a *Janua* nak ezt az egész LL comica praxisát játéokra átdolgozva adjam kezeihez, hogy ő azt kinyomathassa. Ezt megtettem, a scholarcháknak dedikálva (Op. Did. Omn. III. r. 831—836. l.).

„A fejedelemasszony májusban érkezett meg, vele együtt a fejedelem legátusai : Kemény János, a seregek generálisa. Mikes Mihály kancellárius, hogy megnézzék az ifjúsági színmű előadását. Ezt maga a fejedelemasszony is látni óhajtotta, ezért azt akarta, hogy a vár udvarán adassék elő“ (110—114. §§).

A *Continuatio admonitionis* ezen elbeszéléséhez három megjegyzést kell fűznünk. Először, ami a Tolnai ellenzését illeti, azt nem lehet a Comenius iránti ellenszenvre visszavezetni ; e ponton Tolnai egyszerűen a szigorú kálvinista és puritán felfogás híve volt, hiszen tudjuk, hogy Kálvin és a genfi egyház is milyen heves ellensége volt a színháznak ! Másodszor, Comenius előadásában sehol

¹ A mű címe : *Systema Historico-Chronologicum, Ecclesiarum Slavonicarum per Provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae . . . Distinctarum*. Trajecti a. Rh. Joh. Wasberge. Anno MDCLII. — Comeniusról a 322—323. lapokon van benne szó. (Az utrechti egyetemi könyvtár igazgatóságának szíves közlése).

sem említ évszámot, nem nyújt évmeghatározást; ez a körülmény, továbbá az a másik, hogy egy pár helyen a *principissa* (fejedelemasszony) és *princeps* (herceg) kifejezéseket felcseréli, *principissa* helyett *princeps*-et ír (ezen nem fogunk csodálkozni, ha tudjuk, hogy ő ezeket az emlékiratokat gyöngülő emlékezettel, 77 éves korában írta), arra a véleményre vezette Comenius egyik legújabb életrajz-íróját: A. Heybergert, hogy az első rész vagy színmű első előadását 1651-re tegye.¹ De ez tévedés, melynek a *Schola Ludus* előszavában maga Comenius két helyen is ellentmond. Nevezetesen az 1654 április 24-én kelt *Előszó*-ban ezt mondja: „Cujus partem primam . . . cum sub ingressum Anni hujus in Scenam produci et in conspectu Vestro ludi curassem”; hátrább ismét így nyilatkozik: „Haec actiones theatrales (ante triennium) Scholae Vestrae commendabam. Atque utinam acceptatum fuisset consilium! Flores jam Patakina Schola. Non enim vanam fuisse commendationem, ecce nunc tandem, factum experimentum ostendit.” — Végül Comenius az utolsóelőtti cselekvény vagy színdarab (mely „De rebus vitae moralis” szól) előadásáról is beszél; ámde, mint alább látni fogjuk, nem valószínű, hogy a 3—8. számú színdarab is előadásra került volna Patakon.

Iskolai színjátékai egy kötetben összefoglalva a következő cím alatt jelentek meg Patakon:

SCHOLA LUDUS seu *Encyklopaedia viva*,
hoc est Januae linguarum praxis Comica. Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas, Sensibus ad vivum praesentandi, Artificium exhibens amoenum (Játék-iskola vagy élő encyklopaedia, vagyis a Janua színi feldolgozása, mely kellemes művészettel adja elő, hogyan kell minden dolgot elnevezésének köntösében élően kiábrázolni). Patakini, Typis Celss. Princ. expressit G. Renius. Anno 1656. — 470 lap.

¹ A Heyberger, Jean Amos Comenius. Sa vie et son oeuvre d'éducateur (1928). p. 87.

Az *Opera Did. Omnia* III. részében, hol a művet közli, a cím után, egy *Ajánlás* következik az amsterdami szenátorokhoz, melyben elmondja Comenius, hogy a Magyarországon töltött utolsó félévben a *Janua*-nak dialogizált, színi előadásra alkalmazott szövegét előadatta Patakon. „Midőn ez tetszett, kérésökre ott hátrahagytam a mű kéziratát, hogy eltávozásom után is folytathassák az előadásokat. Midőn 1655-ben Felsőmagyarországon heves pestis dühöngött s a pataki iskolát is szétszórta (*dissipasset*), úgyhogy már azt hittem, minden elpusztúlt (*dissipata*), ime onnan az utrechti akadémiára jövő diákoktól megtudtam, hogy mind az iskola összegyülekezett (*Scholam recolligi*), újra föléledt, mind *supra solitum* felvirágozott, s tőlük megkaptam a *Schola Ludus* egy példányát, melyet időközben Patakon kinyomtattak.”

Ezután egy másik *Dedicatioban* művét „*Generosis & Sapientibus, Reverendis & Clarissimis Viris, D. Andreae de Klobusitz, Sereniss. Transylv. P. P. á consiliis intimis; D. Paulo Semere, Comitatus Cassoviensis Vice, Comiti; D. Georgio Barna, Consiliario; D. Paulo Tarzalli, Zempleriensis Dioeceseos Superattendenti; D. Paulo Megyesi, Celsissimae Principis Ecclesiae Aulico; D. Francisco Vereci, Ecclesiae Patakinæ Pastori primario, Illustris Patakinæ Scholæ Curatoribus dignissimis fidissimis S.*” ajánlja.

A mű keletkezését Comenius a pataki iskola Előljáróihoz (*Scholarchæ*) intézett *Előszóban* mondja el. A lesznai iskola jeles rektora, Macer Sebestyén három esztendővel ezelőtt a *Janualis Contextushoz* egy csinos gyakorlatot függesztett ilyen címmel: *Comenius Januája drámai formában* (*Januæ L. L. Comenianæ praxis comica*). „Mikor én ennek a játéknak első részét, a *Mundus rerum naturaliumot* ez év elején (1654) előadtam, az mind nektek, mind az összes nézőknek annyira megtetszett, hogy kívánságokat fejeztétek ki: vajha a tárgyak összes körét ilyen közvetlen alakban szemlélhetnétek!” Engedett tehát a közóhajtnak és még egy-két hónapot a dologra fordított. Az első két játékot, úgy látszik, a

Macer-féle kidolgozásból egyszerűsítette, a többi legkésőbb ápr. 24-re, Comenius Előszavának keltére és a kézirat átadásának napjára készült. Kívánja még az Előszóban, hogy minden 6 hétben előadjanak a 8 darab közül egyet, hogy így az oktatás mellett, az egész éven át, a játék is jogaihoz jusson. 18 szabályban utasítást ad a játék idejére, helyére, a szerepek elosztására, a főpróbára, a nézők és játékosok magatartására, a kellékek beszerzésére s a játékosok megjutalmazására nézve.

A „Mundus rerum naturalium“ a *Schola Ludus* két első játéknak felel meg, tehát Comenius annak I. felét, a *Schola Ludus* I. játéknak megfelelő anyagot vihette színre. Ez a színrevitel 1654 elején történt, föltehető tehát, hogy az előkészületek legalább is két hónapig, januártól február végéig, tartottak. A többi idő a munka megírásában telt el, vagyis Comenius az egész *Schola Ludus* abban az alakjában, amint előttünk áll, Druschky szerint Patakon nem adhatta elő. Valóban Comenius sehol nem szól a *Schola Ludus* előadásáról, csupán a „Janua linguarum in dialogos conversa“-ról, a „ludi hi“-ről, amik a Macer-féle játékról, is bátran érthetők. Patakon a II. félév megnyitása májusra esett; s maga az a körülmény, hogy az első játék előadása Comenius szerint nem tél idejére való, mivel a benne előforduló növényeket, virágokat, gabonaneműeket, bogarakat akkor nem lehet beszerezni, támogatni látszik a Druschky következtetését. — Annyi bizonyos, hogy efféle játékokat Patakon 1654 előtt sem más, sem Comenius nem adatott elő, valamint arról sem hallunk semmit, hogy a megkezdett irányban később, Comenius távozása után, június elején túl, valami történt volna. 1655-ben a Felsőmagyarországon dühöngött nagy pestis miatt a játékokra bajosan gondolhattak. Mindössze annyi történt, hogy a *Schola Ludus*nak 1654 ápr. 24-én Comeniustól az előjárók kezébe letett kéziratát a fejedelemasszony költségén 1656-ban kinyomatták.

A *Schola Ludus* a *Janua* kibővített tartalmának dialogusokba foglalása, oly iskolai színjáték, melyben a

Janua 100 fejezete van 8 játékba foglalva, amelyek ismét felvonásokra és jelenetekre oszlanak. A játék *Prologussal* indul, amelyben el van mondva, hogy Ptolemaeus Philadelphus király az ő bölcseivel arról fog tanácskozni, miként tehetné az oktatást rövidebbé és könnyebbé, hogy a tudás az emberek közt jobban elterjedhessen, mint eddig. Azután föllépnek Ptolemaeus és tanácsosai: Plato, Eratosthenes, Apollonius Rhodius és Plinius; amaz trónjára ül, ezek a mellette levő asztalhoz s kezdődik a tanácskozás. A király fölteszi a kérdést. Először Plato felel: minden dolognak megfelelő nevet kell adni. Igenis, mondja Apollonius, a valódi képzés abban áll, hogy a dolgok sajátos, jellemző tulajdonságait ismerjük és mindegyiket illő szóval tudjuk jelölni. Ez a dolog kellemes, csak az a fő, hogy az ember azt a természetes rendet kövesse, amelyben a dolgok magok következnek egymás után és az elnevezést mindig érzékelés előzze meg. Ekkép a dolgokat együtt találjuk a nevökkel és mintegy a paradicsom iskoláját folytatjuk. Először az egész dolgot vizsgáljuk meg, azután a részeit, végül a sajátosságait (*differentias*); minden dolgot szemléltetni kell, tiszta latinsággal, gyorsan, határozottan. Először *in genere* kell tárgyalni a dolgokat, azután *egyenként, per species*. De mivel nem lehet ott helyben, mindent előállítani, a király összehívja a világ bölcseit, első sorban a természetvizsgálókat, hogy siessenek a királyi palotába a természet alkotásait bemutatni, e végből hozzák magokkal a bemutatandó tárgyakat vagy eredetiben vagy hű másolatban, vagy legalább is hozzanak róluk tökéletes *nomenklaturát* és leírást.

Erre az I. játék 2. felvonásában megkezdődik a dolgok szemléltetése. A színhely, kivéve a VI. és VII. játékot, mindenütt a Ptolemaeus palotája. A király és tanácsa előtt sorban megjelennek a különféle tárgyak és dolgok bemutatói, kiki a maga tárgyaival, vagy szemléltető eszközeivel, az elvont fogalmak megszemélyesítve. A párbeszédeket a király tanácsosai irányítják, amelyekre felelet jár, míg néha a többi szereplők közt foly a tár-

salgás. Viszont itt-ott a tanácsosok személyében is változás történik, így a III. játékban, ahol Plato helyét Kleantes foglalja el, míg a VI. és VII. játékban, amely az utcán játszódik, se Ptolemaeus, se tanácsosai nem szerepelnek.

A munka 8 játékot tartalmaz, amelyeket Comenius nem mert drámának nevezni (mert azok sem az ókori, sem a modern értelemben drámáknak nem nevezhetők), hanem csak a *Janua színi feldolgozása* első vagy második része (*Januae linguarum praxeos theatrae [scenicae] pars I. etc.*) gyanánt jelölt meg s mindenik részhez hozzáfűzi a tartalmát. Az I. részé: a nagyvilág viszonyai, amelyek természetes módon történnek, sorban színre kerülnek (kozmozgrafia, asztronómia, természetrajz), a II. részé: Isten műveinek dicső tetőpontját, az embert az ő csodálatos alkotásával szemlélet elé tárja (anthropologia), a III. részé: a mesterségek és művészetek világát ábrázolja (mezőgazdaság, ipar, művészet), a IV. részé: a schola tévedéseit, az elemi és latin iskola tanítási eljárását, az V. az akadémiát és a főiskolai életet, a diákok tudományos utazásait és disputációit, a VI. az emberek erkölcsi életét, a VII. a családi és városi életviszonyokat, a VIII. az államban, a vallásban és az isteni gondviselésben előforduló viszonyokat adja elő, — vagyis e darabok a *Janua* egész tartalmát a kozmológiától a vallásig felölelik. Mindenik darab 2—5 felvonásra oszlik, mindeniket Prologus nyitja meg és Epilogus zárja be.

Az I. játék szereplőinek száma 52, kozmozgrafusok, meteorologusok, lapidariusok, gemmariusok, botanikusok, zoografusok a természeti dolgokat mutatják be. Legelől színre kerülnek in genere a világelemek: éther, levegő, víz, föld, azután ugyanezek per species: majd a növények (in genere és in specie,) végül az állatok (in genere és in specie).

Comenius a pataki iskolában tapasztalta, hogy bár latin nyelvi tankönyvei igen gondos alkotások, használatuk nem járt elég sikerrel, mivel tartalmuk gazdagsága nem állott arányban a gyermekek szellemi fejlettségével.

Javításokra, pótlásokra volt szükség s ő lényegbevágónak ítélte, hogy egyrészt a szemléltetésnek nagyobb teret-juttasson, másrészt a tanulók munkakedvét fokozza. Ebből a célból készült az *Orbis pictus*, amelyet azonban itt ügyes fametsző hiányában kiadni nem lehetett, — s aztán a *Schola Ludus*. Ez Comeniusnak nem első drámai kísérlete volt. Láttuk, hogy mint lesznai rektor (1631—1641) irt egy pár iskolai szindarabot (Diogenes Cynicus, Abraham Patriarcha), amelyek Lesznoban nagy tetszést arattak. Nem csoda tehát, hogy szerzőjük a pataki iskola életében is meg akarta honosítani az iskolai színjátékot s mind a hét osztály részére megjelölte az előadás anyagát. A közvetlen cél, melyet a színjáték elé tűz, examen-jellegű; azt akarja, hogy a növendékek a nyilvános játékban számot adjanak előmenetelükről, de e mellett egyéb fontos körülményekre is utal, amelyek az iskolai színjátékot ajánlják. Az iskola: Humanitatis officina et Vitae praeludium; mint a műhelyben, az iskolában is szükség van rá, hogy a szellemet praktikus oldaláról fejlesszük és az ifjúságot mintegy az életbe állítsuk. A játék mind a testet, mind a szellemet gyakorolja, nemes ambíciót ébreszt tanulóban, tanítóban egyaránt, gyönyörködteti a szülőket és megmutatja, kinek mire van különös hajlandósága. Végre is: az élet (egyházi, állami, iskolai) beszédben és cselekvésben áll; az efféle játékok pedig az ifjúságot időpazarlás és megterhelés nélkül tanítják a dolgok mindenféle fajtájának megfigyelésére, különbségeik számbavételére, jó modorra és deák beszédre, szóval arra, hogy szerepét tisztességgel tudja játszani, hogy finom ember legyen és ne paraszt. Helytelen dolog lenne tehát az iskolai színjátékokat a teologusok kedvéért kiküszöbölni az iskolából; ám maradjanak el a régiek illetlen komédiái; de az ő játéakai nem érintik a gyöngéd lelkiismeretet és hasznára vannak az ifjúságnak.

Comenius ezekben a játékokban, Druschky szerint, a hasznót tette uralkodó elvvé; ezért meríti anyagát is ama körből, melyben az iskola munkája forog, akarja általok a dolgok egész mezejét vagy a megtanulandók

enciklopédiáját közvetlen szemlélet elé állítani. Mert ezt a munkát kell megjeleníteni, róla számot adni. Plautus vagy Terentius komédiáival semmire se ment volna, mivel ezek csak mulattatásra szolgálnak s oly latinságot terjesztenek, amely Comenius törekvéseinek nem volt célja, s nem tartalmazzák azt az ismeretanyagot, melyet ő tanítani akart. Comenius az iskolától enciklopédikus tudást várt és olyan latinságot, amely egyetemes és a tudós társalgásnak a nyelve.¹ Ez az elv uralkodik valamennyi tankönyvében ; iskolai játékaik szintén ezt akarták megvalósítani.

Míg a dialogizálatlan *Januát* mindenki nagyra becsülte, a dialogizált nem birt az iskolákban meggyökerezni, alig egy-két helyen tettek vele kísérletet, (pl. Frankenthalban). A *Schola Ludus* így is érdekes munka ; a kritikának el kell ismernie, hogy néhány részlet kivételével, minők az V. játék metafizikai, fizikai, logikai, retorikai részletei, az Orvos, Jurista, Teologus tételei, általán a gyermeki elme fejlettségéhez van mérve és jól megfelel az autopsia és az autopraxis kitűzött elveinek. Másfelől azonban látjuk, hogy az az alapelv, mely szerint először mindent in genere, aztán per species kell tárgyalni, a skolasztika lomtárából való s a modern pedagógiában, mely az oktatásban a gyermek természetéhez való alkalmazkodást sürgeti, nem is szerepel. Csakhogy a *Schola Ludus* nem szabad a maga korából kiszakítanunk. Comenius reformot akart : a tanulók nyerjenek hasznos ismereteket az élet számára, hogy az államnak, az egyháznak és az iskolának hasznavehető tisztviselőivé s mindenek fölött az életben hasznavehető emberekké váljanak ; s el kell ismerni, a *Schola Ludus* ebben a tekintetben a legfontosabb ismereteknek gazdag tárháza. Mily gyöngén állott a reáliák dolga az akkori latin iskolákban ! s a reál tudnivalóknak mily tömege lép elénk, ha

¹ Ezért némelyek kulináris latinsággal vádolják Comeniumot, de joggal, mert ő, ha nem is a cicerói latinságot, de a későbbi latin írók nyelvét kiváló ügyességgel kezeli.

Comenius játékait vizsgáljuk! A gyermek itt számbavehető okulást nyer a természet köréből, különféle találmányokkal, mesterségekkel megismerkedik, sőt bizonyos kézi ügyességre tesz szert; bepillant az írás-nyomatás történetébe, átéli az alsó-, közép- és felsőiskolai életet, hall számтанról, geometriáról, asztronomiáról, matem. és leíró földrajzról; a tűzről és a levegőről szóló részletek tökéletes kísérleti előadások; az ember erkölcsi oldalának előadásánál a vétkek típusait tényleg színre viszi. Így erkölcsi példák tárulnak az ifjú elé, tanácsokat nyer az életre, látja a községi, állami, udvari életet, hall a háborúról, látja a vallás fejlődését s tartalmát. Mindez, igaz, benne van a *Janua* szövegében is, de kevésbé érdekesen s elevenen, a szemléltetés kisebb mértékével, úgy hogy a *Schola Ludus* e részben föltétlen haladást jelent.

A mű fontos az akkori tudományok ismeretére nézve, a III., V. játék, a VII. játék 1. s 2. része, a mindennapi életre vonatkozólag. Látjuk belőle a Comenius eszményi iskoláját (IV. játék 3. s 4. felv.). Ez az iskola két részből áll: 3 osztályú *schola trivialis* seu *vernacula* (népiskola) s 3 osztályú *schola gymnastica* seu *classica* (latin iskola). A 3 osztályú *schola vernacula* ellentétben áll a *Didactica Magna*ban hangoztatott 6 osztályú népiskolával, de valószínűleg alkalmazkodást mutat a magyar viszonyokhoz s azt akarja megmutatni, hogy jó módszerrel mit lehet elérni a kevesebb osztályú magyar falusi és városi iskolákban. Itt deák iskolája is, eltérőleg a *Did. Magna* 6 osztályú latin iskolájától, 3 osztályú s tanmenetében koncentrikus vagy ciklikus. A tankönyvek szintén ehhez a felfogáshoz igazodnak. Comenius sürgette, hogy minden osztály tananyaga egy könyvbe legyen foglalva s az egyes osztályok könyvei inkább formailag, semmint a tartalom szempontjából különbözzenek egymástól; mindegyikben benne kell lennie mindennek, csak hogy az alsóbb fokú könyvek általánosabb, könnyebb, a felsőbb fokúak különösebb, nehezebben hozzáférhető oldalaikról tárgyalják ugyanazon ismereteket,

A *Schola Ludus* Pataken kidolgozott, magyar ifjak

számára írt mű. Így nem nagyon lehet csodálni, ha a magyar vonatkozások nem egy helyen kidomborodnak benne. Már a kevésbbé használatos szóknak, a jobb kifejtés céljából, ékezzettel megjelölése is a magyar ifjakat tartja szem előtt. De a magyar viszonyokra utalnak egyéb célzások is : így Magyarországnak szarvasgombában való gazdagsága, az utcán való disznóperzselés szokása, a magyarok ruházata, hajviselete ; a magyar ifjaknak szól az az értelme, hogy a latin beszédben minden hungarizmust kerüljenek el. Sárospatak földrajzi szélességének megemlítése, természetszerűen fontos volt minden itteni tanulóra nézve. Végre pataki benyomásainak utórezgését, a könyvei lassú szedése, nyomtatása miatti sok vesződtségének utóhatását látjuk a nyomdászokhoz intézett ama szemrehányásában, hogy ők, akik ily magas kulturfeladat szolgálatában működnek, erkölcsileg alacsony színvonalon állanak. Midőn az iskola ideális állapotának rajzolásában keserű panaszok tolnak ajkára a gyakorlat, a valóság mutatta kép miatt, — megint sok hiábavaló pataki fáradozása nyomúl lelke elé. Feltűnőek a műben a politikai és társadalmi kérdések eléggé széles fejtegetései; ha Ptolemaeus szavaival azt az államot nyilvánítja a legjobbnak, amely a háborúra és a békére a legjobban fel van készítve, ez nemcsak a korábbi irénikus nézeteitől való eltérést mutatja, hanem az erdélyi fejedelem háborúra való tüzeletével is összefügg. A helyes berendezésű államnak a méhállammal való összehasonlítása, a szociális kérdések és az állami törvények üdvös volta fölötti vizsgálódások, a helyes felsőség és az alattvalók egymáshoz való viszonya, a szövetségekötések fölötti fejtegetések mind ebbe a tárgykörbe tartoznak.¹

Druschky a következőkben foglalja össze végső ítéletét a *Sch. Ludus*ról : Comenius a *Sch. L.* megszerkesztésével s annak előadási módjával bizonyosságát adta annak, hogy részéről komoly dolog volt az autopsianak és

¹ H. Schönebaum, Comenius bei den Rákóczy in Sárospatak (1930). p. 32 — 34.

autopraxisnak (a szemléltetésnek és öntevékenységnak) követelése; ő nem képekkel helyettesítette a dolgokat, mint az *O. Pictus* alapján szemére hányják, hanem valóban reálismereteket nyújt, s jelentékeny terjedelemben, tanítványainak. Ebben látjuk a *Sch. L.* főértékét. A mű az akkori időkről szóló mindennemű értesülésnek gazdag kincsesbányája.¹

Kvacsala szerint a pataki színelőadások nagy sikerét Comenius nem a nomenklatura vagy a tanító jellegű párbeszédnek segítségével érte el, sőt inkább a darabban, a színpadon valódi, a tárgyak folytonos váltakozása folytán lebilincselő élet uralkodik. A szerző írói ügyessége gondoskodik oly gondolatbeli és stilisztikai fordulatokról, amelyek az anyagot nagyobb, olykor aktuális összefüggésben mutatják. Ha ehhez hozzávesszük a játék keltette természetes örömet, amely itt nyilvános elismerésre talált, az érdeklődést, mellyel a hallgatók (előkelő szülék, sőt maga a fejedelemsasszony) az ifjak, a szereplők játékát kísérték, a nagy siker okát könnyen megérthetjük. A darabot nem lehet pusztán esztétikai zsinormértékkel mérni, hanem itt értékes pedagógiai alap gondolatoknak, mint a reáliáknak, a szemléletnek és az öntevékenységnak sikerült egyesítését kell benne látnunk.²

Kétségtelen, hogy Comenius ezekkel a színdarabokkal eltálalta a nézők és a tanuló ifjúság izlését, — mondja Reber. A gazdag főúri szülék bizonyára nem mulasztották el, hogy a színdarabban föllépő fiaikat pompás jelmezekbe öltöztessék. Hisz' maga Comenius kimondja, hogy Ptolemaeus király szerepét (I.—V. és VIII. darab) nem a legszorgalmasabb, hanem a legelőkelőbb tanulóknak kell kiosztani, s mivel a darabokat d. e. 7—10-ig., vagy 11 órakor bevezető és bezáró zenével adták elő, nem egészen tartja helyénkívül valónak, ha a tanulók az

¹ B. Druschky, Würdigung der Schrift des Comenius SCHOLA LUDUS (1904); bő kivonatos ismertetése a *Magyar Paedagogia* 1905. évf. 38—48. lapjain.

² Ivan Kvacsala, J. A. Comenius (1914). p. 78.

előadás után tanítóikkal együtt egy kis villásreggelire összegyűlnek s azt hiszi, hogy a szülék is szívesen részt fognak az ilyen lakomákon venni.¹

Reber úgy látja, hogy a *Schola Ludus* egyik leg sikerültebb és legszerencsésebb alkotása Comeniusnak, az a könyv, mely nagy elismerésre és örömmre fakasztotta a merev és nehezen kezelhető patakiakat (itt — látszik — megtalálta a pataki lélek nyitját), az a könyv, mely az *Orbis pictus* mellett legnevezetesebb határköve az ő pataki működésének.

¹ Dr. Jos. Reber, Des J. A. Comenius Sittenvorschriften für die Schule zu Sárospatak. (1893). p. 14–15.

XVI.

GENTIS FELICITAS.

Ennek az emlékiratnak — mely nem egy ponton rokonságot mutat a *De cultura ingeniorum* gondolataival — első eszméje valószínűleg már 1652-ben, Zsigmond herceg halála után, felvillant Comenius lelkében, amidőn várható volt, hogy II. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek a pataki főiskola iránt való érdeklődése — az eddigi főpártfogó elköltözése után — újra erősödni fog. Ekkor minden remény Györgyre irányult. Comenius is remélhette, hogy a fejedelemnek a pedagógiai reformmunkába való segítő közbelépése a fennálló nehézségeket elsimítja, nem is szólva politikai reményei teljesítéséről. Az emlékirat zárószakasza (126—140 §.) nagy hasonlóságot mutat a *Sermo secretus*-szal, felszólításai Rákóczy Györgyhez szinte az előbbi emlékirat felújításainak tet-szenek; míg az ifjúság neveléséről és a humanitás ápolásáról szóló szakaszok (46, 66, 86, §§.) a *Beköszöntő beszéd* viszhangjai. Pszichológiailag minden esetre teljesen indokolt, ha a *Gentis felicitas* alapgondolatainak keletkezését 1652 febr. 4. után tesszük és megmagyarázható, ha itt a beköszöntő beszéd gondolatai erősebben előlép-nek, mint a *Sermo*-ban. Zsigmond ismerte a beszédet és látta a megkezdett reformmunkát, vele szemben Comenius rövidebben szólhatott; ellenben Györgyöt be kellett a problémákba vezetni, — innen a beszédre való visz-szatérés. 1654 tavaszán aztán, mikor Patakról való tá-vozása már befejezett dolog volt, újra elővette ezt a pa-pírra vetett vázlatot, kibővítette, végleges formába ön-tölte, mintegy sajtókész alakba helyezte s eredetijét —

talán a színi előadásra küldött fejedelmi követek által — eljuttatta II. Rákóczy Gy. kezébe. Másolatát többekkel közölte s a propaganda szempontjából szívesen vette volna annak nyomtatását is. De Patakon nem lehetett szó a kinyomtatásáról, mert itt a nyomtatás nem maradhatott volna titokban, így hát azt Kertész Ábrahám nyomtatta ki Nagyváradon 1659-ben¹ s a nyomtatás dolgát a Comenius-szal szoros barátságban levő, könyveiért lelkesedő Enyedi Sámuel nagyváradi rektor (ugyanaz, akitől 1658-ban megjelent Kertésznél a nagyváradi iskola számára átdolgozott *Praecepta morum*) intézhette. A mű teljes címe:

GENTIS FELICITAS,

Speculo exhibita iis, qui num felices sint, et quomodo fieri possint, cognoscere velint. Ad Serenissimum Transglvaniae Principem, Georgium Racoci. 1659. (A Nép Boldogsága; tükörben előadva azoknak, akik meg akarják tudni, vajjon boldogok-e? és hogyan lehetnek azok?), 12. r. 72. lap.²

A 140 §-ból álló emlékirat nagyon szigorú és szűkszavú fölépítésű munka. A nép és népboldogság (1–6 §) rövid meghatározása után a népboldogságot tárgyalja 18 pontban Izrael példája nyomán (8–26 §), majd a magyarok fogvatkozásait mutatja fel (29–49 §), végül e hiányok okait kutatja (50–69 §) és a segédeszközöket ismerteti (71–89 §). A hátralevő rész II. Rákóczy Györgynek Comenius kívánta gyakorlati tevékenységével foglal-

¹ Erre nézve Comenius azt írja 1661-ben dec. 10 én Montanus-hoz intézett levelében a műről: „scripta 1654. excusa 1659. in 12°” (Patera, id. mű, p. 241.). A nyomtatás helyeül már Szabó K. Nagyváradot vallotta („Nyomdai kiállítása Szenczi Kertész Ábrahám váradai nyomdájára mutat”. RMK, II. kötet, 2051. sz.); e felfogást H. Schönebaum lipcei egyetemi tanár vizsgálatai is megerősítik (id. mű, p. II.).

² Eredeti latin szövege a *M. Prot. Egyháztörténeti Adattár* IV. évf. 144–168. lapjain; német fordítása, alapos bevezetéssel és jegyzetekkel, melyeknek én is bő hasznát vettem: *H. Schönebaum. Joh. Amos Comenius, Ausgewählte Schriften zur Reform in Wissenschaft, Religion und Politik* (Leipzig, 1924). c. művében.

kozik, akit a vége felé lelkesen felszólít e boldogság megalapítására. Az értekezésben bőven vannak bibliai idézetek. Előadása világos, szabatos és eredeti. A lakosság számára fontos élettényezőknak tünteti föl a helyes házassági viszonyokat, egészségi állapotot, mértékletességet és jó táplálkozást; de minden fáradozás hiábavaló, ha a lakóhely nem kedvező talajú s ha a lakosság, származását illetőleg, nem homogén; a tudatlanság eltávolítása is sokat segíthet a bajokon. A kulturális téren magasabban álló nép kötelessége, hogy a mélyebben álló népbe igaz vallást és igaz emberséget oltson. Csak egység viheti a népet előre, önzés szétbomlasztja azt; jó törvények, jó közigazgatás, a nép szorgalma, a jó nevelés fontos tényezői a nép jólétének. Comenius, mint magyar szolgálatban álló reformer írja művét magyar környezete számára. Szerkezetére észrevehető H. Grotius, Althusius mellett a lengyel Ostrorog és Modrzavski hatása.

Magyar vonatkozások az emlékiratban:

30. Szeretnék, kedves Magyarország, rólad minden jót mondani. Keresnünk kell az okokat, melyeknek ismerete nélkül nem foghatunk a betegségek gyógyításához. Az ország földje jó (33) s mégis itt sok éhezőt, ragályt, betegséget, korai halált találni. Az országot nemcsak a hunok nemzetsége lakja, hanem a régi szláv lakosok sok maradéka mellett németek, ruthének, oláhok és törökök bő számmal költöztek bele. A nyelv elválasztja e lakosokat. A népek, nyelvek és erkölcsök ezen zűrzavara sok barbárságot szül, terjeszt és zavarja a közboldogságot. A németek és törökök sok pusztítást okoznak (35). Sajnos, a magyarok közt sok kajánság és irigység, gyűlölet és viszály uralkodik, a közjóval keveset törődnek. Olyan törvényekre van szükség, amelyek minden rendre egyaránt vonatkoznak (38); a földesúri bíróság ellen panaszkodók hangzanak; az idegen uralkodók alatt az ország szabadsága elvész, erőszak és elnyomás uralkodik az országban (41); a magyarok nem szeretnek dolgozni, hanem a tétlen és henye életet kedvelik (42); ebből foly

hogy közülök kevesen tanulnak mechanikai és kivált finomabb mesterségeket; a gazdálkodásra is kevés gondot fordítanak (43). Koldulás és nyomor gyakori, ezért az ország félig pusztá, a nemes ércet kutatását másoknak engedik át. Az utak és birtok biztonságáról nem lehet beszélni, utcai rablások napirenden vannak (45). Kevés gondot fordítanak a nevelésre; a magyaroktól lakott egész királyságban nincsen egy anyanyelvi iskola (46),¹ hol a gyermekek a magasabb ismeretekben és a jó erkölcsökben gyakoroltatnának. Tudatlanság tárul elénk a szabad művészetekben, a történelemben, bölcsészeten, orvostanban. A vallás, ahol tisztább színezetű is, hideg és józan; a teologusok panasza szerint az emberek csak színleg és szájjukkal gyakorolják azt s csak kevésnél válik az tetté; az ilyen vallás képimádássá fajul (47). Az emberek feledik Isten figyelmeztetéseit. Bár elleneink régebben félték fegyvereinktől s a műveltségben is előhaladtunk, most gyávák és gyöngék lettünk, mint nyers és félbarbár népeket kinevetnek. Ti magatok döntitek ügyetlen cselekedeteitekkel és szokatlan tunyaságtokkal hazátokat romlásba. Tekintsetek más népekre, kik balgaságuk miatt elvesznek! A ti hátramaradástoknak oka is az esztelenség, mivel nem értitek a háború és béke igaz mesterségét. Békében nem gondoskodtok az utódokról; sok gyermek születik, de nem ügyelnek rá, hogy azok életképesek legyenek. A gyermekek csekély számának oka: sok házastárs nem él együtt és nincs gyermekök (52), mert nehezen tudnak egy családot eltartani, vagy a földesúrak túlkapásai akadályozzák őket ebben. A legtöbben eskü nélkül élnek együtt, elégitik ki féktelen vágyaikat. Hogy kevés öreget látni, annak oka a rossz táplálkozás. A magyarok lakta vidéken hiányzik az orvos és a patika. A rossz gazdálkodás az oka a nagy

¹ E kérdés tüzetes megvilágítását, és Schönebaum erre vonatkozó felfogásának kritikáját lásd e sorok írójának *Magyarország XVII. századi műveltségének képe Comenius íratának tükrében* című dolgozatában. (Adalékok a XVII. század magyar műveltség-történetéhez. Két tanulmány. Sárospatak, 1930. p. 11—22.).

szegénységnek. Az esztelenség az oka a gyűlölködésnek, viszálykodásnak, a törvények megsértésének, a sok igazságtalanságnak is. — Rossz nevelés — az ifjúságot nem eleven tevékenységre nevelik; itt semmit alaposan nem tanúlnak, nem tudnak és nem akarnak. A tunyaság és ügyetlenség az oka a nagy szegénységnek és nyomorúságnak (64), ezekből ered viszont a lopás, rablás, útonállás.

Az elhanyagolt általános lelki műveltség oka az, hogy eddig senki nem mutatott annak szükséges voltára úgy rá, hogy ez a lelki műveltség megkezdésére vezetett volna. A zilált, terméketlen vallásnak oka az, hogy a vallás csak külsőleg van reformálva, de nem belsőleg, a dogmák és szertartások igen, de nem az élő praxis pietatis.¹ Ellenségeink előtt nem vagyunk félelemkeltők, barátaink előtt szeretetreméltók.

A nép szaporodására hatásos eszköz lenne, ha a törvényes házasságokat a nép közt előmozdítanák, a terhek csökkentésével (72) s ha a házassági törvényeket nagyobb tiszteletben tartanák (74); az erkölcsök és nyelvek jobb ápolása el fogja az erkölcsök és nyelvek okozta hátrányokat tüntetni. Az élet megjavítása és hibáinkból megtérés szomszédainkat is jobb véleményre fogja indítani. Az ellenséget, ha legyőzni nem tudjuk, igyekezzünk baráttá változtatni. Törekedjünk egyetértésre, hozunk jobb törvényeket és szolgáttassunk igazságot. A királyi hatalomnak egy honfiúra kellene átmennie (80). A magyar népnek van ilyen feje, aki a mi vérünkben való vér. Egy bölcs Salamon könnyen orvosszerét találhatná a nép közt levő tunyaságnak, szigorúan ügyelve a munkásságra. Nemcsak a föld- és szőlőművelésben, hanem a mindenféle kézimunkában, kereskedelemben is gyako-

¹ Célzás a Bayly-féle „Praxis pietatis” c. műre, mely 1633-ban Lőcsén Brewernél tót, Medgyesi Pál fordításában pedig 1636-ban Debrecenben magyar fordításban is napvilágot látott. (Praxis Pietatis, az az: Kegyesseg—Gyakorlás... Fordittatot Angliai nyelvből... Medgyesi Pál által); utóbbi kedveltségét mutatja, hogy a XVII. század folyamán még 6 kiadásban jelent meg (Lőcse 1638. Bárfia 1640. Lőcse 1641. Várad 1643. Kolozsvár 1677 és Lőcse 1678).

rolják magokat embereink, hogy így a nyerseséget levetkezzék. Általános tisztelet fog ennek nyomában járni. A jól nevelt emberek fel fognak hagyni a lopással, az ifjúság a tudományban, jó erkölcsökben és jámborságban fog forgolódni, a megtisztított vallás Isten igaz tiszteletéhez fog vezetni, Isten pedig mindenben segítségünkre lesz (88).

Rajta kell lennünk, hogy e kívánságokat megvalósítsuk. Ez csak akkor történhetik, ha jó, dicséretes célt tűzünk magunk elé, derék, meggondolt eszközökkel dolgozunk ennek kivitelén s ügyelünk rá, hogy az eszközöket úgy használjuk, hogy célunktól el ne térjünk. A cél, népünk boldogsága, Isten, egyház és haza számára dicséretes lesz ; az eszközök Isten, magunk és mások ; az emberi okosság hozzátartozik Isten gondviseléséhez ; Isten akarja, hogy mi egymást a jóban segítsük. Így tehát céljaink keresztülvitelére eszközeink : Isten, a szorgalom, a segítség és a kedvező alkalom. De ezeket az eszközöket jól is kell tudni használni. Istenben bízunk, hozzá imádkoznunk kell ; szorgalmunkkal okosan, bátran és állhatatosan kell élnünk. A kitűzött magas cél lelkesítheti a hős lelkét, hogy a dicső alkalmat el ne szalassza, mely most itt van. Isten maga dolgozik, hogy az egyház ellenségeit megrontsa, hívja népét az alkalom felhasználására (114). Mit veszítünk, ha elmulasztjuk, hogy engedelmeskedjünk ? Magunkat, a hazát, az egyházat s egész jövőnket. A külföld már annyi év óta tanácsot és segítséget nyújt, — egyre vissza fogjuk utasítani ? De honfitársaink is készek erőiket összetenni, hogy a megszábadulás közös munkáján dolgozzanak. Senkit se fognak könnyeik, sóhajaik, kitárt karjaik felrázni ? Jóslatok jobb jövőre mutatnak, ha meg volna a készség teljesítésükre (119).

Kell e népben valakinek lenni, akinek akarata, képessége és bölcsesége van, aki a jövődöléseket megtudja valósítani, aki magában egyesít minden tanácsot és erőt, hogy a zavar elkerültesse. S ennek a magyar népből kell származnia ; de ez tartozik Istennek engedel-

meskedni. Nyilvánvaló, hogy kire céloznak a jövődölések. Ki lehetne az a férfiú más, mint te Rákóczy György erdélyi fejedelem ? (126) Az antikrisztusi iga alá vetett szomszédnépek is egy isteni szabadító után kiáltanak : nem hallod-e ? Légy Gideon, ki a barbár sereget porba tiporja ; légy Nagy Károly, ki a leigázott népeknek büntetés helyett Krisztust és az eget adta, templomokat és iskolákat épített. A megbízásod Istentől van, Bábel mértéke bételt, az igazságos Isten bosszúját ki kell tölteni. De okosság szükséges hozzá, hogy Istent állandóan szem előtt tartsd, helyes eszközöket válassz, jól rendezz el mindent előre, az előleges megfontolás csendben menjen végbe, végül a kivitel a megromlott rész javításával kezdődjék (135). Én pedig kérem Istent, hogy neked abban a hívatásban, amelyre elhívatátál, elég-séges eszközöket adjon kezédbe, hogy a nyerseséget, barbárságot, gonosztságot, képimádást, Isten ellenségeit, a te ellenségeidet és a tiéid ellenségeit elűzd hazádból ! Őlts hát dávidi szívet, kedves Dávid, és tedd Isten akaratát ! (137).

XVII.

Comenius eltávozása Sárospatakról.

Comenius nem csinált titkot belőle, hogy rövid idő alatt búcsút akar mondani Pataknak. Már 1653 tavaszán kifejezhette távozási szándékát s ennek megokolásául hivatkozhatott a lesznai előljárókra, mert Lórántfy Zsuzsánna 1653 május 3-án kelt levelében arra kéri a szeniorokat, hogy hagyják még Comeniust néhány hónapig, az iskola rendezése végett, Patakon. Mint a *Continuatio Admonitionis*-ban írja, de Geer Lőrinc úr, midőn megköszönte a gyászbeszédet, „kérdőzködött a pansophicáról s ígerte további kegyét, ami nekem új ösztön volt a Magyarországból való távozásra. Írtam tehát az enyéimnek Lengyelországba, hogyha visszatérésemet óhajtlák, írjanak a fejedelemasszonynak. Úgy lett. Megírták a fejedelemlémnének, hogy én közszemély (publica persona) vagyok s távollétemet tovább már nem nélkülözhetik.”¹

„Megkapván a levelet a fejedelemasszony,² magához hivatott s elrendelte, hogy az iskola kurátorai Tolnai

¹ Talán Com. eltávozási szándékával s helyére Bisterfeldnek meghívásával függ össze II. Rákóczy Gy. 1653 okt. 1-én Lórántfy Zs.-hoz írt levele: „Az mi Biszterfeldius uramnak is kimenetelét illeti, elhisszük nagyságod parancsolatjának engedelmes lészen, mi sem tartunk ellent benne” stb. *Családi levelezés*. 475. l. A. dologból azonban semmi sem lett.

² Comenius, aki két sorral föntebb *Principissa*-t írt, most e helyett a *Princeps* szót alkalmazza: ez vagy tollhiba, vagy aggkori gyöngeség okozta emlékezteteli tévedés, hiszen 1653-ban — mert a de Geer Lajos felett tartott emlékbeszéd 1653-ban jelent meg — Zsigmond herceg régen nem élt már.

rektorral együtt szintén olt legyenek. Kérdezte, hogy mi az én nyugtalanságomnak az oka? Feleltem: Itt semmiféle, az én személyemhez méltó dolgot nem művelnek, játékszerűen szolgálók nevelési elveimmel annál inkább, minél tovább maradok itt. Midőn azt kívánták, hogy ezekről nyiltabban beszéljek, ezeket mondtam: Az én egész módszerem arra irányul, hogy az iskolák régi eljárása helyett kedveltető és gyönyörködtető módszer alkalmaztassék, s ezt senki nem akarja megérteni. Az elméket egyenesen szolgálilag kezelik, még a Nemeseknél is: a tanítók szigorú arccal, durva szavakkal, sőt verésekkel is, tekintélyüket fitogtatva, és inkább félelmet, mint szeretetet kelteve, működnek.¹ Sokszor intettem nyilvánosan és négy szemközt őket, hogy nem ez a helyes út, de mindannyiszor hiába. Tapasztaltam — mondtam — hogy itt a megszokottakat jobb törvényekkel fölcserélni hiábavaló törekvésnek tetszik. Kérem tehát elbocsátásomat.“

„Erre a fejedelemasszony így szólt hozzám: Az úttól téged nem tarthatunk vissza, de kérlek mégis, maradj velünk még ezen a télen és módszerednek erejét próbáld ki még a mi elméinken; erre neked teljes hatalmat adok. Az Iskola vezetőihez pedig így szólt: Senkise merészelje őt akadályozni!“

Comeniust az ügynek ez az elintézése nem nyug-

¹ Comenius, mint előadásunk folyamán nem egyszer láttuk, műveiben számtalan helyen hangsúlyozza, hogy az oktatásnak irtózat és gyötrellem nélkül valónak kell tanítóra és tanulóra nézve lennie, sőt inkább mindkettőjüknek gyönyörűségére szolgálania, kellemesen tovafoynia. S ha úgy a *Primitiae laborum*nak, mint tankönyveinek, valamint az *Orbis pictus*nak címlapjára jelvényét illeszti e jelíggel: *Omnia sponte fluant, Absit Violentia rebus* (Minden önként folyjon, az erőszak távol legyen a dolgoktól), ezzel jelezni akarja, mily alapvető fontosságúnak tartja e tételt. Elve: a tanulás miatt nem szabad verést alkalmazni, mert a vesszőnek nincs ereje ahhoz, hogy a tudományokhoz való szeretetet a fejekbe vigye, sőt inkább ellenszenvet és undort fog abban kelteni (Did, Magna, XXVI. 4.). Ő a tudás- és tanulásvágyat akarja a gyermekben fölkelteni, már pedig erre a vessző nem alkalmas eszköz!

tatta meg, mivel e hálátlan nép köréből való eltávozását a Drabik jóslatai is meghagyták neki (*reditum ipsa Oraculi voce mandante*) — már nem volt maradása Patakon s 1654 elején újra írt e tárgyban a fejedelemasszony-nak. Lórántfy Zsuzsánnának 1654 febr. 7-én Fogarasról Klobusiczkihez intézett levelében erre vonatkozólag ezt olvassuk: Comenius uram . . . írt nekünk, mentegelvén magát, hogy bizonyos okokra nézve (okok folytán) meg nem maradhat, s ígéretet is teszen, hogy a mi még hátra volna is, kész jó renddel írásban venni hazájában és kezünkhöz kiküldeni, de mi most is íratunk, ha lehet s tovább nem is bár csak Szent Háromság napig való maradását ne neheztelje, talán megcselekszi." Mint a *Schola Ludus* c. fejezetben láttuk, gr. Bocskai s az iskolai előljárók által is üzent a fejedelemasszony Comeniusnak s arra kérte: 1. Ne távozzék az ő visszatérte előtt; 2. Az utolsó színi előadást az ő jelenlétében tartassa meg; s 3. a *Schola Ludus* kidolgozott szövegét adja kezéhez, hogy azt kinyomathassa. A fejedelemasszony májusban érkezett meg s vele együtt az erdélyi fejedelem legátusai: Kemény János, a seregek generálisa és Mikes Mihály kancellárius, hogy megnézzék az ifjúsági színmű előadását. Ezt maga a fejedelemasszony is látni óhajtotta, azért azt akarta, hogy a vár udvarán adassék elő, „A legátusok velem, úgymond Comenius, a Magyarországon való maradás felől is tanácskoztak." Talán ekkor történt, amit a *Historia revelationum*-ban (p. 17/.) ír, hogy „azok, akik eddig az erdélyi fejedelemmel való összejövetelemet (találkozásomat) megakadályozták, a dolgot úgy rendezték, hogy engem a fejedelem, hogy kegyével kitüntessen, magához meghívatott." De Comenius már nem akart maradni, nem akart Erdélybe se utazni; a *Contin. Admon.* szerint „azt mondtam, hogy ezt nem tehetem, családomat már az összes bútorokkal előre is küldöttem," — ellenben a *Hist. rev.*-ban jóval őszintébben és keményebben jelöli meg az okot: „Én azonban itt már mindenekel halálosan megunva (*pertaesus*) s félelemtől és vágytól üzetve, hogy rendes száműzetési helyemre visszatérjek és ott nyugod-

tan munkálkodhassam, tisztességes mentséget hozva fel, enyéimhez útrakeltem.”

Az utolsó színi előadásnak nagy tapsok közt történt eljátszása után, 1654 június 2-án, az egész iskolának, a nemesek, lelkészek nagy sokaságának jelenlétében tartotta meg Comenius *búcsúbeszédét*, melynek latin címe :
LABORUM SCHOLASTICORUM PATAKINI OBITORUM
CORONIS,

Sermone Valedictorio, ad Scholam Patakinam, ejusque solertes D. D. Scholarchas & Visitatores, Generosumque & Reverendorum magnam panegyrim, habito imposita,
Anno MDCLIV. Jun. 2.

Bölcs Salamon Prédikátor-Könyvének azon szavaival kezdi búcsúbeszédét, melyszerint az ember sorsa változik. „Eljöttem hozzátok, láttalak s most elhagylak benneteket, mert Isten oda térít vissza, ahonnan eljöttem. Tehát Isten veletek !” Tart tőle, hogy nem látják többé egymást s nem beszélnek egymással. Arra kéri őket, hogy el ne veszítsék az iskola körüli fáradozásaink gyümölcsét. Ebből folyólag előadja, hogy 1. mi az, amiben itt három év alatt fáradoztunk ? 2. Mire s kiknek kell ügyelniük, hogy azt el ne veszítsük ? s 3. Mi lesz a teljes jutalom, s mire kell ügyelni, hogy azt elnyerjük ?

I. Hogy mit műveltem itt három és fél év alatt, kitűnik 1. a fejedelemasszonynak ezen ügyben hozzám intézett meghívó leveléből, 2. a kiadott könyvekből, 3. magának az ujjászervezés alá került iskolának állapotátából. A fejedelemasszony meghívó levelében ezt írta : „Azért hívunk téged, hogy üdvös segítségül légy pataki iskolánk reformálásában s itt természetes módszeredet valódi. teljes és világos példában mutasd be. Nem mint ha téged komolyabb tanulmányaidtól a poros levegőjű iskola terhes gondjaihoz akarnánk hívni, hanem, hogy igazgatásod alatt a mi tudós férfaink szerencsésebben haladván a kívánt reformálásban, a tanulmányok módszerének nyomozása körüli fáradságos munkáid végrehajtásában örömdre legyenek s ez úton is annál több kedv, nyugodt elme s jó remény fűződjék azon nagyobb terve-

idhez, melyekre Isten segítségével törekszel.“ Én, miután hozzátok érkeztem, Isten szent nevében az óhajtott munkát megkezdtem. Az iskola reformálásában a következő célokat tűztük magunk elé teljesítés végett, u. m. nyilván kimutatni és behozni a) a latin nyelv tanítására és tanulására szolgáló rövid módszert, hogy annak kellemes tisztaságát kellemes úton érhessük el ; b) a józanabb bölcselkedés virágait, hogy minden dolgok okát elmésen nyomozhassuk ; c) az erkölcsök helyes pallérozását, hogy a világi rendből valók innen kiművelve távozzanak. Hogy az első célnak, a helyes, tiszta, szép latinság tanulására való kívánságoknak eleget tegyünk, három fokozatba osztottuk e tanulmányokat, amelyek 3 év alatt bevégezendők. Az első évben tanítandó és tanulandó a latinság alapja, a másodikban annak egész rendszere, a harmadikban mindennemű ékessége. E végből egyenesen e célra alkalmas könyveket szerkesztettünk : a latin nyelv *tornácát* (Vestibulum), a latin nyelv *ajtaját* (Janua) s a latin nyelv *pitvarát* (Atrium). Mindegyik három részből áll, u. m. a szavak szótári rendben, a szavak a dolgok rendje szerint elhelyezve, hogy a szavakkal a dolgokat is megtanulják a tanítványok, végül nyelvtani szabályok. Így hát a latin nyelv tanítására, tanulására szolgáló eme módszerünknel mindama kellékekkel találkozunk, amiket e nemben kívánhatunk és pedig mindegyike jobb a közönségesen használtaknál.

Hát a reáltárgyak, művészetek és filozófia tekintében mit műveltünk ? A felsorolt nyelvészeti könyvekben minden alapvető, a tudományos műveltségre tartozó dolgok ismerete bennfoglaltatik az emberi gondolkodás szakadatlan láncával. Mert szavakat és dolgokat adtunk párhuzamosan. Mivel azonban a filozófia eleme nem maga a filozófia : a filozófia, sőt panszofia gyűjteményes könyveinek kidolgozását is megkezdtük, bár be nem fejeztük ; a hátralevők elküldhetők lesznek, ha Isten éltet.

Hogy az erkölcsök nemesítésében mennyire haladtunk, mutatja a múlt évben kiadott *Praecepta morum* s annak előtte a *Fortius Redivivus*. Itt panaszkodni van

okunk és sajnálkozni a fölött, hogy némelyek vadsága (feritas) erősen ellenünk szegült s ellenállott a durva szokások jobbrafordulásának ; újból feltámadtak a publikus diákok és a nemes ifjak közti ártalmas versengések, melyeket ki kell küszöbölnetek ; de bölcs mérséklettel kell eljárnotok, hogy a nemes szülöttekben szolgai bánásmóddal a lélek nemessége meg ne töressék, s viszont a lelki felfuvalkodottság elnyomassék. De ez éber atyai gond, nem pedig kevélység és szeszély által lehetséges. Ha e rendtelenséget tűrni fogjátok, iskolátokat az erkölcsök és pallérozottság tekintetében sohasem fogjátok jobb helyzetben látni.

Comeniusnak az iskolaügy javítására célzó törekvése fáradságos és terhes volt, sok küzdéssel járt, egyik munkát a másikra halmozta, de győzött az állhatatosság és Isten kegyelme, sikerült a munkavágyat az elmékbe plántálnia és az iskolai taposó malmot játékhellyé változtatnia, mint az iskolai színjáték előadása bizonyítja, hol az ifjak most játékban cselekszik azt, amit egykor komolyan fognak cselekedni.

II. Könnyen elveszítjük, amit az iskola számára munkáltunk, ha szüntelen nem gyakoroljuk. Kinek a kötelessége ezekre ügyelni ? mindnyájunknak, akik munkálkodtunk. A dicsőség oroszlánrésze a fejedelemasszonyt illeti, kinek buzgósága ezen épület sarokkövét megvetette s az egészet fenntartja. Neki e munkában legközelebbi munkatársa s hív tanácsosa volt a nép egykori szemefénye, Zsigmond herceg. Harmadik helyre teszi a munkások közt a nagyhírű Tolnai Jánost, „aki ide-hívátásomnak főfő szerzője, javaslója s a munka sürgetésében is szüntelen unszolóm voltál”. „Súlyt adtál a dolognak, Klobusiczki András úr, nekünk iskolai kormányzónk, aki, midőn első ízben a kitűzött értekezletre ide igyekeztem s Eperjesen nálad megállapodtam, úgy föllelkesítél, hogy jöllehet semmi szándékom sem volt ide hozzátok jönni s ez nem is látszék lehetségesnek, te bölcs beszélgetéseiddel először keltéd föl szívemben a hajlandóságot. Ide hozatván, te adtál ösztönt, Veréczi Ferenc úr, e gyüleke-

zetnek első lelkipásztora s ezen gimnáziumnak legéberebb kormányzója, aki engemet a felajánlott meghívás elfogadására kéréseiddel erősen sürgettél, szorgalmaztál. Általatok vette kezdetét a munka, s a munkában mindenki résztvett: a fejedelemné pártolás, gyámolítás, a többiek tanácsadás által, ti pedig, diákok, a latin-magyar szótár szerkesztésében való segítés által, sőt ti is, gimn. osztályú tanulók, az elétek adott kellemesebb szellemi táplálék szorgalmas felhasználása által." Tehát mindnyájan ügyeljete, hogy ne veszítsük el azt, amit munkálkodtunk. De hogyan? A fejedelemné további kegyes adományai, a kormányzók további éberségök, a tanárok és tanítók a helyes módszer és szorgalom útján való haladás, a tanítványok pedig az alkalom serény felhasználása, s egymásnak az igaz és reális tudományos műveltség szeretetére való tüzelése által.

III. A munka jutalma: a munka eredménye, a kívánt jónak teljes elnyerése s biztos birtoka lesz. Ezt kell remélnetek, kedves magyarjaim, s Isten jósága és a magatok munkássága által várnotok. Ha igazi a magvetés, nem fog az aratás kimaradni. Magatoktól várjátok, uraim és barátaim, s ne másoktól, azoknak, amelyek iskolátokban jobbra fordulni kezdenek, mind állandósulását, mind gyarapodását. Annyival inkább vigyázatok, minél világosabban kitűnik, mily kevés híjja volt, hogy munkáink jutalmát teljesen el nem veszítettük, midőn annyi nehézség közt majdnem mindnyájan kétségbeesni kezdettünk. Nosza hát, most megújult lélekkel reméljete s férfiasan cselekedjete! Szomorú volna, ha nem bíznátok magatokban s eltávozásommal az iskolának meg kellene romlania. Hiszen Isten titeket is ellátott értelemmel, elmeéllel s erővel; csak akarat legyen s a képesség nem fog hiányzani, miután én az utat megjelöltem. Folytassátok, amit én elkezdtem: a latin nyelvnek, az igaz bölcselkedésnek s az által a tudománynak tanulmányozását, meg az iskolai színjátékok előadását. Ennek szövegét leírva, kinyomatás végett, itt hagyom; hasonlóképen itt hagyom a többi tantárgyaknak az osztályokban való tanításmód-

ját, az osztálykönyvekhez mellékelve, itt hagyom a lucidariumot,¹ mely tele van a dolgok névjegyzékét szemléltető képekkel; itt a latin lexikont, mely az ékes stílusgyakorlatokra nyújt hathatós támogatást. Az iskola tanárai és tanítói az igaz módszerben már nem járatlanok s így az ő szorgalmuk, hűségök, tudományuk fel fogja az iskolát virágoztatni. Úgy vélem, miután mindazt, amit Isten az ifjúság jobb nevelése körül tudnom adott, előltek feltártam s miként kincstárban, itt hagyom ifjúságtok számára, Isten pedig ezen könnyen folytatható módszerben szorgalmas, kegyes és hű utódokat adott, — semmi sincs, amiért ilt maradnom szükséges volna.

Különös figyelmökbe ajánlja a módszerhez való szigorú ragaszkodást, mert annak célja: hathatósan előmozdítani, a dolgok szemlélete alapján, az ismeretszerzésben a teljes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, a cselekvésben az ügyességet s a beszédben az ékesszólást. Erre kell az ifjúságot szorgalmas gondolattal ránevelniök, hogy az serény, kitartó s a tanulmányok végéig állhatatos legyen.

Még egyszer buzdítja és kéri az iskola vezetőit: a fejedelemasszonyt, hogy a tanárokat, az iskola fényeit és oszlopait továbbra is gyámolítsa, azok számát szaporítsa s a két alsó osztályban is állandó tanítókról gondoskodjék; az iskolakormányzókat, hogy az ifjúság javáért való buzgalmuk meg ne lankadjon, hogy szándékaik és intézkedéseik összhangásban legyenek, hogy a tanárok közt az egyetértés fenntartásán sikerrel fáradozzanak, hogy az iskola minden osztályában a színjátékot felvirágoztassák; a tanárokat és tanítókat, hogy az igaz módszert, a szorgalmat, a lelkek egybehangzását el ne veszítsék. „Te Rozgonyi (utódaiddal) az olvasás elemeit (primae literaturae rudimenta) szorgalmasan tanítsd; te Némethy, vedd

¹ Az *Orbis pictus* érti alatta (az *Op. Did. Om.*-ban a 2. lap tartalomjegyzékében is [Vestibuli & Januae L. L. Lucidarium], s a 802—803. lapon az *Orbis pictus* címében is [Ut sit Vestibuli & Januae Linguarum Lucidarium] ott szerepel ez a szó.

meg szilárdul a latinság alapját; te Veresegyházi, az egész épületet eszesen fejezd be; e Szántai, a nyelv egész szerkezetét díszítsd fel ékesen; te Szatmári, a dolgok és szavak tornácaiból, ajtóiból és pílvaraiból az Isten könyveinek palotájába vezesd be a tieidet, tanítsd meg őket reáliter bölcsseknek lenni az élet szolgálatára! te Tolnai, töltsd be őket helyesen égi tudománnyal, legyen gondod reá, hogy mindnyájan és egyenkint betöltessenek; s az erkölcsök tekintélyével zabolázd meg az ifjúság ki-kitörő tombolását! Az ifjúságot arra kéri, hogy serényen használja fel a tanulásra nyújtott alkalmat, legyen szorgalmas, kitartó, igazán áthalva a tudományok szeretetétől. A szüléket arra kéri, ne vonják el gyermekeiket az iskolától, sőt inkább segítsék ezt munkájában, hogy igazi pallérozott, művelt embereket neveljen gyermekeikből.

Bár az előítéletek ostorát elég sokat tapasztalta itt Patakon, de azért nem csüggedt s most melegen óhajtja, „vajha az én pataki iskolámat, legalább távozásom után, úgy felvirágozni látnám, hogy azt örömemnek és koronámnak nevezhetném!” Szívből imádkozik az iskola tagjaiért, s kölcsönös szeretetre és egyetértésre inti őket. Isten hozzádot mond a Pataki iskolának, egyháznak, Patak városának; kéri, hogy őrizzék meg az ő jó emlékezetét! Isten hozzádot mond kedves kartársainak; kéri, hogy kettős mértékben adassék meg nekik az ő szelleme, hogy fölülmulhassák őt s ezt az iskolát oly feddhetetlenül és bölcsen kormányozzák, mint ahogy Elizeus kormányozta a próféták iskoláit! Istenhozzádot mond az ifjúságnak, a haza reményeinek s jó intelmekkel halmozza el őket. Utolsó jókívánságai kegyes pártfogójának: a fejedelemasszonynak szólnak, akinek boldog életet, családjának: a Rákóczy-háznak örök virágzást kíván.¹

Búcsúbeszédét többek kívánságára, akik attól tartottak, hogy eltávozásával az itt megkezdett iskolai gya-

² Magyar fordítása, Dezső Lajostól, a *Nemzeti Nénevelés*, 1881. januári füzetében.

korlatok ki fognak menni a divatból, nemcsak intelmekkel, buzdításokkal tűzdelte tele, hanem ösztönzésül kinyomtatás végelt hátra is hagyta.

Sárospataki eltávozásáról kétféle versio áll rendelkezésünkre. A *Contin. Admon.* szerint „ego vero illa (t. i. oratione) finita viae mei dedi, a tota Schola et multa Nobilitate, Pastoribusque in Campum usque comitatus, ibi denuo valedicens“, vagyis Búcsúbeszédjének elmondása után útra kelt, az egész iskolától, sok nemestől és lelkésztől egész a város végéig elkísértetve és ott tőlük újra elbúcsúzva, hogy, mint a *Hist. revel.*-ban írja, az északnyugati Magyarországon szélszórt híveinek meglátogatása végett irányítsa lépteit. Ezen előadás szerint Comenius a Búcsúbeszéd elmondása után nyomban elhagyta Patakoit és útrakelt északnyugati Magyarország felé. — A másik versio néhány nappal későbbre teszi az ő útra kelését. A cseh-morva testvérek lesznei anyakönyvében ugyanis erre vonatkozólag ez a bejegyzés található : „Principissa Transylvaniae d. 7. Jun. 1654 ad Sen. remittit Comenium“ (Regesta kat. archiv.), — s e bejegyzés igazolására Comeniusnak Patera-tól közzétett levelezése (J. A. Komenského, Korresp. Praha, 1892.) a 174. lapon, CXLVII. sz. a. közli lengyel nyelven Lórántfy Zsuzsánnának elbocsátó levelét, mely magyar fordításban így hangzik : „Visszatér magukhoz az önök Comeniusa, akit annyiszor sürgeltek. Visszatér a reánk nézve nem alkalmas időben, amikor a mi iskolánk körül végzett három éves munkájának gyümölcse mutatkozik. Szerettük volna őt a negyedik év végéig itt tartani abban a reményben, hogy az ő jelenléte a mi iskolánknak igen használna, de az önök akaratára ellen nem akartunk cselekedni. Elengedjük tehát, hálát adva önöknek, hogy őt nekünk átengedték. Visszaadjuk őt önöknek, de fenntartunk magunknak némi jogot reá anélkül, hogy ez önöknek kárára volna, azaz — bár nincsen jelen — további írásaival és tanácsaival nekünk szolgáljon. Az uradalmi legények szolgálatjára fognak állani és szerencsésen átkísérik önökhöz.“ — Melyiket fogadjuk el a két versio közül hitelesnek, nehéz eldönteni.

Talán a lesznai bejegyzés számadata téves s a Lórántfy Zs. elbocsátó levele nem jun. 7.-én, hanem jun. 2.-án kelt? hiszen a másik versio oly közvetlen élményről tanuskodik, amelynek előadásában Comenius alig tévedhetett. De ez esetben viszont nagyon sokáig — teljes két hélig — tartott volna a Patakról Lednicére való utazása, ami alig hihető. Mindent egybevetve, tekintettel különösen arra, hogy a *Cont. Admon.* előadásában a Comenius emlékezete, kivált az idői rendet illetőleg, gyöngülést mutat, mégis a jun. 7.-iki dátum látszik hitelesebbnek, vagyis ő csak az elbocsátó levél kézhez vétele után, jun. 8. vagy 9.-én távozott el Sárospatakról, mert nehéz föltennünk, hogy a fejedelemasszony elbocsátó levelének kézhezvétele nélkül hagyta volna el Patakot.

„Megemlíthetném, mondja utazásáról Comenius a *Contin. Admon.*-ban, hogy azok a szabad kir. városok, amelyeken útközben áthaladtam, névszerint Eperjes és Lőcse, melyeknek iskoláiba oktatási módszerem már be volt vezetve, a tanács részéről kiváló megtiszteltetéssel (exhibitio honores) fogadtak, hogy így nyilván kitűnjék, hogy megtisztelő módon (honorifice) hívtam Magyarországra s még megtisztelőbb módon (honorificentius) bocsátottak el onnan.“

A száműzött morva testvérekhez érve (június 16.-án már Lednicén volt), ott többen s közöttük előkelő férfiak (Viri nobiles) közbeléptek Drabik érdekében s kérték Comeniustól a lelkészi állásba való visszahelyezését. Comenius e kérdésben az összes testvérek véleményét és ítéletét meghallgatta, mire egyező értelemmel az lett a megállapodás, hogy a lelkészi jogosultság neki adassék vissza, s ezt valamennyien egyenkint testvéri jobb-nyújtással erősítették meg jun. 20.-án. Innen Comenius, útját folytatva, (mint a *Cont. Admon.*-ban írja, a rendes úttól eltérve, hogy ellenségei kelepcéjét elkerülje), ugyane hó 30.-án megérkezett a lengyelországi Lesznoba, hálát adva Istennek, hogy övéihez szerencsésen haza vezérelte.

A lesznai széniorok júl. 3.-án kelt levélben választanak Lórántfy Zsuzsánnának. Megérkezett hozzájuk,

írják, Comenius jó erőben és egészségben, kiváló bizonyítványával, a fejedelemasszony levelével és a pápistáktól ostromolt templomaiknak fölépítésére hozott segéllyel. Isten megfizeti a fejedelemasszony kegyességét. Egyházuk a többi egyházakkal együtt szüntelenül kéri Isten kegyelmét Ő nagyságára. Ami Ő nagyságának azt a kívánságát illeti, hogy Comenius távollétében is tanácsal és munkával szolgálja a pataki iskolát, az nem okoz semmi nehézséget; ő a fejedelemasszony és a pataki iskola javára a legteljesebb készséggel megteszi mindazt, amit az idő és a körülmények engednek. Úgy oltalmazza Isten Ő nagyságát, iskoláját és egyházát, hogy az ő neve mindörökké dicsértessék. Magokat Ő nagysága kegyeibe ajánlják.

Egy meghatalmazásból, melyet Comenius jun. 22.-én Puchón állított ki, kitűnik, hogy ő Sárospatakon Veresegyházi Jánosnál 300 forint értékű tankönyvet hagyott hátra eladás végett, Veresegyházi megigérte, hogy a 300 forintot mielőbb elküldi. Comenius az ő vejét, Molitor Jánost nevezte meg, hogy azt a pénzt hozzá a praefectus úr (Klobusiczki András) és Zitkovszky János által ide elküldesse. Nem fog ártani, egy-két hónap múlva neki írni és az adósságra figyelmeztetni; azután Efron János (a sógora) vegye magához, amíg Comenius, ha majd értesítést kap, intézkedik. Ugyanitt hagyott iskolakönyveket kb. 150 forint értékben, melyeket szintén el kell adni és szintén Efronnak átadni; vejének pedig segélyképen minden héten egy fél-forint adassék. — Eddig tart a Jan Komensky által morva nyelven kiállított, Jan Efron és Jan Molitor, mint tanuk által aláírt nyilatkozat. Egy oldaljegyzetben ez áll: Veresegyházi 1654 szept. 18.-án azt írta, nem fizethet, mert adósságait behajtani nem tudja, de a könyveket el fogja árúsítani s a pénzt nekem elküldeni. S ezután küldött 3 aranyat, a többi ott rekedt. — A másik oldalon van azoknak a könyveknek a jegyzéke, amelyek Patakon és Puchón maradtak.

XVIII.

Utolsó évek.

Vajjon, ígérete szerint, Lesznóból továbbra is támogatta-e Comenius a sárospataki főiskolát szóval és tettel, tanáccsal és írataival? nem tudjuk. Lehetséges, de erre nézve semmi írásbeli adat, bizonyíték nem maradt fel; hogy újabb, a felsőbb panszofiai osztály számára szóló tankönyvet nem dolgozott ki s nem küldött, az kétségtelen.¹ Ellenben arról kézenfekvő bizonyítékok maradtak reánk, hogy II. Rákóczy György erdélyi fejedelemmel — akihez Kotter, Poniatowska és Drabik jóslatait latin fordításban eljuttatta — Lesznóból továbbra is összeköttetésben maradt, őt a külpolitikai eseményekről, változásokról állandóan informálja s ezzel a jóslatok értelmében való föllépésre serkenti. A fejedelemmel persze nem közvetlenül levelezett, hanem Klobusiczki és Mednyánszky Jónás révén állott vele összeköttetésben, akik mindketten a Drabik-féle kijelentéseknek a kelleténél nagyobb súlyt tulajdonítottak, továbbá Schaum Konstantin, a fejedelem külföldi követje révén. Így Mednyánszky útján közölte Rákóczy Györggyel a további jóslatokat. Schaum K., akit Rákóczy az új svéd királyhoz: Károly-Gusztávhoz üdvözléssel küldött, 1655 január 14-én, előbb Comenius-

¹ Hogy a pataki diákok iránt figyelmét és jóindulatát továbbra is megőrizte, mutatja az a kis emlékfűzet, melyet 1667 szept. 8-án állított össze Amsterdamban három hazájába visszatérő pataki diák számára, mely atyai tanácsokból és utasításokból áll (Memoriale datum Dno Michaeli Z. Nemethy et Dno Samueli Tatai et D. Michaeli Sárospataki Amsterdami in patriam redeuntibus). *Archiv pro badani o zivote a spisech J. A. Komenského*, t. I. p. 41.

hoz tért be Lesznoba s onnan, az ő útasításaival ellátva, folytatta útját Svédországba, majd onnan Angliába. Fontos tárgyalások indulnak meg Károly-Gusztáv svéd király, Cromwell és II. Rákóczy György közt; szövetségről van közöttük szó a lengyel protestantizmus megvédelmezésére. A tárgyalások középpontja Comenius, aki boldogan reménykedik, hogyha ez a szövetség létrejön s Lengyelországban célját éri, ennek következtése a cseh protestantizmus felszabadulása lesz. Ezt a bizakodó s az erdélyi fejedelmet tette, közbelépésre buzdító hangulatát tükrözik vissza 1655 május 20-án, július 22-én s aug. 4-én Klobusiczkihez intézett levelei; mindenikben a Schaumtól vett levek, híradások is ott szerepelnek.

Károly-Gusztáv svéd király 1655 aug. 4-én — nem annyira a lengyel protestantizmus iránti odaadásból, mint politikai érdekből — megtámadja Lengyelországot, elfoglalja Varsót s diadalmasan közeledik Krakkó felé; a lengyel nemesek tekintélyes része (köztük Radziwill herceg) vele tart. Comenius lázas izgatottsággal közli a svéd király előnyomulásáról szóló örvendetes hírt Klobusiczki-val; úgy érzi, hogy „Lengyelország és a benne lévő pápistaság elveszett“, ami magasan szárnyaló reménységekkel tölti el keblét.¹ Drabik jóslatai iránt való hite új erőre kap, s e hit, e bizakodás tűnik elénk 1655 szept. 6-án Klobusiczkihez intézett leveléből, akihez a következő kérdéseket intézi: Mit csinál a fejedelem (t. i. Rákóczy György)? Mit hozott a svéd követ? Vajjon olvastátok-e már végre és hiszitek-e a Drabik-féle jóslatokat? Vajjon a fejedelemasszony kedvéért nem szándékoznak-e azokat magyar nyelvre lefordíttatni? szükséges lenne legalább azokat, amelyek Reátok és a Rákóczy-házra vonatkoznak, lefordíttatni! Vajjon nem izgat-e Titeket az, hogy mások megelőznek? Régen megmondatott, hogy az északi hatalmaságok lesznek az elsők, de a Rákóczyak feladata, hogy az ellenségeket, melyek a földet pusztítják, megsemmisítsék.

¹ Dr. Joh. Kvacsala, Joh. Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften (1892). p. 360—366.

Bisterfeld, aki a munkát akadályozza, már eltöröltetett (meghalt 1655 febr. 16 án); a többiek vigyázzanak Isten haragjára! Ügyeljete, hogy keményszívűségetek gyaláztatot ne találjon a hűséges népek tekintete előtt! (Patera, Korr. p. 182).

Rákóczy György, szept. 26-án Comeniushoz intézett levele szerint, kész a svéd királlyal fegyveres szövetséget kötni és a lengyel királyt megtámadni, de kölcsönös kezesiséget kíván, hogy t. i. a svéd király, ha az osztrák ház bele találna a dologba avatkozni, segítse őt ez ellen. Október 6-án Klobusiczki sajátkezűleg ír Drabiknak levelet, amelyben a gabona-ügyben a leidnicei gazdatiszthoz útasítja őt s megígéri, hogy továbbra is gondoskodni fog róla, de politikai (a lengyel és kozák) ügyekről is értesíti őt. Ez volt Klobusiczkinak első (s egyben utolsó) sajátkezűleg írt levele Drabikhoz; Comenius Drabikkal együtt megérti ez esemény nagy jelentőségét, úgy érzi, hogy az erdélyi fejedelem szereplése nemsokára következik. Képzeltetjük, mennyire lesújtja őt Klobusiczkinak már a következő hónapban bekövetkezett halála; e hír vételénél e szavakban tört ki: „Sol occidit illius gentis et aulae!” Utódja, Mednyánszky nem pótolhatta őt, bár a fejedelem bizalmát bírta.

Károly-Gusztáv seregeinek diadalmas előnyomulását Comenius egy *panegyricus*-szal üdvözli (*Panegyricus pro Carolo Gustavo . . . victori et . . . liberatori*), ami politikailag oktalan tett volt. A svédek Comenius, a morva testvérek és Radziwill herceg iránti figyelemből nem bántották Lesznót, de ez annál inkább felbőszítette a kath. párti lengyel nemeseket, akik bosszút esküdtek az eretnek város ellen. 1656 április 28-án megtámadják a várost, kifosztják, felgyújtják, s lakosait lemészárolják. Comenius minden vagyonát, könyvtárát, kéziratait (köztük a panszofiai mű kidolgozott részeit), levelezését elveszítette és földönfutó lett. Mint írja: *Omnes omnia amisimus praeter vitae spiraculum. At ego inter omnes maximam patior jacturam, nempe cum omnibus omnium bonorum et insuper Manuscriptorum meorum*“. Lóránffy Zsuzsánna, mikor a nagy csapásról értesül, igaz részvéttel írja 1656 jú-

nius 11-én fiának: „Tudom, megírta Mednánszky uram, mint jártak az szegény lezsnaiaiak is, és az szegény Ko... uramnak is szánom oda az ő sok írását.”¹⁾

Ekkor de Geer Lőrinc Amsterdamba hívja a menekülő, bolyongó Comeniust; Comenius elfogadja a meghívást s élete hátralevő részére itt talál békés, nyugalmas otthont. Itt kezdi el még 1656 őszén az amsterdami szenátus megbízásából, sajtó alá rendezni az *Opera Didactica Omnia*t, melynek III-ik része a Patakon írt és nyomtatott könyveket, beszédeket és tanügyi munkálatokat foglalja magában; — ez utóbbiakat Hollandiába, Utrechtbe ment pataki diákok juttatták el hozzá. A kiadásköltségeinek fedezését de Geer Lőrinc vállalta magára. A nagy folio alakú, szép nyomású kötet 1657-ben jelent meg.²⁾

Mint tudjuk, II. Rákóczy György 1656 dec. 16-án szövetséget kötött a svéd királlyal, 1657 elején megtámadta Lengyelországot s a két szövetséges rövid idő alatt meghódította az országot. De midőn Károly-Gusztáv, a dán király által megtámadtatva, május 25-én kénytelen volt Lengyelországból kivonulni, a magára maradt Rákóczy nem bír a lengyelekkel s ezek lealázó békefeltételek elfogadására kényszerítik. Visszavonulásakor megrohanják a törököktől ellene küldött tatárok és serege nagy részét — élén Kemény János főgenerálissal — fogságba ejtik; a haza érkező Rákóczyt a török támadja meg és fosztja meg trónjától. Comenius, amint ezekről a szomorú eseményekről értesül, Hartlib barátját is informálja róluk, azután megírja és megküldi neki *De principis Transylvaniae ruina. Informatio amici ad amicum* c. munkáját. Hartlib és barátai, akik oly fontos szerepet játszottak a Comenius által kezdeti azon tárgyalásokban, amelyek arra irányultak, hogy Erdélyt szorosabb kapcsolatba hozzák Angolországgal, kinyomatják az értekezést (1658) s futá-

¹⁾ Szilágyi S., A két Rákóczy György fejedelem levelezése (1875) p. 507.

²⁾ A. Heyberger. Jean Amos Comenius (1928), p. 92—95.

rok által küldik el a francia és svéd királynak, kérve őket, hogy járjanak közbe a portánál; de erőfeszítéseik semmi eredményre nem vezetnek.¹

Ez események közben Drabik nem szűnik meg részint esdekléssel, részint Isten haragjáról szóló fenyegetéssel arra bírni Comeniust hogy bocsássa közre az ő isteni kijelentéseit. Mikor III. Ferdinánd király halála (1657 ápr. 2.) után közel látszott a haza felszabadulása, Comenius 1657. júl. 7-én több barátjával tanácskozott a dolog felől s elhatározták, hogy Kotter, Poniatowska és Drabik jóslatait latin nyelven, *Lux in tenebris* c. alatt nyilvánosságra bocsátják, de azokat csak az érdekelt magas állású személyiségeknek küldik meg. (Anno inchoendae liberationis MDCLVII. Amsterdam). De Geer Lőrinc vállalta a kiadási költségeket. Habár a munka nem említi a Comenius nevét, csakhamar barátai és ellenségei egyaránt tudták, hogy ő volt annak közrebocsátásában a főtenyező. Hogy a kijelentések hitelességét bebizonyítsa, még ugyanabban az évben kiadja a terjedelmes *Historia revelationum* c. könyvet, melyben részletes elbeszélését nyújtja a proféciaák keletkezési körülményeinek, amelyek közt a magyarországi eseményekre, Comenius pataki időzésére vonatkozólag is sok fontos adatot találunk. Majd, minthogy Drabik folyton újabb jóslatokat és utasításokat küld neki, 1665-ben újabb, átdolgozott kiadást készít belőlük *Lux e tenebris* c. alatt sajtó alá, a saját neve alatt.

Mig az angol Beale telve van hittel és lelkesedéssel a jóslatok helyessége iránt. Comeniust nem egy barátja, sőt veje: Figulus is óvatosságra intette, hogy e vízionáriusoknak hitelt ne adjon, sőt Arnold Franekerában, Marenius Gröningában hiszékenysége miatt megtámadták őt, de Comenius — akit a sok csapás, szerencsétlenség, mely sújtotta, csak annál közelebb vitt Istenéhez, akitől egyedül várhatott szabadulást — élete végéig nem rendült meg bizalmában; mint az *Unum necessarium*-ban írja, ő az egész dolgot Isten kezébe tette le. Ő egész

¹ A. Heyberger, id. mű, p. 97—98.

1660-ig magas reményeket táplált a hazájába való visszatérés iránt, habár Schaum és Mednyánszky jelentései kijózanítólag hathattak volna reá. De ő sokkal jobban beleélte magát a Drabik vízióiba, semhogy azokból kiábrándulhatott volna, bár ennek revelációiban ő csak mint adjunctus szerepel, míg Drabik az isteni látnok (videns).

Utolsó jelentősebb műve az *Unum necessarium scire quid sibi sit necessarium, in vita et morte, et post mortem* (1668), s ezt a néhai V. Frigyes pfalci választófejedelem és cseh király idősebb fiának, Rupertnek ajánlja, az utolsónak, akibe még halványuló reményét helyezi; esdve kéri a herceget, hogy legyen a keresztyén béke munkálója! Comenius, akinek reményei egymásután hiúsultak meg, élete alkonyán misztikus ábrándokba merült, baráti érintkezésbe lép a szektáskodó Labadie-val és a misztikus rajongó Bourignon Antoniával; az ő barátságuk és levelezésök lelkének erősítésére szolgál öregségében és enyhületére betegségében. Maresius támadása ellen, önigazolásul kezdi írni 1669-ben műveinek s kivál a panszofia fejlődésének történetét: *Continuatio Admonitionis fraternalae de temperando charitate zelo* cím alatt, melynek kéziratát Kvacsala 1913-ban fedezte fel a szentpétervári közönyvtárban (közvetette az *Archiv pro badani* c. folyóirat 1913. évi folyamában). E mű, bár első 38 §-a elveszett, az utolsó §§-ok pedig valószínűleg el sem készültek, értékes útbaigazítást nyújt Comenius életéről és műveiről, noha itt-ott kissé összefolynak emlékezete előtt a múlt eseményei. E művének, pataki élményeinek elbeszélésénél, mi is nem egyszer nagy hasznát vettük.¹

Meghalt 1670 november 15-én, 78¹/₂ éves korában Amsterdamban; bonfitársának, a jámbor hiszékenységgel nagyratartott látnoknak (videns) 1671. jul. 10-én Pozsonyban történt kivégeztetését már nem érte meg. Hamvai a naardeni templomban pihennek.

¹ A. Heyberger, id mű, p. 95—96, 99, 101, 104—105.

XIX.

Comenius pataki működésének eredménye.

E dolgozat folyamán többször útaltunk azokra a nehézségekre, akadályokra, melyek Comenius tanügyi reformjai teljes mértékű megvalósításának a pataki főiskolában útjában állottak, többször ismertettük Comeniusnak ez irányban felhangzó panaszait, kifakadásait. Ezek a nehézségek, akadályok nagyobb részben a helyi viszonyokból folytak, míg kisebb részben azok forrása magában Comeniusban rejtett.

Láttuk, hogy a hármass kormányzó-bizottság, bár a 7 osztályú panszofiai iskola tervezetét kedvezően fogadta, annak teljes életbeléptetését a fennforgó nehézségek miatt egyelőre elhalasztotta, hanem a nemesi szülék sürgetésének engedve legelső sorban ő is a 3 osztályú latin iskola felállítását kívánta, mire Comenius — kissé nehéz szívvvel mondvá le magasabb célra törő tervezetének valóra váltásáról — elkészítette a 3 osztályú latin iskola tervezetét, majd ennek osztályait egymásután megnyitotta. Láttuk, hogy a két első latin osztályt 1651 február és március havában megnyitották, mielőtt ez osztályok tankönyvei elkészültek volna, úgyhogy ezeket csak 1 év múlva, 1652-ben tudták a tanítók és tanulók kezébe adni; láttuk, hogy ezeknek az osztályoknak nem voltak állandó tanítói, hanem felsőbb évfolyamú teol. diákok (kollaborátorok) tanítottak bennök¹, akik az új módszer titkaival ismeretlenek lévén, nem szívesen vállalkoztak az osztálytanítói tisztségre, ezt csak fél-lélekkel végezték (mert hisz' lel-

¹ Ez abban az időben mindenütt így volt.

kök másik felével tanulmányaikon csüngtek), az új módszer ellen, melybe egy év alatt nem tudták magokat beleélni, panaszkodtak, ahol lehetett, a régi, gépies emléztető eljárásba — Comenius minden figyelmeztetése, ellenőrzése dacára — visszaestek s így csak töredékesen, fél-eredménnyel tudták a Comenius új és helyesebb módszerét diadalra vinni; láttuk, hogy Comenius itt kevés diákot talált, ki magát a tanulmányoknak komolyan átadta, aki alaposabb ismeretekre törekedett volna, hanem a legtöbben a tudományt csak futtában ízlelték meg, tunyaságukban, fegyelmezetlenségükben minden komolyabb erőfeszítéstől irtóztak, vagyha mégis vállalkoztak valami iskolai munkára, makacs konzervativizmussal a megszokott régi ösvényhez, tankönyvekhez, módszerhez ragaszkodtak s fáztak az új eljárástól, új törvényektől, új tárgyaktól; láttuk, hogy sok kicsinyes irigység és féltékenység keserítette a Comenius napjait, hogy a tanárok és felügyelők sem állottak mind hivatásuk magaslatán (bizonyára ezért látta szükségesnek, hogy a *Fortius Redivivus*-ban és az *Iskolai törvényekben* a tanárok és a felügyelők kötelességeit részletesen felsorolja), hogy a tanárok közötti egyenetlenség is sokszor zavarhatta az iskolai munkát (ezért köti *Búcsúbeszédében* oly nyomatékosan a felügyelők szívére a tanárok közötti egyvetértés ápolását).

De működése mérsékelt eredményének okát kisebb részben magában Comeniusban kell keresnünk. Láttuk, hogy az *Independentia* közzétételével eljátszotta legbuzgóbb párthiveinek, az iskolai reformok nagybefolyású tényezőinek rokonszenvét; láttuk, hogy politikai agitációja, nagytekintélyű állásának oly politikai célok érdekében való kihasználása, amelyeket a pataki vár és a pataki iskola tényezői semmikép nem helyeselhettek, sőt amelyeket hazájokra nézve veszedelmeseknek ítéltek, ezeket (Klobusiczki kivételével) mind ellene fordította, még a tanügyi reformjaiért lelkesedő Tolnait is ellenfelévé tette, ami aztán Comenius egész pataki működésére káros visszahatást gyakorolt; láttuk, hogy Comenius a *Schola pansophica* felső osztályai számára szükséges tankönyvekkel

nemcsak nem rendelkezett, hanem elkészítésüket nem is nagyon ígérte tervezetében, ami talán szintén egyik oka volt a *Delineatio* életbeléptetése elmaradásának; végül láttuk, hogy utóbb Amsterdamban, illetőleg az *Op. Did. Omnia* IV, részében Comenius maga is elismerte, hogy a II. és III. latin osztály számára készített tankönyvei túlságos terjedelmesek voltak, s így ez természetesen szintén megnehezítette itt az iskolai munka eredményességét.¹

De ha mindezek a felsorolt okok csökkentették is Comenius pataki munkájának sikerét, azért azt meg nem semmisítették, s az a négy esztendő, amit Comenius Patakon töltött, sem magára Comeniusra, sem a sárospataki főiskolára, sem Magyarország kulturális életére nem vészett el, sőt mindenikökre nézve gazdag gyümölcsöket termelt.

I. Ha Comenius életét és működését — a különböző működési színhelyek szerint — öt szakaszra osztjuk ú. m. a Csehországban (1614—1628), Lesznoban (1628—1641, 1648—1650, 1654—1656), Elbingben (1642—1648), Patakon és Amsterdamban (1656—1670) töltött időszakra, pedagógiai tekintetben pataki működése volt a leggazdagabb, mutatja fel a legnagyobb számú és a legnagyobb jelentőségű alkotást, bár ez a működés a legrövidebb időre terjedt. Ha az alapvető fontosságú *Didactica Magna*, azlán az *Anyaiskola*, *Janua* és *Vestibulum* az első lesznei esztendőkből származnak, viszont a pataki esztendőkben szerkesztette a *Vestibulum*, *Janua* és *Atrium* értebb, a *Lingvarum methodus novissima* szellemét visszatükröző új kiadását; itt dolgozta ki a középiskolai oktatás alapvető tanterveit és módszertani útmutatásait a *Schola pansophicab*an és a *Schola triclassis latinab*an; itt írta két világhírű, jelentőség tekintetében a *Januaval* ver-

¹ „Tres illi nostri Libelli, tametsi concinnitate sua Eruditio placent & ad Latinae linguae Rerumque multarum cognitionem compendiose manuducere videntur, non tamen satis proportionati sunt puerilibus ingeniis, propter nimium Rerum & Verborum condensationem... Peccavimus ergo in illud Plinii aureae observationis: *Non multa, sed multum*. Multa enim nimis dabamus ingeniis” (p. 57).

senyző művét : az *Orbis pictus* és a *Schola Ludus* ; itt szerkesztette *Erkölcsei szabályait* és *Iskolai törvényeit*, végül itt tartotta a nevelés és oktatás minden fontosabb problémáját megvilágító, magasan szárnyaló pedagógiai eszméit sorban feltáró *iskolai beszédeit* (6-ot).

Tehát a független, egyházi funkciótól ment, az iskolai munkától alig korlátozott élet, a szabad rendelkezésre álló udvari nyomda, a megbízásul nyert feladat nagyszerűsége mind emelő, lendítő erőként hatottak az ő pedagógiai gondolkodására s őt ebbeli eszméinek kifejtésére serkentették — s ő lázas szorgalommal és fényes sikerrel dolgozott! De az otium, a nevelés és oktatás eszméiben való háborítatlan elmerülés eredménye lett eddigi didaktikai eszméinek továbbfejtése is. Itt, Patakon írt, kidolgozott műveiben hangsúlyozza, követeli először — míg addig csak általában szólt a tárgyi világ megismeréséről — az autopsiának és az autopraxisnak összekapcsolását, miáltal az öntevékenységet a modern oktatás alapelvevé emelte ; Patak nevéhez fűződik a fényes sikerű *Orbis pictus* és a pompás gyakorlati pedagógiai leleményességről tanúskodó *Schola Ludus* szerzettetése!

II. Comeniusnak Patakon eszközölt reformjait Szombathy J. a *Biographia Professorum* 270. lapján a következőkben sorolja elő : a) Behozta a tanításnak és a tanulásnak a réginél könnyebb módját. b) Három latin osztályt állított fel. c) Az osztályok számára tankönyveket írt. d) Pallérozott erkölcsi műveltséget követelt. e) Behozta igen nagy haszonnal a színjátékokat. f) A nyomdát felszereltette és munkába állította. g) Világi gondnokokat állíttatott be. h) A nemesek tanulmányi felügyelőjének vagy vezetőjének (paedagogiarcha) hivatalát szerveztette¹. i) Az alsó latin osztályokba is állandó tanítók beállítását sür-

¹ A sárospataki főiskola történetében írja Szombathi : „Comenius után, 1671-ig, egyik a tanárok közül egyszersmind paedagogiarcha volt ; e tisztelet többnyire Buzinkai Mihály viselte (l. Buzinkai *Dialektikáját*, melynek címlapján magát a nemes spataki iskola tanárának és ugyanazon nevelőintézet paedagogiarchájának nevezi). Magyar fordítás (1919) 195. l.

gette. Ezekhez Dezső Lajossal hozzátehetjük, hogy a könyvtárt jelentősen gyarapíttatta, új tantermeket rendeztetett be, rendet hozott be a tanév megkezdésében és a szünetidők tartásában; a tankönyvek behozatala által megszüntette a kompendiumoknak időrabló másolását; behozta a felső tanfolyam tanárainak professzor névvel való nevezését.¹ Legfőbb érdeme a latin nyelv tanításában behozott jobb módszer, t. i. összekötötte a dolgok és nyelvek ismeretét s a száraz, grammatizáló módszer helyett gyakorlati módszerrel, példából, beszédgyakorlatokból tanította a nyelvet, folytonos tekintettel a szemléltetésre. — Patakra való nagy hatását — pedig a főiskola 32 évi (1671—1703) száműzetése nagyon sokat tett e hatás gyöngítésére, szétszórására — mutatja az a két tény, hogy Szombathi János, a főiskola tudós könyvtárnoka és történelírója még a XVIII. század végső éveiben is szükségesnek látta az *Orbis pictus* új átdolgozásban való közrebocsátását, s hogy itt az *Orbis pictus* még a XIX. század 30-as éveiben is tankönyvül használták, s szerzőjének alakjára mindig kegyelettel és büszkeséggel tekintettek.

III. Ha tudományos és magasabb kulturális törekvés tekintelében Comenius emelő, lendítő hatása Patakon kevésbé mutatkozott, talán csak abban, hogy a főiskolának utána és Tolnai J. után (aki 1656. végén Tarcalra ment papniak) következő két tanára: Buzinkai Mihály és Pósaaházi János, a filozófiai irodalomnak két érdemes munkása, az első tanárok, akik — mintha csak a Comenius intelmét fogadták volna meg — életök végéig az iskola körében, a tanári pályán működtek s kivált Pósaaházi az első, aki tudományát magyarul írt művekben is kezdte hirdetni. — Comenius pedagógiai hatását *hazánkban* a nevelés- és oktatásügynek két más érdemes munkásánál nagyobb mértékben tapasztalhatjuk, nevezetesen Apáczai Csere Jánosnál és Ladivér Illésnél. — I. Apáczai, mint gyulafehérvári tanuló, a Comenius-kedvelő Piscator és

¹ Dezső L., Comenius A. J. Magyarországon (1883). p. 71.

Bisterfeld tanítványa volt, latin nyelvi ismereteit ennek *Vestibulum*ából és *Januaj*ából merítette, s így korán alkalma nyílt ennek módszerével, pedagógiai elveivel és eszméivel megismerkedni. S ha a tudományok magyar nyelven való tanításának és művelésének eszméje Hollandiában, a fejlettebb francia, angol és holland tudományossággal való érintkezés révén villant is föl elméjében s készítette őt a magyar *Encyklopaedia* írására, de oktatói eljárásában a szóismeret helyett tárgyi ismeret nyújtása és követelése, a fizika, asztronómia, földrajz és mennyiségtan tanítása, a nyelvtanításnak is reálismeretekkel összekapcsolása s a középiskolai tanításnak nem nyelvtannal, hanem reáltárgyakkal való kezdése, az oktatásnál a gyermek fejlődő egyéniségének tekintetbevétele s a fokozatos emelkedés a szemlélettől az absztrakció felé mind Comeniusra visszavezethető oktatási elvek, habár talán csak a holland tudományos és pedagógiai világgal való érintkezés folytán lettek is ezek lelkében öntudatosakká és vertek ott erős gyökeret. Azzal, hogy mind kiadott munkáival és tartott beszédeivel, mind saját oktatói működésével kizárólag a latin nyelvi oktatásban forgolódo, a latin nyelvi oktatás emelésére, teljesebbé, tökéletesebbé tételére törekvő Comenius-szal, illetőleg a latin nyelvi oktatással szemben a magyar nyelvi oktatást is követelte és életbeléptette, a latin nyelvű oktatási irodalommal szemben a magyar nyelvű oktatási irodalom művelését is megkezdte, — már túlszárnyalta Comeniuszt s a nemzeti műveltség képviselőjévé, hirdetőjévé emelkedett.

II. A luth. *Ladivér Illést* (1630—1686) a Comenius híre-neve vonzotta 1650 őszén Patakra, de mivel itt a *Schola triclassis* nem sokáig elégithette ki tudásvágyát, innen már 1652-ben Wittenbergbe ment. Ladivér a luth. iskolákban: Bártfán, Eperjesen, Segesvárt igyekezett a Comenius módszerét meghonosítani, sőt továbbfejleszteni. Oktatói eljárását, amennyire pedagógiai praxisából arra következtethetünk, különösen két vonás jellemezte: a növendékei iránt való nagy szeretet, amit azok hasonló szeretettel viszonyoztak és a gyermeki elme szabad fejlőd-

désének biztosítása. Ezt az utóbbit az által érte el, hogy szabad teret biztosított a növendékek kérdezősködéseinek, kifogásainak, ellenészrevételeinek, mert ha valaki nem értette meg azt, amit előadott, szabadon kérhetett felvilágosítást, sőt olykor maga támadott rá ellenérveivel a diákokra és szorította rá őket a gondolkodásra, az álláspontjuk támogatására szolgáló érvek fölkeresésére. Ez által kitöltötte azt az űrt, melyet a Comenius módszerében nem egyszer kifogásoltak, hogy t. i. nem gondoskodik a diákok ítélőképességének műveléséről. Ladivér az ítélet önállóságát oly magasra becsülte, hogy inkább lemondott a maga tekintélyéről. Comeniusszal szemben, aki az iskolában is az egyház embere maradt, Ladivér első sorban a tudományos iskola embere. Eperjesi színi előadásai is Comenius hatására mutatnak, de míg mestere didaktikus jellegű, ő valláserkölcsei tartalmú darabot írt. Hőseül Eliézert választá, mint az állandó hűség igaz képét. Színművének címe: *Eleazar Constans*, előadták 1668 okt. 11-én; a szereplők közt ott találjuk Comes Emericus Thököli de Kezmark nevét is.¹

De nemcsak e két nagy mester révén, hanem egyébként sem veszett el Magyarországra nézve hatástalanul Comenius 4 évi pataki működése és itteni irodalmi munkássága. Ha egyfelől politikai akciója — Erdélynek és Magyarországnak az uralkodó Habsburg-ház ellen harcra szólítása — politikai rövidlátásról és határtalan optimizmusról (melyet csak a hazája és vallása szabadságáért esengő és küzdő próféta lángoló hite menthet) tesz bizonyosságot és végzetesen káros hatást gyakorolt II. Rákóczy György erdélyi fejedelemre, mert a Comenius közvelítette jóslatok biztatásainak okvetlenül részt kell tulajdonítanunk e fejedelem 1656—57-iki, oly szerencsétlenül végződött lengyelországi hadjáratában, amely neki trónjába és aztán életébe került, s a Rákóczy-ház és a sárospataki főiskola sorsát is megpecsételte; — de másfelől ezzel szemben ott áll oktatási műveinek, tankönyveinek

¹ Archiv pro badaní etc. t. VI. p. 6—17.

az egész XVII. század folyamán uralkodó hatása, sőt a XVIII. századba is belenyúló használata az ország jelentékeny részében, kivált ref. és németnyelvű prot. iskoláiban.

Mint láttuk, műveit már Patakra jövetele előtt megkezdték kiadóink közrebocsátani, iskoláink használni, Brassóban, Váradon, Lőcsén, Bártfán már Patakra jövetele előtt jelentek meg a *Janua*-nak és *Vestibulum*-nak német vagy magyar nyelvre alkalmazott kiadásai. De az igazi nagy lendület e téren csak Patakra költözésével következett be: ezután egymást követik hazánkban műveinek kiadásai. E kiadásokról a következő adatokat közölhetem:

A *Janua*-nak a magyar nyelvre való legelső alkalmazását és kiadását 1634-re lehetjük. Bényei Deák János († 1646.) marosvásárhelyi tanár 1634-ben az I. Rákóczy György fejedelem két fia: György és Zsigmond mellé Gyulafehérvárra nevelőnek hivatván, itt tanítványaival együtt a *Janua*-ból egy kétnyelvű (latin és magyar) kézikönyvet szerkesztett, melyben az ajánlást 1634 május 3-án a két úrfi írta alá. A mű első, bizonyára 1634-ből származó kiadásából egy példány sem maradt fenn, de egészen bizonyosra vehetjük, hogy I. Rákóczy Gy., aki Alsted, Piscator és Bisterfeld műveit, aki pár évvel utóbb fiai konfirmációi disputációját (*Csecsemő Keresztjén*, 1638.) nyomtatásban kiadta, e tankönyv kiadásáról is gondoskodott. A II. kiadásból (Lőcse, 1641.) egy példány ismeretes, ellenben több példányban fennmaradt a III. kiadás, melynek címe: *Janua lingvarum bilingvis, Latina et Hungarica. Nunc denuo excusa & ab infinitis mendis, quibus aliae editiones scatitant. repurgata, Varadini, 1654.*¹ Rákóczy György és Zsigmond ajánlása: „Hungaris Latinae, Alienigenis Hungaricae lingvae studiosis” kelt „Albae Juliae A. 1634. d. 3 May”. Ebből az ajánlásból kitetszik, hogy

¹ Szabó K., Régi Magyar Könyvtár, II. kötet, 579. és 819. szám. Az „aliae editiones” kifejezés mutatja, hogy a lőcsein kívül még más kiadásnak is meg kellett belőle jelennie, vagyis ebből teljes bizonyossággal lehet az 1634. évi kiadásra következtetnünk.

ők ezt a könyvet tanítójukkal, Bényei Jánossal együtt szerkesztették. Az olvasóhoz intézett latin értesítést, mely a könyv szerkesztésénél követett eljárást ismerteti. Erdő-Bényei János írta alá, kelet nélkül. — De a *Januat* az „udvari iskolán” kívül egyéb iskoláinkban is egyre sürűbben kezdték használni, s így fölmerült annak a szükségé, hogy azt iskoláink céljaira német és magyar nyelvű átdolgozásban is közrebocsássák. Így jelenik meg 1638-ban Brassóban annak latin-német kiadása, mely csakhamar utánnyomásban részesül Bártfán (1643) és Lőcsén (1649), s itt 1655-ben már 10-edik kiadásban jelent meg; Nagyváradon 1643-ban Szilágyi B. István latin-magyar szöveggel bocsátja közre, — ezzel a szöveggel jelenik meg 1661-ben és 1724-ben Lőcsén, 1673-ban és 1795-ben Kolozsvártn, 1693-ban Bártfán, 1700-ban s 1729-ben Debrecenben; a *Janua* 1652-iki pataki kiadása egyetlen maradt.¹

A *Vestibulum* ennél is több kiadást mutat fel. Először 1643-ban jelent meg Váradon latin-magyar szöveggel, (Piscator gondozásában), ez utánnyomást nyer Bártfán (1643, 1698), Lőcsén (1649, 1697, 1702, 1703), Kolozsvártn (1673), Kassán (1673, 1676, 1721), Debrecenben (1722, 1724, 1727, 1729, 1737), Pozsonyban (1747); latin- görög- német-magyar szöveggel adják ki Lőcsén (1698), latin-német szöveggel Brassóban (1649, 1677, 1735, 1737-38, 1858), latin- német- magyar-cseh szöveggel Lőcsén (1660, 1687, 1702, 1722); a *Vestibulum* 1652-iki pataki szövege új kiadást ér Patakon (1661 és 1662), Lőcsén (1657, 1701, 1722), Debrecenben (1724 és 1727), Kolozsvártn (1729, 1737, 1808, 1867 s 1876). Mily becsben állottak Comenius e tankönyvei iskoláinkban az egész XVIII. század folyamán, mutatja az, hogy az 1741-iki debreceni tantervben többször olvasható: „Comenius retineatur”, vagyis a Comenius *Vestibuluma* és

¹ Szinnyei J. *Magyar Írók Élete és Munkái*, II. köt. 96. l. ennek 1661-ben Lőcsén megjelent II. kiadását, illetőleg utánnyomását említi; de mivel e kiadásról sem a Szabó K. Régi M. Könyvtára nem tud, sem budapesti nagy közkönyvtárainkban annak semmi nyomát nem találtam, ezt az adatot nem merem hitelesnek elfogadni.

Januaja megtartandó! — A pataki *Beköszöntő Beszédet* (De cult. ingen.) Teschedik Sámuel bocsátja 1791-ben Pesten újra közre. — *Világ Labirintusa és sziv paraditsoma*. Ford Rimány István (Pozsony, 1805). — E tankönyvek mellett 16 magyar nyelvű, s 21 magyarországi kiadást ért meg az *Orbis pictus*, amiről már szólottam. — Nagy kedveltségnek örvendett még a *Praecepta Morum*, de nem eredeti pataki kiadásának alakjában, hanem két verses átdolgozásban, amelyek megkönnyítették e szabályoknak az emlékezetbe vésését. Az első *Enyedi Sámuel* (1616—1671) váradi iskolaigazgatótól származik, akinek latin verses átdolgozása 1658-ban jelent meg: *Praecepta Morum. Institutioni Puerorum accomodata, facillioris memoriae causa, stylo juxta textum solutum sonante, carminibus comprehensa, proponuntur. Ut autem intelligentius disci possint textus etiam e regione exhibetur, prout a... Joanne Amos Comenio collectus est; in usum Varadien. Scholae, Opera Samuelis Enyedi... Varadini, 1658.* E kiadás — a könyv egyik oldalán a Comenius, az átelles lapon az Enyedi verses szövege — a magyarországi és erdélyi iskolákban erősen el volt terjedve, e mellett tanúskodik annak sok kiadása, u. m. Lőcse (1677, 1690, 1696, 1700, 1735), Debrecen (1714, 1735, 1791), Pozsony (1729), Bártfa (1731), Szeben (1747), N. Enyed (1714. 1729. 1775). — Ennek magyar verses fordítása: *Praecepta Morum. Hungarico idiomate transfusa ingenio et calamo Francisci Tolvaj Menyöi* (a losonci iskola rektora, †1710). *Leutschoviae, 1677 és 1690.*

Ezekhez járulnak még műveinek az újabb időből származó következő fordításai: *Nagy Oktatástan*, ford. Dezső Lajos (1896). — *Anyaiskola*. ford. dr. Petrich Béla (1929). — Egyes töredékek, születésének 300 éves fordulója alkalmából, a Schola Ludus-ból, az Unum necessariumból és vallásos eszméiből, különböző lapokban és folyóiratokban. — Végül pataki iskolai beszédeinek és előterjesztéseinek e dolgozat folyamán, a 70, 72, 88, 90, 139 és 237. lapokon említett fordításai.

Ma már tudjuk, hogy az a négy év, amit Comenius a sárospataki főiskolában, annak tanügyi reformálásában töltött, legfényesebb korszakavolt a sárospataki főiskolának; azzá tette nem annyira az elért eredmény, mint inkább a mester, aki az iskolai munkálatokat vezette, azzá tették az eszmék, amelyek e munkálatokat áthatották. a tan-
könyvek, amelyek azokhoz vezérfonalul szolgáltak. Ma a sárospataki főiskola büszkén mutat Comeniusra, mint egykori pedagógusára, aki itteni munkásságával, itteni, a mi magyar ifjainkhoz intézett beszédeivel, magyar ifjaink számára írt könyveivel Sárospatakot azzá a szószékké tette, amelyről az egész kultúrvilág számára hirdette elő-
haladott nevelési és oktatási elveit s ezzel a sárospataki főiskola nevét örökre beírta az egyetemes nevelés- és ok-
tatástörténetbe.

Hadd tegyem le e sorokat, a 400 éves jubileumát
ülő főiskola nevében, a hála és kegyelet koszorújával leg-
nagyobb mesterének homlokára !

Pótlás

a 20. lap 2. sz. jegyzeléhez.

Utólag ötlött a legerősebb argumentum az eszembe, mely döntő súllyal esik az 1639-iki és az 1643-iki meghívás egybeolvasztása ellen a mérlegbe. 1643-ban Comenius Elbingben, hol Oxenstierna és de Geer megbízásából és az utóbbi költségén Svédország oktatásügyének reformálásán, a szükséges latin nyelvkönyvek kidolgozásán munkálkodott, joggal mondhatta az erdélyi követ meghívására: „Obstrictum jam me esse alibi!” ellenben 1639-ben nem mondhatta volna ugyanezt! Lesznóban, mert ott nem volt úgy lekötve; vagyis szerintem immár kétségtelen, hogy 1643-ban Elbingben tényleg meghívta őt az erdélyi követ az Alstedius helyére gyulafehérvári tanárnak, akár szólnak erről az *Erdély Országgyűlési Emlékek* és Rákóczy-iratok, akár nem! — Szádeczky K. L. újabb vizsgálódások után lehetségesnek tartja, hogy Comenist Elbingben I. Rákóczy Györgynek Lengyelországból Danczkában járt követei látogatták meg, pl. 1643 nyarán Trauzner János, aki 1643 júl. 19-én írta követjelentését varsói és danczkai útjáról (hová pattantyúsokért járt). Akkor közel járt Elbinghez s így lehetséges, hogy el látogatott oda, bár nem szól róla (*Erdélyi Orsz. Gyűl. Emlékek*, X. köt. 391—397 l.).

Pótlás a 126—128. laphoz.

A *Musae Patakinæ* című emlékfüzetet, amelyről mit sem tud a Szabó K. Régi Magyar Könyvtára, Széll Farkas, a nagy könyvgyűjtő fedezte fel és szerezte meg, de soha sehol hirt nem adott róla. Az ő hagyatékából került az vejének, Kubeliknak birtokába, aki azt a cseh Nemz. Múzeumnak ajándékozta s innen ismertette azt az *Archiv pro badani* 1912. évfolyama (p. 30—32).

Név- és tárgymutató.

(A jegyzetekre nem terjed ki.)

A.

Abrahamus Patriarcha 12, 84, 216.
A dolgok pontos megnevezésének
hasznáról 101—106.
A könyvekről 67, 72, 74.
 Alsómagyarország 40.
 Alstedius 9, 16, 17, 18, 19, 20, 45,
 155, 254.
 Althusius 224.
 Amesius 32, 33.
 Amsterdam 19, 244, 245, 246, 249.
 Angolország 12, 18, 28, 29, 30, 32,
 38, 39, 60, 64, 134, 242, 244.
 Anvers, Antwerpen 173.
Anyaiskola 10, 71, 192, 249, 256.
 Apollonius 214.
Archiv pro badani 5, 6, 246.
 Ariadne 99, 100, 101.
 Aristophanes 206.
 Aristoteles 29.
 Arnold 245.
A szép után való törekvésről 139-142.
 Athén 98.
 Atrium 13, 14, 82, 92, 93, 156, 163—
 165, 249.
 Augustus Caesar 209.
 autopraxis 46, 47, 79, 95, 188, 216,
 220, 250.
 autopsia 46, 47, 79, 95, 188, 203,
 219, 250.
Az igaz módszer dicsérete 98, 99—
 101.

B.

Baári András 130.
 Babylon 166, 228.
 Baco Fer. 27, 28, 30, 206.
 Bai Fer. 130.
 Bakai Benedek 130.
 Barna György 212.

Barnabás 98.
 Bártfa 31, 252, 254—256.
 Basedow 201.
 Bázel 173.
 Beale 245.
 Bécs 59.
Beköszöntő Beszéd 70—71, 74, 222, 256.
 Belgium 175.
 Bényei János 17, 254, 255.
 Béraud Miklós 173.
 Bethlen Gábor 16, 22.
 Bisterfeld H. 6, 16, 17, 18, 19, 26, 29,
 31, 32, 45, 48, 61, 62, 63, 64, 109,
 113, 119, 122, 125, 132, 148—149,
 150, 167—170, 207, 243, 251, 254.
 Bittnerus János 55.
 gr. Bocskai 210, 231.
 Bodinus Illés 10.
 Bodrog 86.
 B. Keresztur 34.
 Bogádi 49.
 Boroszló 12, 58.
 Bourges 173.
 Bourignon Antónia 246.
 Brassó 17, 254—255.
 Brewer 137, 197.
Búcsúbeszéd 34, 43, 63, 74, 232—238,
 248.
 Buda 170.
 Budapest 3, 5, 256.
 Buzinkai Mihály 251.

C.

Campanella 27.
 Cato 24.
 Cefas Péter 55.
 Chodnicius 38, 40.
 Cicero 24, 83.
Consultatio catholica 117.
Continuatio Admonit. 37, 44, 45, 51,

64, 65, 67, 118, 207, 210, 229, 231,
238, 239, 246.
conventio 49, 67, 73, 135—136.
Cornelius Nepos 24, 80.
Cromwell 242.
Csedreki Péter 130.
Csehország 35, 249.
A. Csere János 251.
Curtius R. 80.
Czeglédi I. 33.

D.

Daedalus 99, 101.
Dancig 58, 106.
Dániel próf. 168.
Dávid kir. 84, 114, 115, 228.
Debrecen 255—256.
Dezső Lajos 4, 6, 26, 66, 203, 251, 256.
Dialogus Polit. Eccles. 31.
Didactica Magna 10, 12, 15, 87, 187,
193, 218, 249, 256.
Dilucidatio 12.
Diogenes Cynicus 12, 83, 216.
Dobó Ferenc 21.
Dobrai Mihály 130.
Donatus 24
Drabik (Drabicius) Nik. 4, 13, 20, 41—
42, 63, 64, 67, 108—112, 113, 114,
120—124, 131, 135, 145, 146, 147, 149,
166—171, 231, 239, 241—246.
Druschky Bruno 213, 216, 219—220.

E.

Ecsedi János 130, 163.
Efron János 240.
Elbing 13, 19, 130, 249.
elégia R. Zs. halálára 126—130.
Eliézer 253.
Elizeus 237.
Endter 195.
Enyedi Sámuel 223, 256.
Eörményes 73.
Eperjes 42, 111, 137, 239, 252.
Erasmus Rotter. 24, 80, 172—175, 206.
Eratosthenes 214.
Erdélyország 16, 17, 18, 48, 65, 69, 122, 125,
148, 166, 168, 196, 207, 210, 231, 244, 253.

Erpenius 173, 175.
Euripides 206.
Európa 75, 116, 173, 192.
Ézsaiás 168.

F.

Fábri Dániel 202.
Felinus János 55, 133, 134, 143.
Felsőmagyarország 35, 38, 39, 40, 212,
213.
Ferdinánd (III.) 245.
Figulus Péter 65, 133, 134, 245.
Fizika 10, 17.
Fogarasz vára 69, 106, 110, 119, 124,
125, 144, 231.
Fortius J. Ring. 172—175.
Fortius Redivivus 175—181, 187, 233
248.
Franciaország 134.
Franeke 245.
Frankenthal 217.
Frigyes (V) 113, 114, 246.
Fulnek 9.

G.

Gedanum (Dancig) 106.
de Geer Lajos 12, 18, 19, 45, 47, 48,
51, 54, 58, 59, 60, 75, 191—192.
de Geer Lőrinc 191, 192, 229, 244, 245.
Sz. Geleji István 130.
Sz. Geleji Sámuel 33.
Gentis felicitas 222—227
Gertichius Márton 55.
Gideon 227.
Gindely 5.
Goethe 201.
Grotius Hugó 224.
Gröninga 245.
Gyarmathi János 130.
Gyulafehérvár (Alba Julia) 16, 17, 19,
22, 125, 144, 254.

H.

Habsburg-ház 35, 42, 115, 117, 121, 122,
124, 168, 170, 253.
Hartlib Sámuel 11, 12, 18, 28, 32, 36,
38, 133, 244.

Hartmann A. S. 66.
 Heidelberg 9.
 Helembai István 130.
 „ Sámuel 152, 162.
 Herborn 9. 16, 17.
 Hevelius János 106—107.
 Heyberger A. 211.
Historia revelationum 4. 168, 231, 238, 254
 Hollandia 19, 28, 33, 244, 251.
 Horatius 83.
 P. Horváth György 130.
 Hotton Gottfried 19, 133.
 Husz J. 9.
 Hübner J. 29.
 Hyperius András 173.

I.

Illustris Patak. Scholae idea 46.
Independētia aet. conf. or 60—64, 130, 248.
 Isokrates 83.
 Itália 209.
 Iványi Ede 5, 66.
 Izráel 108, 115,

J.

Janua 11, 13, 14, 17, 18, 24, 31, 57, 59, 82, 92, 93, 102, 105, 155, 156, 160—162, 164, 195, 201, 202, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 249, 251, 254—256.
 Jehova 108.
 Jeremiás 168.
 Jónás 169,
 Jonathán 57.
 Jordán 108.
 József 208.
 József 76, 108.
 Juppiter 98, 106.

K.

Kálvin J. 210.
 Kanizsai Mihály 39, 40, 60.
 Kapossi Pál 130, 152, 161, 162.
 Károly-Gusztáv 241, 242, 243, 244.

Kassa 255.
 G. Katona István 29.
 Keckermann 29, 30.
 Kemény János 146, 148, 150, 151, 210, 231, 244.
 Kempis T. 201.
 Keresztúri Pál 118.
 Kertész Ábrahám 223.
 Kis Péter 130.
 Kleantes 215.
 Klobusiczki András 6, 43, 50, 66, 67, 73, 88, 109, 110, 111, 122, 123, 131, 132, 136, 137, 142, 144, 146, 148, 149, 150—151, 167, 212, 231, 234, 240—243, 248.
 Kolozsvár 255.
 Kopácsi István 21.
 Kotter 10, 42, 111, 168, 169, 241, 245.
 Köleséri Sámuel 33.
 Krakkó 242.
 Krossen 113.
 Kvacsala (Kvacala) János 3, 4, 5, 6, 106, 114, 164, 220, 246.

L.

Labadie 246.
 Ladivér Illés 251—253.
 Lajos (XIV.) 122.
 Laki Márton 130
 Latium 86, 87.
 Lazitius János 40.
 Lednice 42, 111, 170, 239.
Leges Scholae 186—191, 204, 206, 248, 250.
 Leida 48.
 Lengyelország 10, 35, 37, 40, 147, 170, 207, 229, 242, 244.
 Leszno 10, 11, 12, 13, 14, 35, 37, 47, 48, 51—60, 65, 66, 114, 130, 137, 143, 156, 239, 241—244, 249.
Lingvarum Meth. noviss. 13, 87, 94, 97, 168, 249.
 Lipcse 58.
 Liszkai András 130.
 Locharius Vencel 55.
 London 11.

Lőrántfy Zsuzsánna 21, 26, 27, 30, 32, 34, 36, 39, 44, 51—55, 66, 68, 69, 70, 75, 86, 113, 118, 122, 126, 134, 135, 143, 144, 146, 147, 166—167, 171, 207, 208, 210, 213, 229, 231, 234, 238—239, 243.

Lőcse 197, 239, 254—256.

Lux in tenebris 4, 67, 111, 245.

„ *e tenebris* 4, 37, 147, 168, 245.

Lyon 173.

M.

Mæcenás 97.

Macer Sebestyén 208, 212, 213.

Madarász Márton 138.

Magyarország 3, 6, 13, 16, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 51, 59, 60, 61, 122, 129, 133, 137, 196, 210, 212, 219, 224, 229, 238, 239, 253.

Maresius 245, 246.

Mars 142.

Medgyesi Pál 6, 30, 31, 32, 34, 49, 61—62, 63, 64, 122, 148.

Mednyánszky Jónás 113, 241, 243, 244, 246.

Merkurius 98.

Mikes Mihály 210, 231.

Miksa kir. 21.

Milton 11.

Miskolc 30.

Miskolczy Cs. István 29.

Modrzavski 224.

Mochingerus 107.

Molitor János 240.

Molnár Gergely 24.

Morvaország 9, 38.

Mózes 76, 108, 109, 169.

N.

Naarden 246.

Nagyenyed 256.

Nagy Károly csász. 228.

Nagyszeben 256.

Nagyszombat 39, 121.

Nagyvárad 17, 19, 49, 254, 255.

Náthán 114—118.

Németalföld 18.

Némethy 236.

Németország 6, 18, 134, 195.

Niemeyer 201.

Nilus 153.

Ninive 169.

Nivnice 9.

Nógrádi Mátyás 62.

Norköping 12.

Nürnberg 35, 194, 195, 196.

Nyíregyháza 67.

Nyitra 121.

O.

Opalinsky 56.

Opera Didactica Omnia 4, 5, 10, 14, 36, 45, 66, 98, 101, 156, 162, 192, 195, 196, 202, 210, 212, 244, 249.

Opera Selenographica 106.

Orbis pictus 193—204, 215, 220, 221, 250, 251, 256.

Orléans 173.

Ostrorog 224.

Oxenstierna 12, 35.

P.

Paedagogiarcha 68, 250.

Pál ap. 98.

Panegersia 117.

panszofia 11, 15, 18, 19, 29, 32, 36, 38, 63, 69, 88, 131.

Párizs 173.

Patera A. 5, 238, 243.

Perényi Gábor 21.

„ Péter 21.

Petrich Béla 256.

Pfalci Henrietta 113, 118—119, 124, 132, 134.

Philo 123.

Piscator 9, 16, 19, 45, 251, 254, 255.

Platon 105, 214, 215.

Plautus 206, 217.

Plinius 214.

Plutarchos 83.

Poniatowska 10, 42, 111, 168, 169, 241, 245.

Poroszország 35, 37.
 Pósa-házi János 130, 251.
 Pozsony (Pressburg) 3, 125, 170, 246.
 255—256.
Praecepta Morum 181—185, 187, 223.
 233, 250, 256.
Praeludia 11.
 Prága 4.
Praxis pietatis 137.
 Prerau 9.
Primitiae lab. scholast. 73, 101.
 Prüferus Dávid 55.
 Ptolemaeus Philadelph. 214, 215, 219.
 220.
 Puchheim 59.
 Puchó 39, 40, 42, 108, 111, 130, 240.

R.

Radosch János 40.
 Radziwill 242, 243.
 Rákóczy Ferenc (I.) 146.
 Rákóczy György (I.) 17, 19, 21—23, 26.
 28, 29, 42, 48—49, 147, 166, 168, 254.
 Rákóczy György (II.) 17, 69, 75, 113.
 123, 126, 145, 146, 147, 148, 150, 166, 168.
 170, 222—223, 227, 241—244, 253.
 Rákóczy Zsigmond 17, 26, 27, 30, 31.
 32, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 47, 48.
 49, 50, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 73.
 75, 90, 91, 106, 107, 109, 110, 111, 113—
 126, 127—129, 131, 132, 134, 135,
 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 166,
 168, 222, 234, 254.
 Ramus P. 29, 30.
 Reber J. 220, 221.
 Regenvolscius Adorján 210.
 Renius Georgius 65, 73, 191, 211.
 Rhédey Ferenc 114.
 Rhodius 214.
 Rimány Ist. 256.
 Róma 209.
 Rozgonyi 236.
 Rupert herc. 246.

S.

Sallustius 83.

Salamon 75, 76, 83, 103, 226, 232.
 Schaum Konstantin 241—246.
 Schönebaum Herbert 6.
 Schola aulica 118.
Schola Ludus 82, 205—221, 231, 250.
 256.
Schola Pansophica 66, 69, 73, 74—87.
 88, 90, 108, 116, 187, 193, 205, 248.
 249.
Scholae latinae . . . *Delin.* 74, 90—97,
 155, 249, 252.
 Secta heroica 115, 117, 132.
 Segesvár 252.
 Seneca 80, 97, 176.
Sermo secr. Nathan. 5, 114—118, 132.
 222.
 Simándi János 34.
 Skótország 131.
 Skytte Benedek 118, 135.
 Sophokles 206.
 Stockholm 118.
 Stoughton 28.
 Sturm János 206.
 Svédország 12, 13, 19, 35, 134, 242.

Sz.

Szakolca 38, 59.
 Szakonyi János 130.
 Szántai Mihály 130, 152, 162, 237.
 Szatmári 237.
 Szatmári (Ötvös) István 33.
 Szemere László 130.
 Szemere Pál 212.
 Szentmárton 67.
 Szilágyi Béné. István 17, 31, 155, 255.
 Szilágyi Sándor 135—136.
 Szilézia 35, 37, 38, 40
 Szinyei Gerzson 4, 6, 66.
 Szombathi János 66, 68, 250, 251.
 Szöllösi János 33, 130, 155.

T.

Tacitus 97.
 Tarcal 251.
 Tarczali Pál 34, 209, 212.
 Terentius 206, 217.

- Teschedik Sámuel 256.
 Thököli Emericus 253.
 Tofeus Mihály 33.
 Tokaj 37, 46, 48, 51, 66, 137.
 Tolnai P. István 22, 29, 48-49.
 Tolnai S. István 156.
 Tolnai Dáni János 6, 27, 28-33, 36, 38, 39, 40, 44, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 68, 69, 88, 109, 110, 111, 122, 130, 131, 145, 155, 167, 209, 210, 229, 234, 237, 248, 251.
 Tolnai P. János 130.
 M. Tolvaj Ferenc 256.
 typographia 23, 48-50, 73, 131, 135, 195, 223, 250.

U.

- Uhorsky-Brod 9.
 Unitas Fratr. Bohem. 9, 35, 36.
 Unum Necessarium 245, 246, 256.
 Utrecht 210, 244.

V.

- Váczi András 33, 69.

Varsó 242.

Velleius Paterculus 209.

Veréczi Ferenc 31, 34, 66, 68, 69, 88, 143, 167, 208, 212, 234.

Veresegyházi János 237, 240.

Veskov 133

Vestibulum 11, 13, 14, 19, 81, 92, 93, 117, 155-160, 161, 164, 194, 195, 201, 202, 249, 251, 254-255.

Vetterinus Pál 42, 108.

Via Lucis 12.

Világ labyrinthusa 9, 256.

Virgilius 83.

Vives L. 80.

Vossius 162.

W.

Westfáliai béke 14, 35, 37.

Wittenberg 252.

Z.

Zitkovsky János 240.

Zsuzsánna 208.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3
I. Comenius pályája 1650-ig	9
II. A sárospataki főiskola állapota 1650-ben	21
III. Comenius meglátogatja felsőmagyarországi híveit	35
IV. Comenius első látogatása Sárospatakon	44
V. Otthon Lesznoban	51
VI. Pataki működésének megkezdése	65
Schola Pansophica	74
Scholae Latinae . . . Delineatio	90
VII. Drabik első látogatása Sárospatakon	108
VIII. Rákóczy Zsigmond házassága	113
Sermo secretus	114
IX. Drabik újabb jóslatai, Zsigmond halála	120
X. Az 1652-ik év munkálatai, küzdelmei	139
XI. Tankönyvek	
A. Vestibulum	155
B. Janua	160
C. Atrium	163
XII. Drabik második látogatása Sárospatakon	166
XIII. Kisebb pedagógiai iratok	
A. Fortius és Erasmus értekezése	172
B. Fortius Redivivus	175
C. Praecepta Morum	181
D. Leges Scholae bene ordinatae	186
XIV. Orbis pictus	193
XV. Schola Ludus	205
XVI. Gentis felicitas	222
XVII. Comenius eltávazása Sárospatakról	229
XVIII. Utolsó évek	242
XIX. Comenius pataki működésének eredménye	247
Név- és tárgymutató	259

TARTALOM.

239	XV. Székelyi János
247	XIX. Comenius grófai munkásságának értékelése
242	XVIII. Újabb észlelések
250	XVII. Comenius előzetes Székelyi János
252	XVI. Comenius előzetes Székelyi János
258	XV. Székelyi János
263	XIV. Orbán János
268	D. Lajos Scholae pars ordinatio
271	C. Parscepta Morum
273	B. Fortius Redivivus
273	A. Fortius et Primus ordinatio
273	XIII. Kisebbségi pedagógia
273	XII. Dabik István
273	C. Animus
273	B. Iam
273	A. Verbum
273	XI. Tanteremtés
273	X. Az iskolai nyelv-műveltség, tanulmány
273	IX. Iskolai nyelv-műveltség, tanulmány
273	VIII. Rákóczy István munkássága
273	VIII. Rákóczy István munkássága
273	VII. Rákóczy István munkássága
273	VI. Rákóczy István munkássága
273	V. Rákóczy István munkássága
273	IV. Comenius előzetes Székelyi János
273	III. Comenius előzetes Székelyi János
273	II. A székelyi iskolai nyelv-műveltség
273	I. Comenius előzetes Székelyi János

